

MAGYAR TUDOMÁNY

Csépe Valéria – Szabó Ádám és munkatársai
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK
OSZTÁLYÁNAK ÜNNEPI ÖSSZEÁLLÍTÁSA

Kurdi Mária és munkatársai
ÖREGSÉG, ÖREGEDÉS, *AGEING*

TARTALOM

BICENTENÁRIUMI ÖSSZEÁLLÍTÁS A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK ÜNNEPI ÖSSZEÁLLÍTÁSA

Vendégszerkesztők: Csépe Valéria és Szabó Ádám (Nagyernyei Szabó Ádám)

Csépe Valéria – Szabó Ádám

Bevezető 419

*Ambrus Gergely – Bene László – Borbély Gábor – Darida Veronika – Farkas Katalin –
Horkay Hörcher Ferenc – Mester Béla – Mráz Attila – Nemes László – Pavlovits Tamás – Schmal Dániel –
Schwendtner Tibor – Ullmann Tamás – Weiss János – Zemplén Gábor*

Filozófia Magyarországon 422

Mikó Árpád – Papp Szilárd – Pócs Dániel – Prékopa Ágnes – Révész Emese – Szakács Béla Zsolt

A magyarországi művészettörténet-tudomány helyzete (2011–2024) 430

Szabó Ádám (Nagyernyei Szabó Ádám)

Ókortörténet és ókortudomány 439

Németh András – Garai Imre

A magyar neveléstudomány története a nemzetközi tudományfejlődési folyamatok tükrében 447

Czigler István

Mit kutat(t)unk? Kutatási témák az MTA Pszichológiai Kutatóintézetében 455

Benkő Elek – Borhy László – Kulcsár Gabriella – Vida Tivadar

A magyar régészet nagy vállalkozásai a 21. század elején 462

Zemplén Gábor – Láng Benedek

A lokális hősoktól a globális szakértői kultúráig: tudománytörténet Magyarországon 470

Kövér György

A történetírás és a társtudományok (20. század) 475

TERÜLETI BIZOTTSÁGOK

*Csernus Sándor – Dékány Imre – Homoki-Nagy Mária – Krisztin Tibor – Róna-Tas András –
Vécsei László – Venetianer Pál – Vilmányi Márton*

Pillanatok a 65 éves Szegedi Akadémiai Bizottság történetéből 482

TEMATIKUS ÖSSZEÁLLÍTÁS

ÖREGSÉG, ÖREGEDÉS, AGEING

Az idősödéssel, időskorral és az idősek társadalmi helyzetével
kapcsolatos kérdések kutatása hazánkban

Vendégszerkesztő: Kurdi Mária

Kurdi Mária

Bevezető 502

Kucsera Csaba

A demográfiai előrejedés és az intergenerációs szerződés 506

Csókási Krisztina – Erős Zoltán – Császár-Varga Boglárka – Deák Anita

Az időskori érzelmi változások pszichológiai megközelítése 516

Horváth Kornélia

Az öregedés poétikai témája Petri György költészetében
és az *Amíg lehet* című kötetében 524

Jákfalvi Magdolna

Gobbi és az öregnő
Az *öregség a színpadon* 532

Madai Sándor

Az idősek fokozott védelme a magyar büntetőjogban 540

TANULMÁNYOK

Bartos-Elekes Zsombor

A kolozsvári Cholonoky Jenő Térképtár 548

Bujtor László

GOBE, a nagy ordovíciumi biodiverzitási esemény – a földi élővilág
lenyűgöző diverzitásnövekedése 558

VITAFÓRUM

Lengyel Imre

Doktori iskolák: kutatók és/vagy oktatók képzése? 566

Prugberger Tamás

A tudományosfokozat-szerzés és az egyetemi habilitációra bocsátás feltételeinek problémái 580

TUDÓSPORTRÉ

Sütő Zoltán – Szendrői Zsolt

Horn Artúr, a korszerű alkalmazott állatgenetika és -nemesítés úttörője 584

KÖNYVSZEMLE

Gáli Máté

Romsics Ignác: *Hérodotosztól Harariig. A nyugati történeti gondolkodás korszakai, irányzatai és klasszikusai* 588

Gurka Dezső

Mester Béla – Mészáros András szerkesztők: *A magyar filozófia történetírása* 591

Kiss Paszkál

Hunyady György: *Rendszerattitűdök a változó közgondolkodásban* 594

Kiss Szabolcs

Pléh Csaba: *Laying the Foundations of Independent Psychology: The Formation of Modern Psychology Volume 1. Diversification and Professionalization in Psychology: The Formation of Modern Psychology Volume 2.* 597

Kónya Anna

Xavier Barral i Altet – Lővei Pál – Vinni Lucherini – Takács Imre szerkesztők: *Művészet a középkori Magyarországon* 600

Novotnik Ádám

Tituli Aquincenses, Vol. IV–VI. 602

Prohászka Péter

Kovács Péter: *Fontes Hunnorum I. Az európai hunokra vonatkozó antik forrásaink I. A kezdetektől Kr. u. 395-ig*

Fontes Hunnorum II. Az európai hunokra vonatkozó antik forrásaink II. Kr. u. 395–434

604

Tószegi Zsuzsanna

Sonnevend Péter: *Vörös és barna*

Adalékok az európai diktatúrák könyvtárainak történetéhez

(Szovjetunió, Német Birodalom, Magyar Népköztársaság)

606

BICENTENÁRIUMI ÖSSZEÁLLÍTÁS

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának ünnepi összeállítása Bicentennial Collection of the Philosophy and Historical Sciences Section of the Hungarian Academy of Sciences

Vendégszerkesztők: Csépe Valéria és Szabó Ádám (Nagyernyei Szabó Ádám)

Bevezető

Introduction

Csépe Valéria¹ – Szabó Ádám²

¹ az MTA rendes tagja, kutatóprofesszor emeritus,
HUN-REN Természettudományi Kutatóközpont Agyi Képző Központ, Budapest
csepe.valeria@ttk.hu

² az MTA doktora, kutatóprofesszor,
Nemzeti Köszolgálati Egyetem Római Állam- és Történettudományi Kutatóműhely, Budapest;
Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tár, Budapest
szabo.adam@hnm.hu; szabo.adam@uni-nke.hu

Az alapításának 200. évfordulóját ünneplő Magyar Tudományos Akadémia mint Tudós Társaság már az első évtizedekben hat osztály – nyelvtudományi, bölcséleti, történeti, matematikai, törvénytudományi és természettudományi – keretében folytatott aktív tevékenységet. A mai II. Osztály tudományági előzményei egyértelműek, így az osztály bicentenáriumi bemutatkozása számos, napjainkban is erőteljesen differenciálódó tudományág egyes kérdéseit bemutató válogatás, hét tudományos és egy osztályközi bizottság gondozásában. Az összeállítás nehéz választást követő bemutatása azoknak a kérdéseknek, amelyek a tudományágak távoli és közeli múltját jellemzik, és egyben a jelent is meghatározzák.

A filozófia a közeli és távolabbi múltra is visszatekintve a jelenre összpontosít, tizenkét tematikusan szerveződő műhely bemutatásával átfogó képet adva a filozófia magyarországi műveléséről. Az áttekintés sorra veszi a rendszerváltás előtti előzményeket, és az 1990-es években meginduló, az ideológiai elnyomástól megszabaduló filozófiai élet sokszínű fejlődését.

A művészettörténet a tudományág elmúlt évtizedben bekövetkezett változásait négy területet vizsgálva mutatja be. Kiemelten foglalkozik a művészettörténet közép- és felsőfokú oktatásával, a tudományos kutatások helyszíneivel, lehetőségeivel és ered-

ményeivel, a művészeti közgyűjtemények, múzeumok állapotával, a művészettörténet és műemlékvédelem kapcsolatával. A tanulmány szerzői elemzik a szakma helyzetében bekövetkezett negatív változásokat, valamint a hagyományos és az új területeken elért eredményeket.

Az ókortörténet rövid áttekintést ad az egységes ókortudomány kialakulásáról, fogalmairól, tudományközi kapcsolatrendszeréről. Kitér más tudományágak eredményeinek fontosságára, külön figyelmet szentelve a természettudományos módszereket is alkalmazó régészet új eredményeinek. A tanulmány foglalkozik a tudományág iránti érdeklődésnek a felsőoktatásban, a kutatásban és a múzeumok szintjén megfigyelhető csökkenésével, s ennek a kultúrára és a minőségi oktatásra gyakorolt hatásával.

A pedagógia tanulmánya történeti áttekintés a nemzetközi tudományfejlődési folyamatokról és azok hatásáról a neveléstudomány és a pedagógia fejlődésére. A szerzők vizsgálódása a Tudós Társaság megalakulása előtti időszakig tekint vissza. Bemutatja a magyar akadémiai, illetve egyetemi tudományok intézményesülésének a 18–19. század fordulójára tehető kezdetét és a második világháborúig tartó változásait. A tanulmány a rendszerváltás utáni évtizedekig követhető sajátosságok bemutatásával zárul.

A pszichológia történeti visszatekintése az 1965 és 2019 között akadémiai kutatóintézetként működő Pszichológiai Intézettel foglalkozik. A nemzetközi élvonalba tartozó magyarországi pszichológia a második világháborút követő két évtizedes tiltás után, az Akadémia ernyője alatt védelmet élvező tudományágként, a kutatóintézeté váló tudományos műhelyben, a Pszichológiai Intézetben indul ismét fejlődésnek. A tanulmány kiemelten mutatja be azt a három fő kutatási irányt, amely erőteljesen meghatározta a tudományág fejlődését. Ezek az általános pszichológia/pszichofiziológia/idegtudomány, a fejlődéslélektan és a szociálpszichológia.

A régészet a magyar régészettudománynak azokat a legfontosabb, paradigmaváltó tudományos eredményeit mutatja be, amelyek az elmúlt évtizedekben olyan nagyobb programokhoz köthetők, amelyeket egyéni vagy intézményi kezdeményezésre létrejövő kutatócsoportok valósítottak meg széles körű hazai és nemzetközi együttműködésben. A vázlatos áttekintés azokat az élvonalbeli régészeti kutatásokat és kutatócsoportokat mutatja be, amelyek hazai vagy nemzetközi támogatást nyertek el, és hozzájárultak a magyarországi régészet megújításához.

A történettudomány áttekintésének egyik kiindulópontja a 20. század tudományfejlődése során gyökeresen átalakult történetírás és a társtudományok viszonya. Az elemzés kitér arra, hogy a francia mintára megfogalmazódott vízió a totális történelemről a társtudományok strukturalista metodológiájának felhasználásával miként próbálta megvalósítani a társadalomtudományos történetírás hegemoniáját. Bemutatja, hogy az egyes társadalomtudományokkal kialakított részleges határterületi együttműködés miként vezetett a változó erőviszonyok függvényében sikeres kooperációhoz.

A technikatudomány tanulmánya a magyar tudománytörténet alakulását mutatja be, a tudományos intézmények és társaságok kialakulásától a 20. század végéig. Áttekintést ad a korai tudománytörténeti írásokról, a tudomány és a technika történetének fejlődését meghatározó eseményekről és személyekről. A tanulmány szerzői kiemelik az Akadémia szerepét a tudományos élet újraszerveződésében a két világháború és a kommunista rendszer korszakában. Az áttekintés képet ad a tudományág magyarországi intézményesüléséről, nemzetközi fejlődéséről.

Filozófia Magyarországon

Philosophy in Hungary

Ambrus Gergely¹ – Bene László² – Borbély Gábor³ – Darida Veronika⁴ – Farkas Katalin⁵ –
Horkay Hörcher Ferenc⁶ – Mester Béla⁷ – Mráz Attila⁸ – Nemes László⁹ –
Pavlovits Tamás¹⁰ – Schmal Dániel¹¹ – Schwendtner Tibor¹² – Ullmann Tamás¹³ –
Weiss János¹⁴ – Zemplén Gábor¹⁵

¹ PhD, egyetemi tanár, tanszékvezető, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Filozófia Intézet,
Általános Filozófiai Tanszék, Budapest
ambrus.gergely@btk.elte.hu

² a filozófiai tudomány kandidátusa, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézet, Budapest;
tudományos főmunkatárs, intézetigazgató, habilitált egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Filozófia Intézet, Ókori és Középkori Filozófia Tanszék, Budapest
bene.laszlo@abtk.hu

³ a filozófiai tudomány kandidátusa, habilitált egyetemi docens, Országos Rabbiképző –
Zsidó Egyetem Művelődés- és Kultúratörténeti Tanszék, Budapest;
Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Filozófia Intézet, Ókori és Középkori Filozófia Tanszék, Budapest
borbelyg@or-zse.hu

⁴ PhD, habilitált egyetemi docens, tanszékvezető, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Művészetelméleti
és Médiakutatói Intézet, Esztétika Tanszék
darida.veronika@btk.elte.hu

⁵ az MTA doktora, egyetemi tanár, Central European University The Department of Philosophy, Bécs
Farkask@ceu.edu

⁶ az MTA doktora, egyetemi tanár, intézetvezető, Nemzeti Köszolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpont,
Politika- és Államelméleti Kutatóintézet, Budapest;
tudományos tanácsadó, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézet, Budapest
Horkay.Ferenc@uni-nke.hu

⁷ PhD, tudományos főmunkatárs, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézet, Budapest
mester.bela@abtk.hu

⁸ PhD, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Filozófia Intézet,
Újkori és Jelenkori Filozófia Tanszék, Budapest
mraz.attila@btk.elte.hu

⁹ PhD, egyetemi adjunktus, Semmelweis Egyetem Általános Orvostudományi Kar, Magatartástudományi Intézet
nemes.laszlo@semmelweis.hu

¹⁰ az MTA doktora, egyetemi tanár, tanszékvezető, Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar
Filozófia Tanszék, Szeged
pavlo@philo.u-szeged.hu

¹¹ az MTA doktora, tudományos tanácsadó, intézetigazgató-helyettes, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Filozófiai Intézet, Budapest;
Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Filozófiai és Művészettudományi Intézet,
Filozófia Tanszék, egyetemi docens
schmal.daniel@abtk.hu

¹² az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Társadalomtudományi Intézet,
Filozófia Tanszék
schwendtner.tibor@uni-eszterhazy.hu

¹³ az MTA doktora, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Filozófia Intézet,
Újkori és Jelenkori Filozófia Tanszék, Budapest
ullmann.tamas@btk.elte.hu

¹⁴ az MTA doktora, egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Filozófia,
Művészetelméleti és Klasszikus Tanulmányok Intézete, Filozófia Tanszék
weiss.janos@pte.hu

¹⁵ az MTA doktora, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar,
Marketing és Érvélmélet Tanszék
zemplen@gtk.elte.hu

Összefoglalás

A közlemény a közeli és távolabbi múltra is visszatekintve a jelenre összpontosít, tizenkét tematikusan szerveződő műhely bemutatásával átfogó képet adva a filozófia magyarországi műveléséről. Az áttekintés sorra veszi a rendszerváltás előtti előzményeket, és az 1990-es években meginduló, az ideológiai elnyomástól megszabaduló filozófiai élet sokszínű fejlődését.

Abstract

The study focuses on the present while reflecting on both the recent and more distant past. It presents twelve thematically organized workshops that provide a comprehensive overview of the cultivation of philosophy in Hungary. The review takes stock of the history of the period before the fall of communism and the diverse development of philosophical life in the 1990s, a time when it was liberated from ideological repression.

Kulcsszavak: filozófiai műhelyek, filozófiatörténet, hazai filozófia, irányzatok, interdiszciplináris együttműködések

Keywords: philosophical workshops, history of philosophy, Hungarian philosophy, philosophical orientations, interdisciplinary collaborations

Találkozhatunk néha azzal az állítással, hogy a magyar nem filozófiai kultúra. Ez azonban tévedés. Alapvető fogalmaink racionális vizsgálata, léhelyzetünk megértésének elemző és összegző kísérlete nélkül aligha létezik modern kultúra, így nem meglepő, hogy filozófusok kezdettől fogva helyet kaptak a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) soraiban. Igaz, e szakma nem mindig állt rivaldafényben, s amikor igen – mint az államszocializmus idején –, ez inkább ártott neki, mint használt. De a legalapvetőbb kérdések túléltek az ideológiai elnyomást, így ezekben az évtizedekben is – olykor a sorok között, vagy szűk tanítványi körben, vagy az íróasztalfióknak készült munkák formájában – számos kimagasló eredmény született, amelyek a rendszerváltás idején lendületet adtak az újrakezdéshez. Az 1990-es évek a felpozíciózás időszakát jelentették: már 1987-ben újraalakult az 1901-ben alapított Magyar Filozófiai Társaság, amely 1947-től kényszerűen szüneteltette tevékenységét, az új fővárosi egyetem mellett számos vidéki városban indult filozófiai képzés, új könyvkiadók és sorozatok jelentek meg, korábban nem látott mértékben születtek periodikák, amelyek ma – a tanszékek egy részével együtt – a fennmaradásukért küzdenek. Ennek ellenére a sok évtizedes filozófiai kultúra lendülete nem tört meg. A filozófia a rendszerváltással elvesztette kitüntetett helyét, ám cserébe visszanyerte természetes sokféleségét.

Az alábbiakban a közeli és távolabbi múltra visszatekintve, de főként a jelenre összpontosítva a filozófia hazai műveléséről adunk képet tizenkét tematikusan szerveződő műhely bemutatásával. Reméljük, sikerül beszámolnunk egy eleven, nemzetközileg beágyazott szakmáról. Hisszük, hogy a filozófia képes érzékenyen reagálni a kor problémáira, de soha nem adhatja fel a kritikai gondolkodás és a kreativitás szabadságát. Ez nem teszi könnyűvé, hogy megmutassa évezredek óta bizonyított valódi

hasznát egy olyan korban, amikor a tudományokra ismét politikai elvárások árnya vetül, s a kutatás iránytűjévé a gazdasági haszon válik.

A mai filozófia jelentős részben – jelentsen ez jót vagy rosszat – a második világháború utáni időszak szellemi-intézményi környezetéből nőtt ki. A dialektikus materializmus történeti irányultsága miatt az államszocializmus éveiben nagy hangsúlyt kapott a filozófia története, így nem meglepő, hogy ezen a területen a marxista ortodoxiától eltávolodó műhelyek is létrejöttek. Kiváló eredményeket mutatott fel az ókori, patrisztikus és középkori filozófia, melynek művelői a rendszerváltás óta bekapcsolódtak a nemzetközi kutatásba, s a magyar kultúrában is megjelenítették e korok gondolkodását. Vidrányi Katalin pályafutása rövidsége ellenére kulcsszerepet játszott a világi, filozófiai orientációjú patrisztika- és középkorkutatás megteremtésében. Steiger Kornél, aki a mai napig aktív, hasonló szerepet töltött be az antik filozófiatörténet terén. Erőfeszítéseik nyomán kommentált fordítások jelentős korpusza jött létre Platón, Arisztotelész, a hellenisztikus és császárkori gondolkodók, valamint az egyházatyák műveiből, és megszilárdult az antik és a középkori filozófia magyar terminológiája. Az utóbbi évtizedekben jó néhány jelentős kutató külföldi egyetemeken folytatta pályafutását, de az itthoniak közül is többen részei a nemzetközi élvonalnak. Az antik filozófia kutatásában az érdeklődés – amint a nemzetközi tudományosságban, úgy hazánkban is – a kései antikvitás felé tolódik. Emellett a nemzetközi kutatásban a kortárs kulturális, politikai-etikai viták nyomán új szempontok jelennek meg, hasonló várható idehaza is.

A reneszánsz, kora újkori filozófiatörténeti kutatások Magyarországon a rendszerváltás után öltöttek önálló formát. Bár a reneszánsz filozófia kutatása is fontos előzményekre támaszkodhat (gyakran az irodalom- és művészettörténet területén), jelentős élénkülést csak az utóbbi évtized hozott. Az újkori stúdiumokban Munkácsy Gyula és Boros Gábor játszott úttörő szerepet Descartes és Spinoza számos fordításának elkészítésével, egy új nemzedék kinevelésével és a hazai törekvések integrálásával a nemzetközi kutatásba. Az újkori hagyomány értelmezését sokáig uralták olyan sablonok, mint a rendszergondolkodás dominanciája, a racionalizmus-empirizmus ellentéte, vagy az ismeretelmélet kitüntetett státusza. Az elmúlt évtizedek nemzetközi kutatásai e sablonok meghaladására törekedtek; így előtérbe kerültek a filozófiai gondolkodás második vagy harmadik vonalába tartozó, korábban elhanyagolt szerzők, a korábban lezártnak tekintett skolasztika jelenléte a korban, a női filozófusok életműve, a korabeli orvosi gondolkodás, a szelfelméletek és az elmefilozófiai megfontolások, valamint az etikai és politikai elméletek kortárs felhasználásának lehetőségei. 2005-ben alakult meg a Kora Újkori Filozófiatörténeti Műhely (KÚFIM) kutatócsoport, amely máig összefogja e témában a kutatókat. Hasonló dinamikát mutat a klasszikus német idealizmus kutatása, amelyhez Vidrányi Katalin, Tengelyi László munkássága nyomán fiatalok generációi csatlakoztak. Lendületet adtak e korszak tanulmányozásának azok a Kant-, Fichte- és Schelling-fordítások, amelyeknek köszönhetően e szerzők művei magyar nyelven is elérhetővé váltak.

A történeti irány mellett a marxista idők további nagy öröksége egyrészt a társadalom- és politikafilozófia, másrészt – Lukács Györgynek köszönhetően – az esztétika volt. Máig érzékelhető hatást gyakorolt a Frankfurti Iskolából kinövő kritikai elmélet (Adorno, Horkheimer, Marcuse), amely azonban a Kádár-kor kultúrpolitikájában egyrészt a túrt kategóriájába tartozott, mert neomarxista elméletként határozta meg magát, másrészt a tiltott kategóriába sorolódott, hiszen Marxot produktív módon próbálta újraértelmezni. Lukács halála után a tanítványok közel kerültek a szocializmus kritikai társadalomelméletének kidolgozásához. Heller Ágnes szükségletelmélete, Vajda Mihály Marx-kritikai írásai és Márkus György két tanítványával (Bence Györggyel és Kis Jánossal) írt könyve mind ebbe az irányba mutattak, ám különböző okok miatt ezek az erőfeszítések elhaltak. Az 1960-as évek végétől a kritikai elmélet több klasszikusa vált elérhetővé magyar fordításban. E korszak legfontosabb értelmezői Zoltai Dénes, Almási Miklós, Papp Zsolt és Radnóti Sándor voltak. A rendszerváltás új perspektívákat nyitott a kritikai elmélet recepciója és kreatív alkalmazása számára az esztétikában, a filozófiában, a politológiában és a szociológiában. A legutóbbi években különösen a fiatalok kezdtek érdeklődni mindenekelőtt Adorno és Benjamin életműve iránt.

Bár a kortárs hazai politikafilozófiára maradandó hatást gyakoroltak Ludassy Máriának az angol és francia felvilágosodással foglalkozó munkái, az 1980-as évek filozófiatörténeti dominanciája helyébe a rendszerváltásra való reflexió és a hazai politikai esztétikátörténet lépett. De megjelennek a nagy ideológiákat feldolgozó konzervatív, liberális, liberális-egalitárius filozófiai irányzatok is. Az utóbbiaknál újabban a politikai realizmus és republikanizmus intézményesül kutatási projektekben a liberalizmus belső és külső kritikájaként. A politikafilozófusok új generációjában egyszerre van jelen a közsérelgvőség, az antik-keresztény politikai erényetika, a részben liberális inspirációjú moralista, illetve realista politikai etika és intézménykritika, valamint – a kritikai elmélet említett hatásaival összhangban – egy sor új kritikai társadalomfilozófiai irányzat is, amely a baloldali hagyatékot gondolja újra. A politikai intézményrendszerre való reflexió mellett nagyobb súlyt kap a politikai etika és kultúra, a klasszikus hagyomány és a politikai teológia tanulmányozása is, miközben meghatározó kérdés, hogy mennyiben feladatunk a nyugat-európai, észak-amerikai irányzatok feldolgozása és továbbgondolása, s mennyiben a válaszkérés a régió és hazánk jelenségeire. Az új nemzedék főként a nyugati és globális tudományos törekvésekkel szinkron működést, ezek formálását és az autonóm pozíciókijelölést célozza.

Ami az esztétikát illeti, a világháború után Lukács György vezetésével indult újra a képzés, melyet 1958-as nyugdíjazásáig az ő alakja fémjelzett. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen (ELTE) a független Esztétika Tanszék 1973-ban jött létre Zoltai Dénes, majd Almási Miklós vezetésével; őt követte Bacsó Béla, aki fiatal oktatókból szervezte meg azt az oktatási-kutatási központot és szellemi műhelyt, mely a mai napig működik. Habár a magyar esztétika történetének alapos és objektív feltárása még várat magára, 20. századi fejezetét elsősorban Lukács György és a Budapesti Iskola (Heller Ágnes, Fehér Ferenc, Márkus György, Vajda Mihály, Radnóti Sándor) hatá-

rozta meg. Az 1970-es évektől azonban megjelent egy új, a nemzetközi irányzatokhoz kapcsolódó hermeneutikai-fenomenológiai esztétika is. Napjainkra az esztétika sokszínűbb, mint korábban bármikor, egyaránt kapcsolódik a kontinentális és az analitikus hagyományhoz, a különböző művészeti ágakhoz és tudományterületekhez, reflektál az új filozófiai irányzatokra, érinti az aktuális politikai és ökológiai problémákat, nyitott a tömegkulturális jelenségek felé, foglalkoztatja a mindennapi élet esztétikája, válaszokat keres a mesterséges intelligencia és a kreatív alkotás kapcsán felmerülő problémákra.

Ugyancsak a rendszerváltás előtti időszakra nyúlik vissza a ma meghatározó három nagy elmélet, a *fenomenológia*, a *hermeneutika* és az *analitikus filozófia* hazai kutatása. A fenomenológia legfőbb témája a tudatosság problémája. Újdonsága a hagyományos tudatfilozófiákhoz, elsősorban a karteziánus és kantiánus hagyományhoz képest az, hogy egy szigorú módszertani eljárás révén minden metafizikai előítélettől mentesen igyekszik a tudatfilozófia fő kérdéseit (tapasztalat, megjelenés, igazság, egzisztencia, értelmezés, nyelv, világ stb.) tisztázni. A fenomenológiát hol az egyik legfontosabb kontinentális irányzatként szokás jellemezni, hol minden kontinentális irányzat közös őseként. Hazai története nem egyenletes fejlődés: korai fogadtatása elsősorban olyan gondolkodókhoz kapcsolható, akik külföldön futottak be karriert. Művelése az 1990-es évek elején kezdődött újra, amikor az ortodox marxizmussal szembeforduló gondolkodók a tudományos igényű filozófia lehetőségét látták benne. 2014-ben váratlanul elhunyt Tengelyi László, aki a Magyar Fenomenológiai Társaság alapítója és az ELTE Filozófia Intézetében a fenomenológiai doktori képzés elindítója volt, később Wuppertalban lett professzor, és az európai fenomenológia egyik meghatározó alakjává vált. A fenomenológia jelentős interdiszciplináris potenciállal bír: a tudatosság fenomenológiai jelenségének kutatása hagyományosan a pszichológia, szociológia és antropológia területén volt meghatározó, de az elmúlt évtizedekben – főleg a megtestesült elme problémája révén – a kognitív kutatásokban is egyre erősebb hatást gyakorol. A magyar fenomenológusok szinte minden jelentős kutatási területen jelen vannak a nemzetközi filozófiai életben.

A filozófiai hermeneutika elsősorban Martin Heidegger és Hans-Georg Gadamer recepciója révén érkezett meg Magyarországra. Az 1980-as évek közepére enyhült meg annyira a Kádár-rendszer tudománypolitikája, hogy Gadamer és Heidegger művei és a róluk szóló filozófiai írások egyáltalán megjelenhettek Magyarországon. Az 1990-es évek elejére két jelentős műhely alakult ki, az ELTE és a Debreceni Egyetem, amelyek doktori iskolái kutatók nemzedékeit képezték Fehér M. István és Vajda Mihály vezetésével. Fehér elsősorban filozófiatörténeti megközelítésmódot alkalmazott, Vajda – francia filozófusokra támaszkodva – posztmodern értelmezést adott Heideggernek. A filozófiai hermeneutika célja a megértés és az értelmezés különböző perspektíváinak kimunkálása, analízise és ütköztetése, emiatt a hermeneutika nyitott, interdiszciplináris jellegű. A Heidegger és Gadamer munkásságát feldolgozó írások mellett fontos az esztétika hermeneutikai megközelítése (Bacsó Béla munkássága). A természettudományok hermeneutikája témakörében magyar kutatók három nagy sikert

nemzetközi konferenciát szerveztek, 1994-ben Budapesten alapították meg a tudományhermeneutikai nemzetközi társaságot. Gyökeret vert itthon – osztrák és svájci pszichiáterek közvetítése révén – a Heideggerhez kötődő pszichiátriai irányzat, a daseinanalízis. Az elmúlt évtizedben külföldön és Magyarországon is előtérbe került a politikai gondolkodás és a hermeneutika kapcsolata, aminek oka részben a nyugati világ politikai átalakulása, részben Heidegger gondolati naplójának megjelenése volt.

Az analitikus filozófia Magyarországon az 1960-as években jelent meg, Russell, Moore, Wittgenstein és a Bécsi Kör recepciójával (Márkus György, Altrichter Ferenc, Nyíri Kristóf), ami az 1970-es és 1980-as években tudományfilozófiai (Fehér Márta, Bence György), nyelvfilozófiai (Kelemen János), illetve filozófiai logikai kutatásokkal (Ruzsa Imre) egészült ki. A rendszerváltás után az irányzat új lendületet kapott: a kortárs angol és amerikai analitikus filozófia jelentős képviselőivel való együttműködéssel (vendégoktatói jelenlét, közös kutatási projektek) és az egyetemi oktatásban való hangsúlyosabb megjelenéssel az intézményesülés útjára lépett. A kortárs magyar analitikus filozófiában jelentős figyelmet kapnak a jelentéssel kapcsolatos viták, a nyelvi kontextusfüggés, illetve a nyelvfilozófia és más területek kölcsönhatásai. Az analitikus metafizika kiemelt témái a szükségszerűség és a lehetőség, a természettörvények, az okság, a szabad akarat és a cselekvés természete, továbbá a tér, az idő, a tulajdonságok és hordozóik, valamint a természeti fajtákra vonatkozó mai nézetek. Az analitikus filozófia egyik legfontosabb interdiszciplináris kapcsolódási pontja az elmefilozófia, melynek egyik fókusza a tudat jelensége, aspektusainak, a tudatos állapotok átélte, szubjektív karakterének, valamint az intencionalitásnak, azaz inherens tárgyra vonatkozásuknak az értelmezése. Emellett figyelmet kapnak cselekvéseméleti témák, valamint az Én (szelf) természetével kapcsolatos kérdések és a mentális betegségek filozófiai problémái is. Az etikában a hagyományosabb témák mellett, mint az erkölcsi értékek, az erkölcsi tudás és az erkölcsi felelősség természete, számos speciális és alkalmazott kérdés is terítéken van, például az erkölcsi szerencse, a szólásszabadság, a rasszizmus és a szexizmus, a pozitív diszkrimináció, a globális felmelegedés, az állati jogok és a mesterséges intelligencia.

Ugyancsak jelentős műhelyei jöttek létre az ismeretelméletnek, a metafilozófiának, valamint a logikának. A tudományfilozófia a rendszerváltás után szoros kapcsolatba került az analitikus filozófiával, de kialakulását korábban olyan hazai szerzők is gazdagították, akik külföldi emigrációban váltak híressé. Lakatos Imre életművének kutatásában a magyar kutatók éppoly fontos szerepet játszanak a rendszerváltás óta, mint a magyar–brit Polányi Mihály filozófiai nézeteinek rekonstrukciójában. Bár az 1990-es évek előtt az autonóm gondolatok kifejtése akadályokba ütközött, már ekkor kialakultak azok a közösségek, amelyek döntőek voltak az intézményesülésben. Jelentős volt Fehér Márta szerepe a Budapesti Műszaki Egyetemen (BME), ahol húsz éven át folyt doktori képzés. Az ELTE Természettudományi Karán korábban a tudományfilozófiának dedikált tanszék működött, jelenleg a Bölcsészettudományi Karán folyik mesterképzés. Az utóbbi évtizedekben, külföldi trendekhez kapcsolódóan megerősödtek a szaktudományok filozófiai megközelítései – külön említést érdemel a fizika

filozófiáját kutató, nemzetközileg is elismert csoport az ELTE Logika Tanszékén, valamint a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézetében.

Mint a bevezetőben említettük, a rendszerváltás utáni filozófia a szocialista időkben gyökerezik, ám a mai fejlemények eredetét máshol is kell keresni. A filozófia hazai története egyrészt jóval régebbi múltra tekinthet vissza – az ezredforduló idején tehát volt hová visszanyúlni –, másrészt az 1990-es évektől alaposan megváltozott a világ körülöttünk. A magyar filozófia történetírása kezdettől a II. Osztály alapfeladata volt, a rendszerváltásig azonban jelentős hátrányt halmoztunk fel a régió más országaihoz képest. 1989-ben ez a kutatási terület is megszabadult az ideológiai gátaktól, hirtelen megélénkült, köszönhetően annak is, hogy az emigráció egy része hazatért, a határon túli magyar műhelyekkel pedig szabadabb és rendszeresebb lett a kapcsolat. Hamar kialakultak a fontosabb műhelyek, például Miskolcon vagy az MTA Filozófiai Intézetében, együttműködve a kolozsvári egyetem magyar nyelvű filozófia tanszékével és a Szlovák Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetével. Könyvsorozatok és szövegkiadások sora jelent meg; az ezredvégre pedig eljutottunk az első összefoglaló munkáig. Ezzel párhuzamosan elkezdődött az összehasonlító kutatás (román–lengyel–német–magyar komparatistikai esettanulmányok sora jelent meg magyarul és idegen nyelveken is). Mára ott tartunk, hogy eredményeinket beépíthetjük az egyetemes filozófiatörténet-írásba, annak jövőbeli szemléletét is alakítva. Ennek legközelebb várható eredménye a patinás Ueberweg filozófiatörténeti kézikönyvsorozat következő kiadása, benne a kelet-közép-európai térség hosszú 19. századának filozófiáját tárgyaló két kötet.

Az elmúlt évtizedekben mind tematikusan, mind intézményileg alaposan átrajzolódott a filozófia nemzetközi terepe. Az információs társadalom, a gyorsuló és globalizálódó világ kritikus társadalmi, technikai és ökológiai jelenségei nemcsak a hagyományos diszciplínákat készítetik új utak keresésére, de a nemzetközi trendekkel összhangban hazánkban is új megközelítések jelennek meg önállóan vagy korábbi irányzatokkal összefonódva. Sokféle formában vannak jelen a posztmodern törekvések, a dekonstrukció vagy – aktuális kihívásként – a mesterséges intelligencia kutatása, a kommunikációs médiumok elmélete és a poszthumanizmus. Külön említést érdemel a feminizmus és a genderelmélet, amely társadalmi szerepén túl értékes elméleti felismerésekkel gazdagította a bölcséleti horizontot. Az ide tartozó kutatások – minden megbélyegzési kísérlet dacára – a hazai filozófia dinamikusan fejlődő, kitörhetetlen részeivé váltak.

Az utóbbi törekvésekben is egyre inkább megjelenik az az igyekezet, hogy a mai filozófia – megőrizve egzakt elemzőkészségét – közel lépjen az egyes emberhez, valamint a társadalom égető problémáihoz. A filozófia gyakorlati fordulatának egyik jele az interdiszciplináris együttműködések erősödése olyan területeken, mint a kognitív tudomány, a tudományfilozófia, a politikafilozófia vagy a környezetfilozófia. Kiemelkedik ebből a sorból a bioetika, amely – nálunk az 1990-es évektől – eleinte elsősorban az orvosi egyetemekre korlátozódott mint új szemléletű orvosi etika, újabban azonban a filozófia tanszékeken is megjelent. A *nyilvános filozófia* vagy *közfilo-*

zícia egyszerre utal azokra a tudományos kutatásokra, amelyek a társadalom aktuális etikai kérdéseit, közügyeit értelmezik, s azokra a törekvésekre, amelyek a filozófia problémáit a társadalom egésze számára is igyekeznek elérhetővé tenni. A *közösségi filozófia* és a *filozófiai praxis* ehhez képest abban jelent újdonságot, hogy nem csupán témáit, hanem a filozofálás lehetőségét illetően is nyit a tágabb közösség irányába, olyan gyakorlatok formájában, mint a filozófiai kávéház, a filozófiai tanácsadás vagy a gyerekfilozófia. Bár számos filozófus csupán a filozófia népszerűsítésének lehetőségét látta bennük, ezek a fejlemények egyszersmind megnyitják a filozófia olyan alternatív felfogását, amely a filozófia történetileg kialakult (például antik eredetű) gyakorlatait éleszti újra korszerű formában. A nyilvános filozófiai beszélgetések, a filozófiai blogok és podcastek terjedése az elmúlt években a nyilvános és közösségi filozófia hazai viszonylatban is tapasztalható fellendülését idézték elő. Ez nem csupán közösségi érdek, hanem a filozófia iránti széles körű, eleven érdeklődésnek is bátorító bizonyítéka, ami e tudományág jövőjére nézve is reményteli fejlemény.

A magyarországi művészettörténet-tudomány helyzete (2011–2024)

The Situation of the Science of Art History in Hungary (2011–2024)

Mikó Árpád¹ – Papp Szilárd² – Pócs Dániel³ – Prékopa Ágnes⁴ –
Révész Emese⁵ – Szakács Béla Zsolt⁶

¹ az MTA doktora, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet, Budapest
miko.arpad@gmail.com

² az MTA doktora, Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest
szpapp@gmail.com

³ habilitált doktor, egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Művészettörténeti Intézet, Budapest
pocs.daniel@btk.elte.hu

⁴ PhD, főmuzeológus, Iparművészeti Múzeum, Budapest
prekopa.agnes@imm.hu

⁵ habilitált doktor, egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Művészettörténeti Intézet
Modern és Jelenkori Művészettörténeti Tanszék, Budapest
revesz.emese@btk.elte.hu

⁶ az MTA doktora, egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Filozófiai és Művészettudományi Intézet
Művészettörténeti Tanszék, Budapest
szakacs.bela.zsolt@btk.ppke.hu

Összefoglalás

A hazai művészettörténet-tudomány státusza az elmúlt bő évtizedben a korábbiakhoz képest jelentősebb mértékben változott meg. A tanulmány négy területet vizsgál ezzel kapcsolatban: a művészettörténet oktatását közép- és felsőfokon; a tudományos kutatások helyszíneit, lehetőségeit és eredményeit; a művészeti közgyűjtemények-múzeumok állapotát; illetve a műemlékvédelem területét, ahol a művészettörténeti ismeretek szintén jelentős szerepet játszanak. A vizsgált időszakban részben eltérő folyamatok és jelenségek konstatalhatók e területeken, összességében azonban egyértelmű, hogy a szakma helyzetében nagyobb mérvű negatív változás állt be számos kedvezőtlen, alapvetően kívülről jövő tényező és döntés miatt. E tendenciát részben ellensúlyozni tudták azok az egyéni és kollektív eredmények, amelyek a szakmai tevékenységnek mind a hagyományos, de az új kihívások által támasztott területein is megfigyelhetők.

Abstract

The status of art history as an academic discipline in Hungary has undergone significant changes over the past decade. This study examines four areas in this context: the teaching of art history in secondary and higher education; the locations, possibilities, and results of academic research; the state of public art collections and museums; and the field of heritage preservation, where expertise in art history plays a crucial role. During the period under review, various divergent processes and phenomena have emerged in these areas. However, it is evident that adverse changes, driven primarily by external factors and decisions, have largely shaped the current situation of the profession. This negative trend has been partly mitigated by individual and collective achievements, both in traditional scholarly domains and in areas requiring adaptation to new challenges.

Kulcsszavak: művészettörténet, oktatás, kutatás, múzeumok, műemlékvédelem

Keywords: art history, education, research, museums, protection of heritage

Mára hagyománnyá vált, hogy a magyarországi művészettörténet-tudományról a szakma időnként helyzetjelentést készít. E beszámolók felméri az elmúlt időszak jelenségeit és tendenciáit, és értékeli azokat. Miután az elmúlt bő egy évtized nem szűkölködött a hazai tudományosságot meghatározó eseményekben, a legújabb – a lehetőségek miatt most csak dióhéjban megfogalmazott – jelentést itt tesszük közzé.

Oktatás

Az önálló művészettörténet tantárgy nem volt kötelező a hazai középiskolai oktatásban, csak választható. A tárgy évfolyamonkénti és óraszámbeli eloszlása ezért iskolánként változott, de nincsenek pontos statisztikák arra nézve, hogy hány iskolában hány tanuló tanulta a tárgyat. Általánosnak és tömegesnek azonban távolról sem volt tekinthető a művészettörténet oktatása, ám jelentőségét mutatja, hogy szívesen éltek a lehetőséggel az értelmiségi utánpótlásban élen járó gimnáziumok.

A 2021-ben bevezetett Nemzeti alaptanterv az állami gimnáziumokban megszüntette a művészettörténet tantárgyat. Az addig önálló tárgy ismeretanyagát a 9–10. osztályban kötelező vizuális kultúrába építették bele, így a művészettörténetre fordítható idő nagyjából a tizedére zsugorodott. Bár a téma a történelem és irodalom tárgy részeként is megjelenik, a jelenlegi, feszített ütemű tanmenet mellett e területre aligha marad elegendő idő, arról nem is szólva, hogy a történelem- és irodalomtanárok túlnyomóan nem rendelkeznek művészettörténeti képzettséggel. Az egyházi és alapítványi gimnáziumokban, valamint a szakgimnáziumokban ugyan megmaradt a művészettörténet oktatásának a lehetősége, de érettségire többé ezekben az intézményekben sincs mód. Ez nyilván arra készteti ezeket az iskolákat is, hogy mint tét nélküliről, fokozatosan lemondjanak a művészettörténet önálló oktatásáról. Történt mindez annak ellenére, hogy a szakma többször felhívta a figyelmet arra, egy teljes műveltségi ismeretkör kiiktatása a gimnáziumi oktatásból kihat az általános vizuális műveltségre, a turizmus és az örökségvédelem kérdéskörére éppúgy, mint a szakmai utánpótlásra.

A jelenlegi helyzetben a szakmai fórumokra és a civil szférára hárul az állam által gondatlanul kezelt tudás pótlása. Több olyan szakmai akció is elindult, amely a művészettörténeti tudás szélesebb körű hozzáférését, népszerűsítését szorgalmazza, ilyenek az ingyenes szabadegyetemek, tanfolyamok, online ismeretterjesztő előadások.

A művészettörténet felsőfokú oktatásában a vizsgált időszakban nem történt alapvető szerkezeti változás. A tanítás a bolognai rendszernek megfelelően kétlépcsős, melynek BA szintjén a szabad bölcsészet alapszak szakirányaként, újabban pedig specializációjaként jelenik meg a művészettörténet. Ez mind a művészettörténeti diszciplína láthatóságát, mind a rendelkezésre álló keretek teljes kihasználását befolyásolja, bár az a tény, hogy a hallgatók más rokon területek óráit is hallgatják, haszonnal is jár. Művészettörténet specializációt jelenleg négy egyetemen lehet választani: Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE), Pázmány Péter Katolikus Egyetem (PPKE), Károli Gáspár Református Egyetem (KRE) és Szegedi Tudományegyetem (SZTE). To-

vábbi felsőfokú intézményekben is oktatnak művészettörténetet, például a Moholy-Nagy Művészeti, illetve a Magyar Képzőművészeti Egyetemen.

Mesterképzés három egyetemen működik, közülük kettő hallgatói létszámmal küzd. Az ELTE képzései iránti érdeklődés stabil, a hallgatók száma alap- és mesterképzésen enyhén, de folyamatosan emelkedik. Az utóbbi években jelentősen megnőtt a művészettörténet minor alapképzést választók száma is. A KRE-n éveken keresztül nem tudott elindulni a nappali mesterképzés, így ott a levelező oktatás épült ki. A hallgatói létszám a Pázmányon is hullámzó, bár az elmúlt években az alapképzésben megindult a növekedés.

Az egyetemek szűkös finanszírozási helyzete miatt egyre szigorúbb minimális létszámkorlátokhoz kötik az egyes kurzusok megtartását. Ennek az lett a következménye, hogy a művészettörténeti mesterképzéseken meg kellett szüntetni a viszonylag alacsony összlétszámmal működő specializációkat. Az egységesítés előnye, hogy minden korszak mesterképzése biztosított, hátránya azonban, hogy éppen a szakmai utánpótlás képzése esetében nem érvényesülhet a differenciált tudásszerzés. A PPKE-n a mesterképzés gyakorlatorientáltságát a történeti tárgyak mellett választható szakmai modulok (muzeológia és múzeumpedagógia vagy műemlékvédelem) biztosítják.

Művészettörténeti doktori képzés két egyetemen folyik, mindkettőn egy nagyobb doktori iskola keretein belül: az ELTE-n a Filozófiai, a PPKE-n a Történelemtudományi Doktori Iskolában. A korábbi években a Közép-európai Egyetem (CEU) Középkortudományi Tanszékén is születtek művészettörténeti doktori disszertációk, de 2024-ben az akkreditáció lejárt, így a soron következő védések már nem illeszkednek a magyar rendszerbe. A CEU távozása Budapestről a művészettörténeti felsőoktatást is kedvezőtlenül érintette.

A három budapesti művészettörténeti intézet, illetve tanszék együttműködése példás. 2017 óta valósulnak meg az ELTE, a PPKE és a KRE rendezésében azok a közös konferenciák, melyeken az egyes intézmények oktatói legfrissebb kutatásaikról számolnak be. Az ELTE-n rendszeresen sor kerül a doktori program hallgatóinak konferenciájára is, valamint a Pázmányon 2017 óta rendeznek műhely-konferenciákat.

Az együttműködés másik terepe a 2019 óta megrendezésre kerülő Szászbogácsi Nyári Egyetem. Az erdélyi településen öt budapesti tanszék (ELTE, PPKE, KRE, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem építészettörténészei és a Magyar Képzőművészeti Egyetem restaurátorai) és a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem magyar művészettörténészei évente kilencnapos nyári egyetemet szerveznek.

Kutatás

Az elmúlt bő évtized aligha fog a művészettörténeti kutatások fényes korszakai közé sorolódni Magyarországon, jóllehet az eredmények számosak és fontosak. Az intézmények, a tudományos kutatás tradicionális műhelyei közül többnek a helyzete elbizonytalanodott, vagy sorsa válságosra fordult.

A Művészettörténeti Kutatóintézet 2019-ig az MTA kutatóhálózatának része volt, és a művészettörténet tudományának akadémiai, társadalmi pozícióját, megbecsültségét jelezte. A kutatás leginkább szabad intézményének helyzete azonban egyre ingatagabbá vált. Már 2012-ben megszűnt az Intézet önállósága, hetedmagával betagozódott az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontjába. 2016-ban a Kutatóközpont elköltözött a budai várból a Vaskapu utcai rozsdáövezetbe, az újonnan épült Humán Tudományok Kutatóházába. Ez számos előnnyel is járt, a gyűjtemények például jobb körülmények közé kerültek. 2019-ben aztán a kormányzat az egész intézethálózatot elvette az Akadémiától, és új struktúrát hozott létre (jelenleg HUN-REN), amely változékony minisztériumi függésbe került. A bizonytalanság ettől kezdve állandósult. A kutatási eredmények mindazonáltal a folyamatosságot tükrözték, sőt, két alkalommal az új fenntartó külön forrást biztosított, s ennek segítségével a könyv- és folyóiratkiadás helyzete rövid időre kiegyensúlyozottá vált.

Az Intézet az MTA több tudományos gyűjteményét őrzi, kutathatóságukat biztosítja. Korábbi kiadványait digitalizálta, és a *Magyar Művészek Lexikona* mintegy kétmillió céduláját is online hozzáférhetővé tette. Háttérintézménye az MTA Művészettörténeti Tudományos Bizottságának, ezen keresztül a szakma nemzetközi szervezeteivel való kapcsolattartásnak is (CIHA [The Comité International d'Histoire de l'Art], illetve RIHA [The International Association of Research Institutes in the History of Art]). 2021-ben az Intézet a hazai szakma összességét megmozgató művészettörténeti fesztivált – sokszínű tudományos konferenciát – rendezett. Továbbra is lényeges feladata a magyarországi művészet történetének összefoglaló feldolgozása (a 19. századi kötet megjelent, a reneszánsz befejezés előtt áll, és a 20. század második fele készülöben). Az Intézetben szerkesztik a szakma meghatározó folyóiratait: az országosakat (*Acta Historiae Artium*, *Művészettörténeti Értesítő*), az intézmény sajátját (*Ars Hungarica*) és egy tudománytörténeti orgánumot (*Enigma*).

A múzeumokban végzett tudományos kutatómunka mindig része volt a közgyűjteményi alaptevékenységnek: az állandó és időszakos kiállítások, a gyűjtemények katalógusai, az évkönyvek fontos részei a tudományos élet egészének. Sajnos a múzeumok (kizárólagosan értelmezett) közönségszolgálati kötelezettségei és főleg adminisztratív apparátusuk felduzzasztása a kutatás kárára lettek. A múzeumokban *ex officio* korábban sem várták el a művészettörténészekről a tudományos tevékenységet. Ma már sem a Szépművészeti Múzeumban (SZM), sem a Magyar Nemzeti Galériában (MNG) nincsen akadémiai doktor, és mintha a közgyűjtemények vezetése számára egyre inkább haszontalan tevékenységként tűnne fel a kutatás és a fokozatszerzés. A PhD-disszertációk többnyire gyűjteménytörténeti tárgyúak. A komoly szakkatalógusokat az előző nemzedék írta meg. A nagy időszakos kiállítások – ha nem importált „konzervek” – egyéni vagy műhelyprodukciók, és tudományos katalógusaik között komoly teljesítmények is vannak. Az Iparművészeti Múzeum hosszú ideje zárva van, az új kiadványokban feldolgozott Esterházy-gyűjteményt időközben kiemelték a múzeum őrizetéből. A Magyar Nemzeti Múzeum (MNM) régészeti, történeti indíttatású kiállításaiiban komoly a művészettörténeti apport, a múzeum az elmúlt évtizedben is

megbízható, innovatív kutatóhelye volt a magyar művészettörténet-írásnak. Tudományos megalapozott, új kutatásokon alapuló kiállítások nem csak országos gyűjtőkörű intézményekben készültek, elég, ha most csak a Budapesti Történeti, a Kassák vagy a Ludwig Múzeumra gondolunk.

A művészettörténeti tanszékek továbbra is a tudományos kutatói utánpótlás letéteményesei. Elsődlegesen fontos, hogy az egyetemi oktatók kutatómunkát is végezzenek, különben nem tudják erre nevelni a diákokat sem. Az ELTE tanszékének oktatói magas színvonalú publikációs tevékenységet folytatnak, és egy új, középkori műhely is működik itt. Kiváló publikációk jellemzik a PPKE Tanszékét is; kutatócsoportjuk munkájának eredménye a magyarországi barokk freskófestészet négykötetes korpusza.

Múzeumok

Az állami közgyűjteményeken belül a művészettörténeti anyagot is gyűjtő múzeumokban a muzeológusi (vagy gyűjteményi kurátori) munkakörben foglalkoztatott munkatársak száma folyamatosan csökkent az elmúlt bő évtized során.

2012 több változást hozott a hazai muzeológia szervezeti működésében: a megyei hatókörű múzeumok működtetői a megyeszékhelyek lettek, és egyesült a két legnagyobb, országos hatókörű művészeti múzeum (SZM, MNG). Később a kulturális adminisztráció körébe tartozó feladatok egy része – például védett műtárgyak nyilvántartása, restitúciós ügyek – átkerült a 2022-ben létrehozott Építési és Közlekedési Minisztérium hatáskörébe. A saját gyűjteménnyel nem rendelkező, művészeti profilú kiállító intézmények közül a 2014 óta a Magyar Művészeti Akadémia tulajdonába került Műcsarnoknak számos művészettörténész végzettségű munkatársa van.

Az országos hatókörű, muzeális intézmények élén mára fehér holló a szakirányú képesítéssel rendelkező vezető, akiket túlnyomóan a politikai és gazdasági összefüggésből származó igazgatók váltottak fel. Ezen intézmények nem kis része az elmúlt időszakban ráadásul „ideiglenes” állapotba került tervezett felújítások, új épületek, vagy éppen vidékre való költöztetés ígéretével. Az elhúzódó vagy parkoló pályára került átalakítások komoly fennakadást okoznak a gyűjteményi hozzáférés, a kutatómunka vagy a közönségszolgálat területén. Abszurd kísérőjelensége ennek, hogy az Iparművészeti Múzeum (IM) teljes anyaga egy magánvállalkozás letétiébe és raktárába került, s az azt hivatalosan őrizni és kezelni köteles muzeológusok csak e cégen keresztül férnek hozzá intézményük saját tárgyaihoz. A múzeumi munkatársak közalkalmazotti státusának 2020-as eltörlése tovább csökkentette annak esélyét, hogy folyamatos legyen az utánpótlás az adott múzeumi gyűjteményre épülő, hosszú távú elköteleződést igénylő szakmai kutatómunka területén. 2024-ben a nemzeti könyvtár, valamint az MNM, az IM, a Petőfi Irodalmi és a Természettudományi, továbbá a Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum egyesítésével létrehozták az összesen 75 kiállítóhellyel rendelkező MNM Közgyűjteményi Központot.

A nagyobb muzeális intézményekben a muzeológusi munkakör mellett foglalkoztatnak művészettörténészeket múzeumpedagógusi, kiadványreferensi, digitalizációs

referenci, kiállításszervezői, tárlatvezetői munkakörökben is. A múzeumpedagógusi tevékenység jelentősége különösen megnőtt azzal, hogy a közoktatásból egyértelműen eltűnőben vannak a művészettörténeti ismeretek.

Ezzel szemben a megyei hatókörű és nagyobb városi múzeumokban jó esetben egy művészettörténész látja el a szakmuzeológusi feladatokat. Ilyenkor pedig univerzális tájékozottságra és folyamatos jelenlétre van szükség, az idő legnagyobb részét a hétköznapi gyakorlati problémák megoldása veszi el, ami minimális lehetőséget ad az alaposabb gyűjteményszeret igénylő szakmai utánpótlás kinevelésére. Több megyei hatókörű vagy fontosabb művészettörténeti gyűjteményű városi múzeumnak egyáltalán nincs művészettörténész muzeológusa.

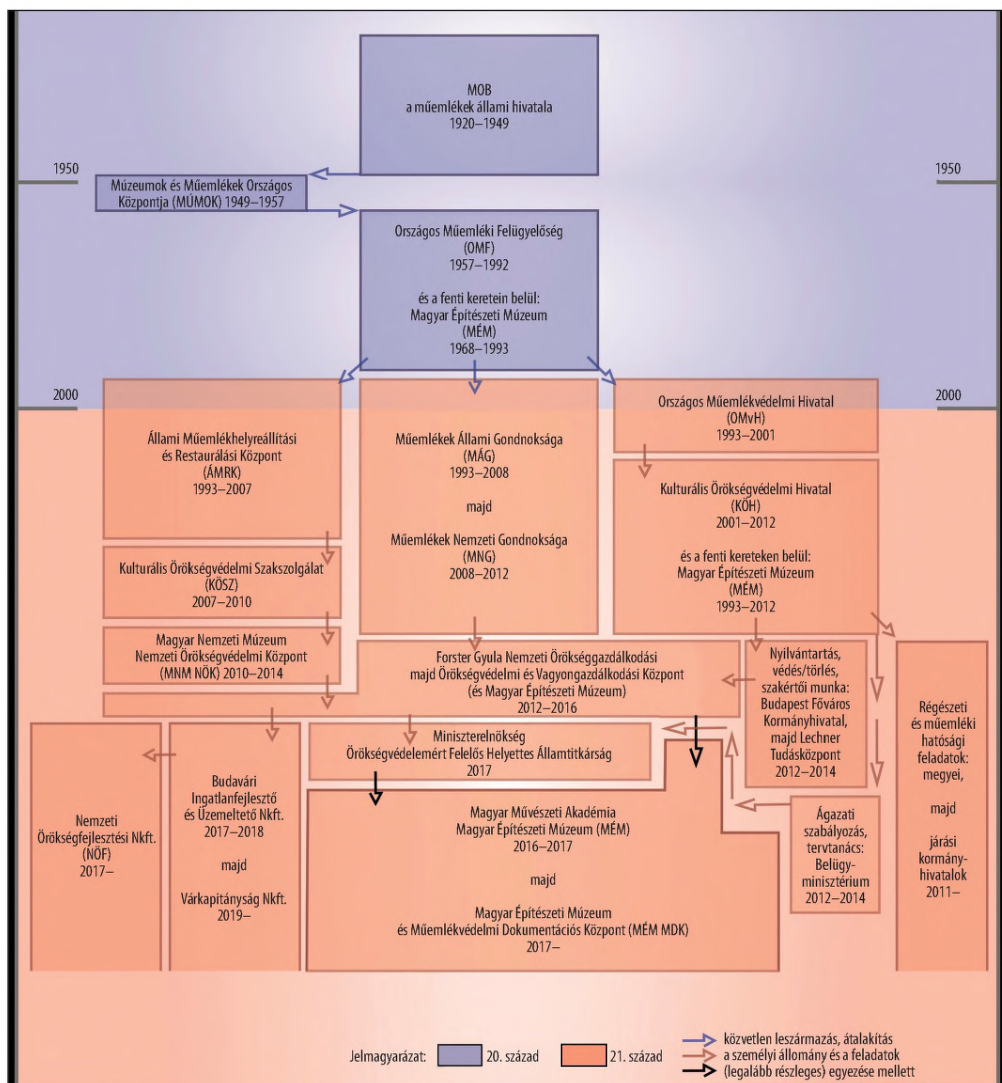
A nem állami fenntartású intézmények közül az egyházi gyűjtemények hagyományosan rendelkeznek művészettörténész munkatárssal, hasonlóan az olyan országos gyűjtőkörű alapítványi múzeumhoz, mint amilyen a kecskeméti Fotográfiai Múzeum volt 2023-ig. A nonprofit kft.-ként működő budapesti Robert Capa Kortárs Fotográfiai Központ és a debreceni MODEM ugyancsak foglalkoztat művészettörténészeket.

A múzeumi kutatások eredményeinek publikálására az évkönyvek, illetve a tematikus kiállítások katalógusai nyújtanak lehetőséget. Az érdemi szakmai feladatok ellátására azonban az intézmények éves költségvetése nem nyújt elegendő forrást, ezért minden kiállítás mögött nagyobb szabású – gyakran multidiszciplináris – projekt áll. Ezek lehetőséget adnak arra is, hogy a kutatásban részt vegyenek olyan művészettörténészek, akik nem a szervező múzeum alkalmazottai. Szintén projekt keretében létesült az elmúlt bő évtized során számos látogatóközpont, ahol művészettörténészek is szerepeltek a koncepció létrehozói, illetve a kiállítási forgatókönyv kidolgozói között.

A profitszférán belül mindenekelőtt a műkereskedelem biztosít olyan álláslehetőséget művészettörténészek számára, amely rendszeres szakmai kutatómunkát is igényel. A 2010-es évektől indultak meg a fővárosban a magánvállalkozások által szervezett városi séták, amelyek immár országsszerte egyre népszerűbbek; a sétaszervező cégek is jelentősebb számú művészettörténészt foglalkoztatnak. A városi séták vezetői egyfajta missziót töltenek be, hiszen az ismeretterjesztés eszközeivel generálnak érdeklődést a művészettörténet iránt.

Műemlékvédelem

A rendszerváltásig centrális, majd három részre bontott állami műemlékvédelmi intézményrendszer és ezzel kapcsolatban a kutatás, illetve a gyakorlat az utóbbi bő évtizedben soha nem látott kiterjedésű és mélységű átalakuláson esett át. 2011-ben elvetették az első fokú építési hatósági jogkört a területtől, a kormányhivatalokhoz rendelve azt. A tudományos munka ezzel elvált a hatóságitól, utóbbinak nem maradt háterszága, s a területi felügyeletet jórészt műemlékvédelmi tapasztalat híján lévő hivatalnokok végzik. Az egységes szakmai nézőpont és gyakorlat így megszűnt, s inkább csak a kollegiális tapasztalatcsere jelenthet valamiféle kohéziót.

1. ábra. A magyar műemlékvédelem intézményrendszerének „evolúciója”

Forrás: Bardoly István, Fülöp András, Jankovics Norbert, Szökrön Péter szerkesztése

2012-től a műemlékvédelmi intézményeknek olyan átszervezési hulláma indult el, melyet követni is alig lehet (lásd az 1. ábrát). A szinte folytonos, kusza metamorfózist elsősorban a politikai és gazdasági színtér mindenkori érdekei, továbbá pillanatnyi (személyes) ötletek irányítják, melyekhez olykor szakmai szempontokat is igyekeznek párosítani. A szétbontott, részben megszüntetett, újrászervezett stb. egységekkel az őket gyakran befogadó-bekebelező államigazgatási és egyéb intézmények is nehezen tudnak mit kezdeni. Bár a Forster Központként nevezett intézmény 2015-ös

kibővítésével még történt arra kísérlet, hogy a műemlékvédelmi tevékenységet újra összefogják, e központ (is) csupán néhány évet élt. A folyamat a tapasztalt szakemberek permanens lemorzsol(ód)ásával, az utánpótlás erős akadozásával és a jogszabályi háttér gyakori és kiszámíthatatlan változásával is együtt járt. Mára központi, intézményes műemlékvédelem nem létezik Magyarországon. Nemigen tudják mindezt ellensúlyozni azok a kivételes, de szerény költségvetésű példák, mint mondjuk a Teleki László Alapítványé, amely komoly és színvonalas munkát végez.

Az egykori Kulturális Örökségvédelmi Hivatal százötven éves gyűjteményei jó néhány évre szintén bizonytalanságba kerültek, s három éven keresztül hozzáférhetetlenek voltak. Mára ez a helyzet megoldódott, és az anyagok a Magyar Építészeti Múzeum – Műemlékvédelmi Dokumentációs Központban a korábbiakhoz képest jobb körülmények között kutathatók. Gyarapodásuk azonban a központi rendszer szétesésével alapvetően változott meg, s ma szinte követhetetlen, hogy a szétaprózódott műemlékvédelmi tevékenység dokumentumai mikor hova kerülnek, s ki milyen feltételekkel használhatja azokat. Ezzel karöltve pedig megszűntek a nagy hagyományú műemléki kiadványsorozatok is.

A fenti folyamatokkal párhuzamosan a piac egyre nagyobb teret nyert a műemlékvédelemben, ami azzal járt együtt, hogy a kutatások jogszabályi háttere megerősödött. 2012 óta minden beavatkozás előtt álló műemléket kötelezően vizsgálni kell, és azt is szabályozták, hogy ki milyen tanultsággal és gyakorlattal kutathat épületet.

A piac beengedésével az állam a felújítások finanszírozásából is egyre inkább kivonul, s azt mára alapvetően EU-s pályázatok határozzák meg. Ezeket jobbra turisztikai fejlesztésekre, s nem a nemzeti hatáskörű műemlék-felújításokra írják ki, ami szintén okoz fonák helyzeteket. Ki kell emelni a döntően ugyancsak brüsszeli pénzből támogatott, Nemzeti Kastély- és Várprogramot, melynek égisze alatt több tucat műemlék helyreállítása történt meg. A jó színvonalú kastélyfelújítások után ezen emlékek most folyó magánkézbe adása azonban erős vitát gerjesztett, megjárva még az Alkotmánybíróságot is. A várromok rekonstrukciójánál a hitelesség sok esetben elvesztette a szerepét, s helyére a fantázia generálta, úgynevezett közérthető látványosság lépett. Aligha függetlenül a hatalmas állami építési hullám zavartalan levezénylésének igényétől 2018-ban hosszú évekre megszüntették a Központi Építészeti Tervtanács műemléki testületét is.

Amint az a fentiek alapján világos, a művészettörténet jelenléte, művelése és fajsúlya a vizsgált időszakban többé vagy kevésbé, de visszaszorult. Nem új keletű tendencia ez, mostanra azonban felerősödött és általánossá vált. Persze a tudományokról összességében is elmondható, hogy korábbi szerepük a mindenkori politikai és gazdasági döntéshozók szemében megkérdőjeleződött, s ezzel párhuzamosan társadalmi megítélésük is kedvezőtlenebbé vált.

Ennek ellenére számos olyan terület is van, ahol az elmúlt időszakban jelentős eredmények születtek, és a szakma az alapvetően külső tényezők által generált új kihívásoknak is igyekszik megfelelni. Rendszeresek a hazai kutatásokon alapuló, nemzetközi együttműködést igénylő, tudományos kiadványok által is kísért időszaki kiállí-

tások; ugrásszerűen megnőtt az internetes gyűjteményi adatbázisok száma és mérete; egyre több kolléga publikál vezető külföldi folyóiratokban; megjelentek hiánypótló kézikönyvek; új dimenziókba lépett a tudományos ismeretterjesztés; a műemlékállomány egy része megújult; illetve több, a szakma önreflexiójára is alkalmat adó, átfogó konferenciára került sor. Ha főként a körülményeket illetően az elmúlt bő évtizedben a negatív tendenciák túlsúlyba is jutottak, az összképet a különféle területeken megfigyelhető, kitartó munkának köszönhető szakmai teljesítmények feljavítják.

Ókortörténet és ókortudomány

Ancient History and Ancient Studies

Szabó Ádám (Nagyernyei Szabó Ádám)

az MTA doktora, kutatóprofesszor, Nemzeti Közzolgálati Egyetem Római Állam- és Törtományigazgatás Kutatóműhely, Budapest;
főmuzeológus, Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tár, Budapest
szabo.adam@hnm.hu; szabo.adam@uni-nke.hu

Összefoglalás

Az egyetemes ókor és az egységes ókortudomány (*Altertumswissenschaft*) mai fogalmai közvetlenül a 19. század tudományos felismeréseire épülnek. Átmeneti periódust követően, letisztultan, a gyakorlatba ültetésük nagyjából a 20. század közepétől számítható, több tudományterület ókorral is foglalkozó ágának, valamint több, csak ókorral foglalkozó tudományág kutatási területe és eredményei szintetizáló szemléletének kialakulásával. Az egységes ókortudomány eredményeit a hozzá tartozó tudományágak eredményeinek összessége, tér- és időbeli vázát pedig az ókortörténet tudományága adja. Az ókor ismerete nélkül nincs igazi műveltség, és nincs igazán erőteljes jelenkori kultúra sem. A tudományterület továbbélésének és fejlődésének feltétele a minőségi oktatás.

Abstract

Contemporary concepts of universal antiquity and unified Ancient Studies (*Altertumswissenschaft*) are directly rooted in the scientific discoveries of the nineteenth century. After a period of transition, these concepts were more clearly implemented from the mid-twentieth century onwards, driven by the emergence of a synthesizing approach that integrated the research and findings of multiple disciplines related to antiquity, as well as those exclusively focused on it. The results of unified Ancient Studies represent the collective achievements of these interconnected fields, with the discipline of ancient history providing the spatial and temporal framework. Without knowledge of antiquity, however, there can be no genuine civilization or robust contemporary culture. Quality education is a prerequisite for the survival and development of the discipline.

Kulcsszavak: egyetemes ókor, egységes ókortudomány, szemlélet, módszertan, minőségi oktatás

Keywords: universal antiquity, unitary ancient studies, approach, methodology, quality education

Bevezetés

Szilágyi János György 2008-ban közzétett tanulmánygyűjteménye (Szilágyi 2008) és Ritoók Zsigmond 2020-ban megjelent tudománytörténeti áttekintése (Ritoók 2020) jó ideig szükségtelenné teszi, hogy bármilyen összefoglalás vagy tudományterület-bemutató szülessen, akár a téma tartalmi és történeti mélységeit vagy változásait, akár jelenlegi kereteit vagy jövőbeni irányait tekintve. Az ókortörténetet is magában

foglaló tudományterület megjelenítése itt, akár erre a két könyvre való utalással is megtörténhetne, kiegészítve az Ókortörténeti Bizottság 2021-es beszámolójával a tudományág elmúlt harminc évéről (Gesztelyi 2021). Az alábbi gondolatmenet tehát legfeljebb néhány önálló szempontot vagy hangsúlyt tud kifejezni.

Az ókortörténet mint tudományág vertikálisan illeszkedik a történelemtudományba, és mindenkor idő- és térbeli vázát nyújtva horizontálisan az ókortudományba. Török László 2008-ban megjelent áttekintését az ókortörténetről (Török 2008), ahogy a két évvel korábban Ritoók által írt összefoglalást (Ritoók 2006) sem, ugyanabban a műfajban még nem lehet fölülmúlni. Ahogy ők is láttatták, az ókortörténetnek az egységes ókortudományon belüli értelmezése jelenti a kiteljesedést más tudományágak bevonásával. Az ókortörténet mondanivalója, az ismeretek mennyisége és minősége az összehasonlító és történeti módszert alkalmazó ókortudományi ágak eredményeinek összességével együtt gyarapodik (vö. Simon 2013).

Az Ókortudományi Társaság 2013. január 18-án tartott vitaestet „A magyarországi ókortudomány helyzetéről” címmel, ennek csak néhány előadása és felszólalása jelent meg (Ókor 2013). A résztvevők vissza is tekintettek, értékelték a jelent is, illetve jövőbe mutató következtetéseket is megfogalmaztak. A legaktívabb résztvevők a klasszika-filológusok voltak. A jelenség a válságot (Takács 2013), a terület egyik alapvető ágának sorvadását jelzi (Horváth 2013), legalábbis mennyiségi mutatók mentén (Karsai 2013). Ugyanez a többi ókori nyelv esetében is jelentkezik, azonban a mindenkori kisebb létszám és a velük egységben kezelt kultúra oktatásának tükrében nem annyira látványosan. Az ókortudomány egyéb ágai egyelőre a bölcsészettudományok általános hanyatlását érzik főleg, ezek között viszont az ókori történelem oktatási terének szűkülése a legszembetűnőbb. Azon tudományágak, amelyek erősebben kapcsolódnak más tudományterületekhez, biztosabb helyzetben vannak (vö. Schwindt 2002). Az ókor kutatásának, oktatásának sorvadása különösen Európában feltűnő. A kisebb tudomány- vagy szakágak túl- vagy továbbélését a mennyiségi képzés rovására a minőségi képzés erősítése (Ritoók 2013) és a nagyobb tudományterületekkel való szorosabb kapcsolat jelentheti. Szakmai összefogással állítható vissza a tudományterület súlya, amelyre talán a társadalmi igény is megvan (vö. Nussbaum 2010).

Az ókor kutatásának dimenziói

Bár a fogalom újkeletűbb, az első ókortudósok már az ókorban kutattak és írtak. Nem egyszerűen történészekről van szó. Általános érdeklődésüknek térben csak földrajzi ismereteik szabtak határt, időben a rendelkezésükre álló adatok. Akár az is megfogalmazható, hogy ők fektették le az egységes ókortudomány alapjait: minden korszakbeli jelenség a tudományterületbe tartozik. Az első ókortudós vitathatatlanul Hérodotosz volt, de ókortudósnak tekinthető, csak néhány példát említve Varro is vagy Plutarkhosz, ahogy Servius is, de a *Suda lexikon* 10. századi szerkesztője is. A középkor kódexmásolási igényén túllépő reneszánsz és a 19. század közötti időt inkább az írott források

feltárása, közreadása, kommentálása jellemezte, de a 16–18. századokban már jelentek meg összefoglalások, illetve a régészeti célú kutatások is elkezdtek termelni az ókor további forrásait. A 19. századra az eltérő földrajzi-kulturális régiókkal és különböző forrástípusokkal foglalkozó ágai is megjelentek az ókortudománynak, egyelőre Egyiptomra, az ókori Elő-Ázsiára, a Mediterráneumra, Észak-Afrikára és Európára összpontosítva, ezek egykor eleven kapcsolatrendszeit és egymásra gyakorolt hatásait is felismerve. Maga a forrásanyag teremtette meg tehát a modern, egységes ókortudomány szükségességét, és mutatta meg, hogy nem elég pusztán ókortörténésznek vagy klasszika-filológusnak lenni, ha a maga teljességében kívánja valaki érteni az eléje kerülő ókori jelenséget. Napjainkban a természettudományos módszerek forradalma zajlik, amelyek különösen a régészettudomány oldaláról történeti szempontból is értékelhető eredményeket szolgáltattak.

Az egyetemes ókor fogalma tudományos kiindulópont. Az őskor és a középkor egyezményes fogalmai között térben és időben meghatározhatóan, forrásai által is önálló egységként tanulmányozható ókor jelenségének felismerése is eredményezte az egységes ókortudomány létrejöttét a 20. századra (Ritoók 2020). A korszak jelenségei, a források és a kutatási módszerek különbözőségei a tudományterületet több ókorral foglalkozó tudományág, illetve több, az önálló tudomány jelzőjével ugyancsak rendelkező terület ókori érdekeltségeinek együttesévé teszi. Például csak ókorral foglalkozó tudományág az assziriológia (Komoróczy 2024) és a klasszika-filológia (Ritoók 2020), illetve a jogtudománynak (Földi–Hamza 2023) meg a régészettudománynak (Grummond 1996) is jelentős ókori érdekeltsége van, emellett az összes ókortudományi ágak egyre hatványozottabb interdiszciplináris kapcsolódásai bontakoznak ki (vö. például Schwindt 2002). A régészettudomány által közelíthetők meg olyan kulturális és történeti értelemben vett időhatárok, mint az őskor vége és az ókor kezdete különböző földrajzi-történelmi régiókban. Ha pedig adott kulturális jellemzőket tekintünk az őskorhoz képest ókorinak, akkor azt láthatjuk, hogy nemcsak a világ nagy része, de még Európa jelentős része is úgy lépett a kora középkorba, hogy például az északabbi területein élő népek kulturális jellemzői inkább az őskorral mutattak egyezést, és nem a délebbre már évszázadok, évezredek óta tartó ókorral. Ez a tény a régészettudomány oldaláról igazolható azon területek esetében, ahonnan az ókori szerzők se közvetlenül, se közvetve nem jutottak lejegyezhető adathoz. Adott jelenségek jobb megértéséhez a kulturális antropológia nyújt támpontot, amelynek módszertana az egyetemes ókor korábbi szemléletének elsőre ellentmond. Ha viszont az ókor fogalmát nemcsak a Mediterráneum térségére, valamint a Kelet egészére vetítjük (Ritoók 2006; Komoróczy 2006), hanem valóban egyetemesnek tekintjük az emberi civilizáció történelmén belül, jól meghatározott kulturális jellemzők alapján, akkor nincs ellentmondás. Csak a példa kedvéért, a prekolumbián kultúrák minden nagyszerűségükkel és időrendjükkel együtt, kulturálisan ókori és nem középkori vagy kora újkori jelenségek (vö. például Fernández-Armesto 1987).

Az ókor megjelenése adott területen tehát annak is függvénye, hogy az mikor kerül egy ókori magaskultúra figyelmébe, majd kulturális vonzásterébe, végül esetleg

politikai hatása alá. Különösen jól láttatta Núbia esetében ezt a jelenséget Török (például Török 2009). A legkézenfekvőbb ma is az írás bronzkori megjelenésével összefüggésben látni az ókor kezdetét (Ritoók 2006). Ebből a szempontból mindazon kultúrákat, amelyek írásbeliséggel rendelkeztek, amelyekről az ókorban írtak, népeket, amelyeket néven neveztek, már ókoriaknak is lehet tekinteni egyezményesen, még akkor is, ha saját anyagi kultúrájuk és szokásaik inkább őskoriak voltak. Az egyetemesnek tekintett ókor kezdete és vége tehát területenként eltérő lehet, az egyetemes ez esetben kulturális fogalom, amely világszinten nem kötődik azonos időrendhez (vö. általában Havas–Tegyei 1996).

Az ókor képviselete a Magyar Tudományos Akadémián

Az intézmény fennállásának 200. évfordulóján a II. Osztály állandó eleme az Ókortörténeti Bizottság, amely az általa és albizottságai (Epigráfiai és Limes Albizottságok) által felölelt szakterületek és tagságának kutatásai által jelenleg az ókori Egyiptom, Elő-Ázsia és a görög-római világ többféle, történeti szempontú és régészeti vetületű tudományszervezési kérdéseiben illetékes. Együtt az I. Osztály Klasszika-filológiai Bizottságával képviselik az akadémián belül kifejezetten az ókortudomány területét célzó kutatásokat és a kapcsolódó kutatókat. 2002-ben váltotta fel két különálló bizottság az addig fennálló osztályközi Ókortudományi Bizottságot (Török 2008), de nem kizárólagosan ezek képviselik az akadémián az ókort, hiszen a II. Osztályon belül mind a Régészeti Bizottság, mind a IX. Osztály Állam- és Jogtudományi Bizottsága érintett az ókortudományban a korszakhoz kapcsolódó szakterületeik és azok képviselői, az ókort kutató régészek és a római jogtörténészek által. Ezeken kívül a Filozófiai és a Művészettörténeti Bizottságok által lefedett egyes szakterületek is kapcsolódhatnak az ókortudományhoz.

Az addigi osztályközi bizottság felosztása két különálló egységre nem az egységes ókortudomány hazai szakmai kereteinek felbomlását jelezte, hanem a fejlődését. Részleteiben azonban az ókortudomány nem értelmezhető a beletartozó és hozzá kapcsolódó tudományágak és szakterületek nélkül, ahogy azok sem az ókortudományhoz való viszonyuk meghatározása nélkül.

A tudományterület önképe

A 2002-es tudományszervezési döntés gyakorlati folyamatoknak felelt meg. Míg a modern tudományos gondolkodás és módszertan alapvetésének időszakában az ókortudomány ágazatai is az adatgyűjtés és azok időről időre való szükségzerű összefoglalásai ritmusában éltek, a 20. század elejétől a nemzetközi tudományos életet az a módszertani és szemléleti kérdés foglalkoztatta, hogy egységes-e az ókortudomány, vagy több tudomány foglalkozik ókori témákkal is (Ritoók 2006, 794). Lényegét a világnyelveknek a tudományterületre vonatkozó kifejezései is megjelenítik. Ami magyarul ókortudomány, az németül „Altertumswissenschaft”, ugyanakkor a tartal-

mában ma már ugyanarra utaló „Classical Studies” szó szerint mást jelent, egykor a gyakorlatban is más szemléletet képviselt. A különbségeket a napi gyakorlat feloldotta.

Elegendő bármelyik mérvadó tudományegyetem szakkínálatára vagy értelmező szótár szómagyarázatára utalni, ahol az idézett elnevezések alatt ugyanazon tudományágak, szakterületek szerepelnek. Megjelent az „Ancient Studies” kifejezés is, amely már nagyjából megfelel az ókortudomány eszméjének, amit még pontosabban az „Ancient and Classical Studies” név fejez ki, hazai intézmények idegen nyelvű elnevezésében is. Az ókort kutató tudományágak átfedésben is állnak más tudományterületek egyes ágaival, a két leginkább jellemző példa a régészettudomány és a jogtudomány. Az egyes ókorral foglalkozó ágakat az ókortörténet köti össze, amely viszont a történelemtudományon belül szerepel hivatalosan, önállóan csak a Magyar Tudományos Akadémián tűnik fel. Bár szervezetileg ez nem tükröződik, itthon a tudományterületet egységben tekintő nézőpont vált általánossá, annak a Távol-Keletig tartó értelmében (Ritoók 1996, 7–37). Az ókortudomány kifejezés meghatározza az ókor tanulmányozásának szemléletét is, aminek jó képviselője a 20. század közepén megalakult Ókortudományi Társaság is. Az idézett tudománytörténeti áttekintések, de a szakirodalom szerint is a 20. század tágan értett közepe a hazai kutatások forduló korszaka.

Az útkereső tudományterület Alföldi András (Szilágyi 2005) és Kerényi Károly (Szilágyi 1982) szemléletgyökeresítő és iskolateremtő munkája után megváltozott, s az egységes ókortudomány jegyében folytatódott tovább nemzetközi szinten is számottevően. Emellett ha Kerényi lélektan és művészettörténet iránti érdeklődését is számba vesszük, ahogy Alföldi numizmatikai, filológiai, művészettörténeti és többsíki régészeti érdeklődését is, akkor már interdiszciplinárisnak is tekinthető az általuk befolyásolt és ránk hagyott hazai tudományterület. Már velük párhuzamosan is tanítványaik művelték és vitték tovább a hazai ókortudomány különböző ágait, itthon és külföldön egyaránt. Nemcsak az ő hagyatékuk élt tovább, új hazai iskolák is alakultak, olykor nemzetközi szinten is újak számítók. Akár az egyikük hellén vagy a másikuk birodalmi szemléletével közelít hozzá a hazai, bármelyik intézményben dolgozó kutató, az ókortudomány egységének ránk hagyott szellemisége érvényesül. Ezzel szemben az egyes szakterületek és műhelyeik kellő szakmai alázattal (Ritoók 2013) képviselt együttműködési hajlandóságának kérdése emelkedik ki, különösen az erőforrásokhoz való arányos hozzájutást tekintve.

Napjainkban tehát az élő ókortudomány minden tudományágával együtt nem úgy néz ki belülről, mint mondjuk az ókori Róma fénykorában, Itáliával és a különböző státuszú provinciákkal egy birodalom igazgatási egységében regionális sajátosságokkal és alapvetően két hivatalos nyelvvel, amelyek árnyékában meghúzódott még több kisebb nyelv. Sokkal inkább olyannak látszik, mint az ókori Hellász az aranykorban, önálló és különböző rendszerű és célú, de egy nyelvet beszélő városállamaival és egységben értelmezhető, viszont sokszínű kultúrájával, amely bármikor összefogást tudott teremteni, ha a szükség úgy hozta. Kulturális hatását tekintve időben és térben messze sugárzó mindkét modell. Az ókor ismerete nélkül nincs valódi műveltség, és nincs igazán erőteljes jelenkori kultúra sem.

A tudományterület iránti érdeklődés

A 21. század elejére a tudományterületet jellemző témák egzisztenciális kérdésekkel egészültek ki, ugyanez vonatkozik a kapcsolódó tudományágak ókorral foglalkozó szakterületeire is. Ez alól kivétel a régészet, amely az oktatás mellett a megelőző fel-tárásokra és a múzeumokra is támaszkodhat. Az ókor iránti érdeklődés hanyatlását tapasztaljuk. Ez a tudományterület fenntartási kérdését tette fel, aminek hatása egye-temi szakok és kutatóintézeti helyek, illetve műhelyek megszűnésében és összevoná-sában tapasztalható. Ugyanez mutatkozik a múzeumok korszakos gyűjteményeihez rendelt tudományos személyzet, valamint az ókorra szánt kiállítási terek tekinteté-ben. A tudományterület egyik kényszere ma létének indoklása, kutatási, oktatási, megjelenítési erőinek, valamint szakmai autonómiájának fenntartása.

A hazai ókortörténeti kutatások

A Magyar Tudományos Akadémia 2021-ben a tudományos bizottságoktól összefog-lalásokat kért a tudományterületek eredményeiről három évtizedes távlatban. Az Ókortörténeti Bizottság albizottságaival együtt szintén összeállította a beszámoló-ját (Gesztelyi 2021). Az összefoglaló részletezi az egyes szakterületek tevékenységét, ezen belül a terepi és elméleti kutatásokat, kitér az oktatásra, a közlésre és kiállítások-ra, a konferenciákra, de az együttműködésekre is. Szakágak szempontjából is egyete-mes ókortudományi képet közvetít, illetve kiemelkedik belőle a szakmai összefogás és az interdiszciplináris irányba való elmozdulás jelensége, jelentősége és az oktatás változatossága. Magyarországon klasszika-filológiát, ókortörténetet, ókori régészet-et, római jogot minden nagyobb egyetemen oktatnak, assziriológia, egyiptológia, indológia, sinológia, iranisztika az Eötvös Loránd Tudományegyetemen tanulható.

Ahogy az idézett áttekintésekből is kiderül, az egyes tudományágak és szak-területek több folyóiratot, periodikát is fenntartanak, monográfiák jelennek meg. A hazai közlésnek, még ha idegen nyelvű is, azonban csekélyebb az elismerési ér-téke a külföldön megjelenő közleményekhez képest. A gyakorlat azt mutatja, hogy a hazai közegben megjelenő idegen nyelvű közlemények idézettsége sem kisebb, mint a külföldön megjelenőké, vagyis tudományos szinten nem képviselnek kisebb hatást, s ez különösen igaz a világháló korában. A tudományértékelési gyakorlat tehát a hazai fórumok értékcsökkenéséhez járul hozzá, ezzel végső soron a hazai tudományművelés gyengítéséhez is, az értéket nem csak az olvasottságban és idé-zettségben mérve. A jelenség nem csak az ókortudományt érinti. A közlési nyelv is foglalkoztatja a szakmát. Igaz, hogy ha világnyelven nem jelenik meg valami, kü-lönösen kisebb szakterületek esetében, akkor jóval kevesebb olvasója lesz a műnek, és nem is jut el a célközönséghez. Viszont a csak idegen nyelvű közlések gyakorlata a magyar tudományos nyelvet visszafejleszti, ami a tudásközvetítésben jelenthet gondot.

Áttekintés

Az ókortudomány területének, az ókortörténet tudományágának változásai tehát a fokozatos súlyvesztésben és az oktatásban, kutatásban való visszaszorulásában jelezhetők meg akár fél évszázados távlatban is, ami az intézményes és költségvetési háttérrel is jelenti, nem csak a következő korosztályok tagjainak elmaradását. A továbblépéshez szemléletváltás is szükséges, amelyre a képesség megvan, ezt jól mutatja egy napjainkban indult ERC Advanced Grant klasszika-filológiai kutatási program, a DiLaDi (URL).

Irodalomjegyzék

- Fernández-Armesto, Felipe (1987). *Before Columbus: Exploration and Colonization from the Mediterranean to the Atlantic: 1229–1492*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Földi András – Hamza Gábor (2023). *A római jog története és intézményei* (27. kiadás). Budapest: Novissima.
- Gesztelyi Tamás, szerk. (2021). *Az elmúlt 30 év (1990–2020) főbb tudományos eredményei az ókortörténet területén*.
https://mta.hu/data/11_Osztaly/Dokumentumok/II._osztaly/30_ev_tudomanyos_eredmenyei/Okortortenet.pdf
- Grummond, Nancy Thomson de (1996). *Encyclopedia of the History of Classical Archaeology*. London: Routledge.
- Havas László – Tegye Imre, szerk. (1996). *Bevezetés az ókortudományba I*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Horváth László (2013). „(Hozzászólás)”. *Ókor*, 12/2, 51–53.
- Karsai György (2013). „A klasszika-filológia helyzete a hazai felsőoktatási intézményekben. Egyetem, főiskola, alap- és osztatlan képzés, 1990–2012”. *Ókor*, 12/2, 46–49.
- Komoróczy Géza (2006). „Az ókori Kelet”. *Ókor*, 5/3–4, 3–18.
- Komoróczy Géza (2024). *Ékirás és assziriológia Magyarországon. Megismertük-e a Gilgames-eposzt?* Budapest: Kalligram Könyvkiadó.
- Nussbaum, Martha C. (2010). *Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities*. Princeton: Princeton University Press.
- Ókor (2013). „Vita a hazai ókortudomány helyzetéről”. *Ókor*, 12/2, 37–53.
https://okorportal.hu/wp-content/uploads/2013/10/2013_2_vita.pdf
- Ritoók Zsigmond (1996). „Az ókortudomány fogalmának változásai”. In: Havas–Tegye, szerk. *Bevezetés az ókortudományba*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 7–37.
- Ritoók Zsigmond (2006). „Ókortudomány”. *Magyar Tudomány*, 167/7, 794–799.
- Ritoók Zsigmond (2013). „(Hozzászólás)”. *Ókor*, 12/2, 53.
- Ritoók Zsigmond (2020). *Pillantás az ókortudományba*. Budapest: MTA.
- Schwindt, Jürgen Paul, szerk. (2002). *Klassische Philologie inter disciplinas*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.
- Simon Attila (2013). „Bezáródás és kinyílás: az ókortudomány egysége és sokfélesége”. *Ókor*, 12/2, 38–45.
- Szilágyi János György (1982). „Kerényi Károly emlékezete”. In: *Paradigmák. Tanulmányok antik irodalomról és mitológiáról*. Budapest: Magvető, 237–272.
- Szilágyi János György (2005). „Alföldi András és a magyar ókortudomány”. In: *Sziráenezene. Ókortudományi tanulmányok*. Budapest: Osiris, 405–414.
- Szilágyi János György, szerk. (2008). *Voces Paginarum*. Budapest: Osiris.
- Takács László (2013). „(Hozzászólás)”. *Ókor*, 12/2, 49–50.

Török László (2008). „Magyar ókortörténet a 21. század elején”. *Antik Tanulmányok*, 52, 127–135.

Török László (2009). „Between Two Worlds. The Frontier Region between Ancient Nubia and Egypt 3700 BC – AD 500”. *Probleme der Ägyptologie*, Volume 29. Leiden – Boston – New York: Brill.

URL1: DiLaDi (2023). „Digital Latin Dialectology. Tracing Linguistic Variation in the Light of Ancient and Early Medieval Sources (principal researcher Adamik, Béla)”. ERC Advanced Grant Nr. 101098102. Budapest: Nyelvtudományi Kutatóközpont.

<https://www.elte.hu/content/erc-advanced-grant-tamogatast-nyert-adamik-bela-projektje.t.28714>

A magyar neveléstudomány* története a nemzetközi tudományfejlődési folyamatok tükrében**

The History of Hungarian Educational Science in the Light of International Scientific Developments

Németh András¹ – Garai Imre²

¹ az MTA doktora, professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Budapest;
egyetemi tanár, Selye János Egyetem, Komárom, Szlovákia
nemeth.andras@ppk.elte.hu

² habilitált egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar
Neveléstudományi Intézet, Budapest
garai.imre@ppk.elte.hu

Összefoglalás

A tanulmány egy történeti áttekintés, amely a nemzetközi tudományfejlődési folyamatok főbb irányzatai által befolyásolt recepció, illetve transzferhatásokra is kitékintve mutatja be a neveléstudomány, illetve a pedagógia fejlődésének sajátosságait a magyar nemzeti tudományosság kialakulásának különböző korszakaiban. Vizsgálatunk a magyar akadémiai, illetve egyetemi tudományok intézményesülésének a 18–19. század fordulójára tehető kezdeteitől a második világháborúig tartó, majd a szocialista időszak paradigmatis fordulatot hozó korszakaira, továbbá a rendszerváltás utáni évtizedek néhány sajátosságának bemutatására irányul.

Abstract

This study provides a concise historical overview, exploring the reception and influence of international scientific development processes and their main trends. It highlights the unique characteristics of the evolution of educational science and pedagogy in different periods of the history of scientific development in Hungary. The survey focuses on the periods of institutionalization of Hungarian academic and university sciences from the turn of the eighteenth and nineteenth centuries to the Second World War. It also examines the paradigmatic shifts during the socialist period, as well as some of the peculiarities of the decades after the regime change in 1990.

Kulcsszavak: összehasonlító tudománytörténet, magyar neveléstudomány, recepció, transzferfolyamatok

Keywords: comparative history of science, Hungarian educational science, reception, transfer processes

* A nemzetközi terminológia szerint a pedagógia elnevezés az elméleti reflexió alkalmazott tudomány jellegére, míg a neveléstudomány a diszciplína alaptudományként való értelmezésére használatos. Munkánkban a történeti előzményekre utalva a neveléstan, illetve a tudományos pedagógia fogalmakat használjuk.

** A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával valósult meg.

A pedagógia és a közép-európai tudományfejlődés

A magyar tudományosság és annak részeként a neveléstudomány kialakulását a 19. században kibontakozó, az európai nemzetállamok modern tudományrendszereinek létrejöttéhez hasonlóan, a regionális társadalmi-politikai és gazdasági szempontok mellett a tudományfejlődés adott korban domináns irányzatait közvetítő nemzetközi recepció és transzferfolyamatok befolyásolják (Stichweh 1984). Ezekben a mintaadó tudományos nagyhatalmak (leginkább angol–amerikai, francia, német) tudományosságának hegemoniája érvényesült (Wagner–Wittrock 1990).

A magyar nemzeti művelődési-oktatási rendszerek és tudományosság számára mintaadó német modell a közép-európai felvilágosult abszolutizmus 18. századi államreformjaira, továbbá az azok keretében kibontakozó porosz tanügyi rendeletekre épült. Ezek az állam egészére kiterjedő, oktatásügyi dominanciájú intézkedések voltak, amelyek sikeréhez az azokat felerősítő korabeli német pedagógiai mozgalmak is hozzájárulnak. A korszak neves német gondolkodói mind erőteljesebben szorgalmazták az egyetemeknek az idealista filozófia és az újhumanizmus eszméire alapozott tudományos műhelyé alakítását. A neves tudós és művelődéspolitikus, Wilhelm von Humboldt (1767–1835) vezetésével 1810-ben alapított berlini reformegyetem ennek megvalósulását jelentette (Kron 1999, 127–129; Rüegg 2004, 4). A teljes értékű új egyetemi karrá fejlesztett filozófiai fakultáson domináns szerephez jutnak majd a kultúra jelenségeinek és alkotásainak egyre szisztematikusabb vizsgálatára irányuló filozófiai, klasszika-filológiai és történeti diszciplínák. Alapfunkcióját tekintve ez a tanárképző karnak szánt új fakultás, a gimnáziumi „tudós tanárok” képzésének – később a régió más országaiban is elterjedő – fontos intézménye, amelynek ezt a fontos hivatását a szintén 1810-ben bevezetett tanári képesítő vizsga (examen pro facultate docendi) legitimálta (Németh 2005, 166).

Az új egyetem alapelvei és szervezeti struktúrája – az állam közvetlen beavatkozását megszüntető tanszabadság, minimális, elsősorban az egyetemi tanárok kinevezése útján megvalósuló állami felügyelettel, a tudományos kutatás és az oktatás az egymástól független szakdiszciplínáit művelő professzorok tanszékeinek szemináriumi és laboratóriumi hálózata, a professzorok jogosultsága a szakmai utánpótlás kiválasztására, a habilitációs eljárás keretében megszerezhető „venia legendi” (szabad kurzushirdetési jog) – a század második felétől elsősorban Közép-Európában talál majd követőkre, de annak elemei a világ más országaiban is elterjedtek (Rüegg 2004, 5). Az intézkedés felértékelte a tudományrendszertani helyét tekintve a filozófiai tudományok közé sorolt elméleti pedagógia – a német tudományosságban napjainkig megőrzött – önálló egyetemi tudománystátuszát, azzal járó szakmai tekintélyét, elfogadottságát. Ennek produktumai lesznek a 19. század jelentős irányzataiként széles körben elterjedő, filozófiai alapozottságú, Friedrich Schleiermacher (1768–1834) és Johann Friedrich Herbart (1776–1841) által alkotott német pedagógiai „nagyelméletek”.

A 19. századi modernizációs folyamatok igényei és kihívásai nyomán a Poroszországban és a német kisállamokban bevezetett, jól működő tanügyi reformintéz-

kedések elemei – a tanügyigazgatás, közoktatás (tömegoktatás, szakképzés és elitképzés intézményrendszerei) különböző pedagógus szakembereinek (gimnázium, szakmai középiskolák, szakképzés, népoktatás) képzése – számos országban elterjedtek (Burke–Grosvenor 2008, 15–17). Hasonló igények alapozták meg a Herbart pedagógiai örökségét felvállaló herbartianizmus térhódítását is. Képviselői, Tuiskon Ziller (1817–1882) és Wilhelm Rein (1847–1929) népszerű iskolapedagógiai koncepciói, pedagógusképzési modelljei szintén egyeduralkodóvá váltak a régió egyetemében (Németh–Pukánszky 2021).

A pozitivizmus amerikai irányzataként megjelenő, a társadalmi és gazdasági hatékonyság, tervezhetőség szempontjaira alapozott hasznos tudás fontosságát hangsúlyozó pragmatista pedagógia (John Dewey és munkatársai), valamint a századfordulón kibontakozó, a gyakorló pedagógusok körében népszerű pedagógiai világmozgalom, a gyermek- és ifjúságtanulmány mellett a német egyetemeken is mind elfogadottabbá vált az empirikus szemléletmód. Ennek egyik fontos műhelye a kísérleti lélektant megalapozó Wilhelm Wundt (1832–1920) által 1879-ben a lipcsei egyetemen alapított világhírű intézet. Tanítványa, Ernst Meumann (1862–1915) a zürichi, majd hamburgi egyetem professzora a kísérleti pedagógia művelőjeként vált Európa-szerte ismertté (Németh 2015, 274).

Az empirikus tudományok ellenpólusaként erősödött meg a 20. század elején az emberi elme, illetve gondolkodás alkotásait történelmi és társadalmi összefüggéseiben vizsgáló diszciplínák, a német szellemtudományok (Geisteswissenschaften) pozíciója. Ezek tudományrendszertani pozícióját és módszertanát az irányzat képviselői a természet és kultúra jelenségeinek szubsztanciális különbségeire alapozzák. A különbség okait abban látják, hogy a természet jelenségeit az empirikus tudományos módszertani eszköztára segítségével megmagyarázó természettudományokkal szemben az emberi kultúra jelenségeit vizsgáló szellemtudományok azok történeti és társadalmi összefüggéseinek megértésére törekcszenek. Ennek módszerei a hermeneutika, később a fenomenológia és a dialektika (Kron 1999). Az új tudományos irányzat részeként jött létre a 20. század első felében a német szellemtudományos pedagógia, amelynek neves képviselői egészen az 1960-as évekig megőrizték tudományos befolyásukat (Németh 2015, 274–275).

A magyar tudományos pedagógia kibontakozása és fejlődése a 19. és 20. században

A 19. század elején megjelenő neveléstan, majd a kiegyezést követően önálló egyetemi tudománnyá formálódó magyar tudományos pedagógia több szálon kapcsolódik a fenti, vázlatosan áttekintett tudományfejlődési folyamatokhoz. A magyar királyság ekkor még egyetlen, Pesten működő, katolikus orientációjú, osztrák tanügyi irányítás alatt álló egyetemén a bécsi egyetem hasonló tanszékének mintájára 1814-ben jött létre a neveléstan oktatására az első „catedra paedagogiae sublimior”.

Ennek első professzora, Krobót János (1770–1833) leköszönte után egészen 1870-ig, az első világi professzor kinevezéséig a neveléstant helyettes tanárként katolikus teológusok oktatták (Németh 2005, 130). Ebből adódóan a magyar nyelvű tudományos pedagógia megteremtésének ügyét a magyar tudományosság új nemzeti intézménye, a Magyar Tudományos Akadémia jogelődjeként 1825-ben alapított, 1827-ben törvénybe iktatott Tudós Társaság vállalta fel. Az új intézményben kibontakozó oktatásügyi reformokat sürgető pedagógiai diskurzusok leginkább az anyanyelvű kultúra, a nemzeti közoktatás és felsőoktatás, továbbá a magyar nyelvű bölcsészeti tudományok megteremtésére irányultak. A kitűzött tudományos célokhoz kapcsolódott Szilasy János (1791–1859) könyve, az 1827-ben megjelenő, *A nevelés tudománya* című, a nyelvújítást követően megújuló magyar nyelven írt első tudományos monográfia, a magyar pedagógia szaknyelvének sikeres próbája. Jelentőségét jól mutatja, hogy a szerző 1830-ban az elsők között nyert felvételt a Tudós Társaságba (Németh 2005, 134–135).

A 19. század második fele a magyar tudományosság kiteljesedésének, a nemzetközi tudományfejlődés főbb áramlataiba történő betagozódásának időszaka, amelynek intézményi megalapozója az 1849-ben a Habsburg Birodalom egyetemén is bevezetett humboldti egyetemi modell. Az ezzel összhangban kibocsátott osztrák tanügyi dokumentum („Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich”) rendelte el a nyolcosztályos gimnázium, a tanári vizsgákkal összekapcsolt szaktanári rendszer és az érettségi bevezetését (Németh–Pukánszky 2021).

A későbbi évtizedekben a magyar tudományos pedagógia kibontakozását a magyar nemzetállam fejlődésének változó modernizációs igényei, kihívásai és reformtörekvései befolyásolják, amelyek meghatározták az elsősorban német tudományosság irányából érkező recepciós és transzferfolyamatok érvényesülését is. Ennek a kiegyezéstől a századfordulóig tartó, a nemzeti liberalizmus jegyében megvalósuló reformidőszakában alakult ki a modern nemzeti közoktatás és pedagógusképzés (lásd az 1868. évi XXXVIII. törvénycikket a népiskolai közoktatás tárgyában, valamint az 1883. évi XXX. törvénycikket a középiskolákról és azok tanárainak képzéséről) intézményrendszere.

A pesti egyetem 1870-ben kinevezett első világi professzora Lubrich Ágost (1825–1900), a hagyományos teológiai orientációjú katolikus pedagógiai hagyományok folytatója. Riválisa, az egyetem magántanáraként tevékenykedő Kármán Mór (1843–1915), a herbartianus pedagógia elkötelezett híve, az egyetem mellett működő önálló tanárképző intézet tanára, a magyar gimnáziumi reform irányítója, a középiskolai törvény és a gimnáziumi tanterv kidolgozója. Tanítványai, Fináczy Ernő és Weszely Ödön a herbartianizmus egyetemi tudománnyá válásának megalapozói. A Kolozsváron 1872-ben alapított második magyar egyetem pedagógia-professzorai protestáns teológusok, Felméri Lajos (1840–1894) oxfordi és edinburghi tanulmányait követően az angol empirizmus, Schneller István (1847–1939) pedig a német pedagógia Schleiermacher által képviselt irányzatának követője (Németh–Pukánszky 2021).

A századfordulótól a világháborúig, illetve az azt követő forradalmakkal lezáruló periódus a reformpedagógia, az empirikus pedagógia és pszichológia, valamint a gyermektanulmány térhódításának időszaka, amely szoros összefüggésben állt a modern kor krízise nyomán megjelenő különböző radikális politikai és társadalmi reformmozgalmakkal (Németh 2005, 40–42).

Az 1920-as években elkezdődő konszolidáció időszakában Klebelsberg Kuno (1875–1932) kultuszminiszter tanügyi és tudánypolitikai reformjai alapozták meg azt a harmincas évekig tartó fejlődési szakaszt, amelynek keretében befejeződött a magyar pedagógia önálló egyetemi diszciplínává válása. Ebben az időszakban a már négy meglévő magyar tudományegyetemen (Budapest, Debrecen, Szeged, Pécs) létrejöttek az önálló pedagógiai intézetek. Bővült az egyetemek magántanárainak és az általuk hirdetett előadások száma, gazdagodott azok tematikája. A tudományos munka és az egyetemi oktatás mértékadó irányzata a szellemtudományos pedagógia. Ennek szemléletét követte a korabeli magyar pedagógia emblemikus kollektív alkotása, a *Magyar Pedagógiai Lexikon* (1932–1936), valamint az ebben a korban mind nagyobb számban megjelenő színvonalas elméleti pedagógiai munka is. A korabeli tudományosság módszertanát a hermeneutika uralta, így az empirikus kutatások csak másodlagos szerephez jutottak. Ettől csak a szegedi és a pécsi egyetem tért el, ahol Várkonyi Hildebrand Dezső (1888–1971) és Weszely Ödön (1873–1935) hatására a pedagógiai lélektan, illetve az empirikus pedagógia szemléletmódja is megjelent. A tudományág képviselőinek elismertségét jelzi, hogy többen a Magyar Tudományos Akadémia tagjai lettek (Fináczy Ernő, Prohászka Lajos, Bartók György, Kornis Gyula) (Németh 2005, 362–365).

A második világháborút követően alapvetően változott meg Magyarország közjogi berendezkedése, társadalmi és gazdasági rendszere. Az általános iskolák 1945-ös megteremtésével a pedagógia politikai szempontból már a koalíciós időszak alatt átértékelődött. Az egyetemeken és a Magyar Tudományos Akadémián 1946-tól figyelhetők meg a tudományfejlődés későbbi alakulását is döntő módon befolyásoló változások. A totalitárius állam kiépülésével állandósult a politikai szempontú személycserék gyakorlata, ami 1946-ban Kornis Gyulának a középiskolai tanárképző intézet és tanárvizsgáló bizottság éléről való leváltásával kezdődött. A szellemtudományos pedagógia utolsó képviselőjét, Prohászka Lajost már a szocialista pedagógia megteremtésének igényével távolították el a tudományos közéletből. A személyi átalakulást felgyorsító rendeletek megszüntették az egyetemi tudományosfokozat-szerzés hagyományos formáit. Helyettük egy szovjet mintát követő tudományos képesítési rendszert vezettek be, amelynek keretében a Tudományos Minősítési Bizottság gyakran inkább politikai szempontok és nem valódi tudományos teljesítmény alapján választotta ki a pedagógia tudományos elitjének új tagjait.

Átalakult a tudományterület egyetemi képzésben betöltött szerepe is. Az 1949–1952 között megvalósuló egyetemi reformok megszüntették a korábbi képzés középpontjában álló, a pedagógiai tanulmányokat lezáró pedagógiai vizsgát, átformálták a humboldti alapokra épülő egyetemi képzés intézményrendszerét, szétválasztották

egymástól a korábban egységet alkotó tudományos képzést és a szakterületi működéshez szükséges szakképzést. Megszüntették az egyetemi tudományos minősítéseket (bölcsészdoktori cím, habilitáció), a tudományos képzést a szovjet mintára átalakított, tudományirányítási funkcióval is felruházott Magyar Tudományos Akadémia felügyelete alá helyezték. A szovjet minta nem csupán a felsőoktatás szerkezetének átalakítására, hanem az egyetemek belső világának, hallgatói összetételének és a tudományok funkciójának kijelölésére is kiterjedt (Ladányi 1986). A pedagógia funkciója a többi humántudományhoz hasonlóan gyökeresen megváltozott, megszűnt annak korábbi, koncepcionális jelentősége, a tanárképzésben is betöltött kitüntetett szerepe. A pedagógiai tudományos kutatásokban kizárólag a szovjet szerzők által kínált témakinálat érvényesülhetett. A korábbi, egyetemeken és az Akadémián folyó tudományos munkát szűk prakticista profilú, marxista ideológiát népszerűsítő, pedagógusképzési szakterületek szerint szervezett, felaprózott országos intézmények vették át. Az Országos Neveléstudományi Intézet 1950. áprilisi megszüntetését követően például egészen 1954-ig, a Pedagógiai Tudományos Intézet létrejöttéig, nem működött semmilyen, a tudományterület munkáját koordináló szervezet (Garai 2016, 135–142).

Az 1956-os forradalmat követő megtorló intézkedések részét képezte az egyetemek oktató- és kutatószemélyzetének, valamint a hallgatóság a forradalomban érintett tagjainak elszámoltatása. A korai Kádár-rendszer konszolidációjának keretében az 1958. márciusi művelődéspolitikai párthatározatok jelölték ki a tudományok új szerepét és feladatait. A pedagógia új feladata a nyugati országokkal versenyképes oktatási rendszer tudományos megalapozása, a marxista szemlélet megőrzésével azok magyar viszonyokra történő adaptálása, az ifjúság életviszonyainak feltárása és világnézetének megértése, valamint a társadalomba való betagozódásuk elősegítése volt. Emellett a korábbi tudományirányítási elvek korrekciójaként az egyetemi képzés felügyelete elsősorban a marxista-leninista tanszékek, a pedagógusképzés pedig a rendszer ideológiájához hű, azt hirdető neveléstudományi szakemberek feladatává vált. Ez a tudományegyetemeken a középiskolai tanárképzésben, a pedagógiai főiskolákon megvalósuló általános iskolai tanárok képzésében, továbbá a felsőfokúvá váló tanítóképzés területén egyaránt érvényesült (Kalmár 2014).

Az új gazdasági mechanizmus 1968-as bevezetését követő nyugati nyitás biztosította rendszerhű gazdasági szakemberek és tudósok nyugati utazásait, az ottani technológiák és új eredmények megismerését, hazai szakértők nemzetközi testületek munkájában való részvételét. Az ekkor kezdődő kutatásokat az 1971-ben a Magyar Tudományos Akadémia intézeteként alapított Pedagógiai Kutatócsoport irányította, amelynek tagjai egy fiatal, nyugati nyelveket beszélő és megközelítési módokat ismerő tudósgeneráció megalapozói lettek.

A kutatócsoport munkájában a hagyományos hermeneutikai szemléletmóddal rendelkező alapkutatások helyett egyre inkább a nyugati mintát követő empirikus és alkalmazott kutatások kaptak politikai támogatást, támpontot adva az állampártnak az oktatási rendszer és az ifjúságpolitika kereteinek újragondolásához. Ez tovább

mélyítette a neveléstudományon belül uralkodó megosztottságot, mivel a terület intézményes tagoltsága mellé (tudományegyetemek – pedagógiai főiskolák) egy újabb aspektus (megközelítésmód) társult.

Az 1985. évi I. törvény az oktatásról az oktatásügy területén elinduló rendszerváltozási folyamat kezdetének tekinthető, amely az 1993. évi LXXIX. törvény a közoktatásról elfogadásával teljesedett ki. Ebben a neveléstudósok azon generációja, amely az 1970-es években a tudományterülethez kapcsolódó kutatóintézetekben kezdte meg a pályáját, az MTA Pedagógiai Kutatócsoportban, illetve az annak jogutódjaként létrejövő Oktatáskutató Intézetben kulcsszerepeket kapott. Utóbb pedig az 1990-es rendszerváltoztatást követően a tudományegyetemeken intézményesítették saját kutatói megközelítésmódjukat, ezzel újabb kutatógenerációkat nevelve az egyetemekhez kapcsolódó doktori képzésekben.

Összefoglalás

Vázlatos történeti áttekintésünk is jól illusztrálja, hogy a magyar egyetemi pedagógia – egy viszonylag rövid, az 1940-es évek második felétől 1989-ig tartó kitérőt leszámítva – a nyugati tudományfejlődés regionális és globális transzferfolyamatainak fő áramlatait követve fejlődött. Ennek során a hazai pedagógia, miként a nemzeti tudomány egészének, legfontosabb mércéje a hatékony adaptáció képessége, amely biztosítja a nemzetközi tudós közösség aktuális szakmai diskurzusaiba való aktív és hatékony bekapcsolódás lehetőségét. Mindez elsősorban annak függvénye, hogy a magyar tudományos élet kiemelkedő, nemzetközi szinten is számontartott jeles neveléstudós képviselői az egyetemi – akadémiai – kutatóintézeti infrastruktúra különböző adottságainak függvényében milyen hatékonysággal tudták, illetve tudják alkotó módon alkalmazni a nemzetközi tudományfejlődés által kínált eredményeket, megoldásokat és cselekvési mintákat.

Irodalomjegyzék

- Burke, Catherine – Grosvenor, Ian (2008). *School*. London: Reaktion Books.
- Garai Imre (2016). „A magyar felsőoktatás strukturális átalakítási és államosítási kísérletei az 1949–1953 közötti időszakban”. In: Németh András – Garai Imre – Szabó Zoltán András, szerk. *Neveléstudomány és pedagógiai kommunikáció a szocializmus időszakában*. Budapest: Gondolat Kiadó, 119–160.
- Kalmár Melinda (2014). *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kron, Friedrich (1999). *Wissenschaftstheorie für Pädagogen*. München: Reinhardt.
- Ladányi Andor (1986). *Felsőoktatási politika 1949–1958*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Németh András (2015). „A neveléstudomány nemzetközi modelljei és tudományos irányzatai”. *Magyar Pedagógia*, 115/3, 255–294.
- Németh András (2005). *A magyar pedagógia tudománytörténete*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Németh, András – Pukánszky, Béla (2021). „Herbartianism as an eastern central European phenomenon and its reception in Hungary”. *History of Education & Children's Literature*, 16/1, 65–86.

- Rüegg, Walter, szerk. (2004). *A History of the University in Europe, Universities in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries (1800–1945)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stichweh, Rudolf (1984). *Zur Entstehung des modernen Systems wissenschaftlicher Disziplinen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Wagner, Peter – Wittrock, Björn (1990). „States, institutions and discourses: A comparative perspective on the structuralisation of the social sciences”. In: Wagner, Peter – Wittrock, Björn – Whitley, Robert, szerk. *Discourses on Society*. Dordrecht: Kluwer, 331–357.

Mit kutat(t)unk? Kutatási témák az MTA Pszichológiai Kutatóintézetében¹

What Have We Researched? Focus Areas in the Psychology Research Institute of the Hungarian Academy of Sciences

Czigler István

az MTA doktora, egyetemi tanár

HUN-REN Természettudományi Kutatóközpont Kognitív Idegtudományi és Pszichológiai Kutatóintézet, Budapest
czigler.istvan@ttk.hu

Összefoglalás

A tanulmány bemutatja a mai nevén Kognitív Idegtudományi és Pszichológiai Intézet kutatásainak alakulását az 1965-ös kutatóintézetté válástól kezdődően, a három fő kutatási irányra összpontosítva: (a) általános pszichológia/pszichofiziológia/idegtudomány, (b) fejlődéslélektan, (c) szociálpszichológia.

Abstract

The paper describes the development of research at the Institute of Cognitive Neuroscience and Psychology, as it is now known, since its establishment in 1965, focusing on three main research areas: (1) experimental psychology/psychophysiology/neuroscience; (2) developmental psychology; (3) and social psychology.

Kulcsszavak: kutatóintézet, pszichológia, kutatási témák

Keywords: research institute, psychology, research topics

A Kognitív Idegtudományi és Pszichológiai Intézet jelenleg a HUN-REN Természettudományi Kutatóközponthoz tartozik. Nevének változásai valamelyest tükrözik a történetét, mely Ranschburg Pál munkásságával kezdődött. 1899-ben a Pszichiátriai Klinikához kapcsolódva alapította meg kísérleti laboratóriumát, 1902-ben önálló lett, 1906-ban vette fel a Gyógypedagógiai és Pszichológiai Magyar Királyi Laboratórium nevet. Az intézet, akkor Állami Gyógypedagógiai Nevelési Tanácsadó, nevének megfelelően kísérletes kutatással nem foglalkozott. Neve 1943-tól Gyermeklélektani Intézet lett. A Magyar Tudományos Akadémiához (MTA) 1955-ben került, kutatóintézetté 1965-ben vált, mint MTA Pszichológiai Intézet, majd a névbe bekerült a „Kutatóintézet” elnevezés. 2013-ban neve Kognitív Idegtudományi és Pszichológiai Intézetre változott,

¹ Számos vonatkozásban támaszkodom korábbi írásomra (Czigler 2019a).

és integrálódott a Természettudományi Kutatóközpontba, mely utóbbi az MTA-tól az Eötvös Loránd Kutatási Hálózathoz, mai nevén HUN-REN-hez került.

A pszichológia éveken keresztül nem tartozott az elismert tudományok közé. Az intézet viszont, mint szükséges szolgáltatásokat ellátó intézmény, fennmaradt. A fordulatot a hatvanas évek közepe, a pszichológia „rehabilitációja” jelentette. Magam 1969-ben gyakornokként kerültem az intézetbe, így az eredeti elgondolás tarthatatlanságát alulnézetből láthattam. Az elgondolás szerint az intézetben a pszichológia valamennyi fő területén, legyen az alaptudomány vagy alkalmazás, alakuljanak kutatással foglalkozó osztályok. Így üzemi háttér nélkül létrejött a Munkapszichológiai Osztály, klinikai háttér nélkül a Klinikai Pszichológiai Osztály. Mivel a magyar pszichológiában – a Kardos Lajos vezette Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) Pszichológiai Tanszéken kívül – nem voltak komoly kutatási tapasztalatok, ezeken az osztályokon átütő kutatómunka nem folyt, így egy idő után meg is szűntek. Az alkalmazott területeken legtovább a Pedagógiai Pszichológiai Osztály maradt fenn, mely egyrészt a Sas-hegyre telepítve rendelkezett az Arany János Általános Iskola és Általános Gimnázium intézményi háttérével, másrészt Lénárt Ferenc személyében pszichológiai háttérű vezetővel. Később ez a részleg is megszűnt.

Az alkalmazott területek: a kutatások a három fő területen folytak, amelyek az általános pszichológia, a fejlődépszichológia és a szociálpszichológia. A valódi helyzet árnyaltabb. Az általános pszichológia elnevezés valószínűleg az egyetemi tantárgy nevének átvételéből származik, olyasmint jelent, mint ami az egészséges felnőtt ember pszichológiai jelenségeivel (észlelés, tanulás, emlékezés, gondolkodás, motiváció stb.) foglalkozik. Az intézetben ezek a területek összefonódtak a pszichofiziológiai (mai terminológiával idegtudományi) kutatásokkal, összehasonlító vizsgálatokkal, de az e területeken dolgozó kollégák el-elkalandoztak a fejlődépszichológia felé, és a kutatásokban egyre gyakoribb lett a speciális résztvevők (például idős személyek) vizsgálata és a kor követelményeinek megfelelően a transzlációs kutatások.

Visszatérve a kutatóintézeti kezdetekhez, az Általános Pszichológiai Osztályt Tánczos Zsolt vezette (Séra 2022), színészlelési kutatásai stílusukban a klasszikus introspektív pszichológiát követték, ami a szakma többségétől meglehetősen idegen volt. Mozgásszervezési kutatásai miatt Semjén András két szempontból is említhető. Elsők között volt, aki témáját külföldi tanulmányai alapján alakította ki (esetében ez egy franciaországi kutatási iskola volt), másrészt ez a témakör hosszú idő után, a 2010-es években tért vissza az intézetbe (Horváth János kutatásaiban). Az osztály kutatásainak fő iránya Marton Magdához volt köthető.

Rövid kitérőként: az intézet elődje 1936-ban költözött a Szondi utca és Rippl-Rónai utca sarkán lévő iskola egyik első emeleti folyosójára, ahonnan 2014-ben költözött ki. A Szondi utcai pincében az intézet évtizedekig állattisztállót tartott fenn, ezen belül rhesus majom kolóniát. Mai szemmel majmok ilyen tartása megengedhetetlen lenne, az akkori követelményeknek azonban az elhelyezés és maguk a kísérletek is megfelelték.

Marton Magda majomkísérleteiben azt a kérdést vizsgálta, hogy a saját testről kialakított vizuális-poszturális testséma miként alapozhatta meg az öntudat kiala-

kulását. Érdeklődése azonban több más területre is kiterjedt, mint a környezeti valószínűségek feldolgozása, figyelmi, majd később a nyelvi feldolgozáshoz kapcsolódó területek (összefoglalásként lásd Czigler 2017). A témák között a módszertani közösseget az agyi elektromos működések elemzésének egyik típusa, az eseményhez kötött agyi elektromos potenciálváltozások elemzése jelentette. E módszertan központi jelentősége akár hungarikumnak is tekinthető, később több csoport kutatásaiban, témák sokaságában megjelent, és máig jelen van. Okairól másutt részletesen írtam (Czigler 2019b). Itt csak annyit, hogy a módszer megjelent a pécsi és budapesti orvosi-élettani intézet kutatásaiban, Pécsen mint Grastyán Endre kutatócsoportja tanulási-motivációs állatkísérleteinek egyik módszere, Budapesten mint az inger-inger kapcsolatok idegrendszeri állatkísérletes vizsgálataiban. A kutatás műszeres alapjait a Magyarországon gyártott elektroencephalográf, a jel-zaj csökkentéshez szükséges számítástechnikai céleszköz teremtette meg. A humán alkalmazás bevezetése viszont az intézeti kutatásokhoz köthető.

E ponton újabb kitérő: az MTA már az 1970-es évektől komoly erőfeszítéseket tett azért, hogy kutatói hosszabb-rövidebb ideig külföldön dolgozzanak. Így az intézetből mintegy tíz kutató utazhatott – nyelvtudásuknak megfelelően – főleg az Egyesült Államokba vagy Angliába. Az MTA e politikája évekig fennmaradt, bár szervezésében egyre inkább az egyéni kezdeményezések kerültek előtérbe. Magam például angliai tanulmányutam nyomán alakítottam ki kutatási témám, a fent említett módszert alkalmazva.

Az 1970-es évek legelejére az intézet élére kinevezett Bartha Lajos helyzete tartóhatatlanná vált. A katonasághoz és talán a pedagógiához kapcsolódó tapasztalatai az egyre színvonalasabb intézeti kutatásoknak nem feleltek meg. Utódja a számos tudománypolitikai tisztséget betöltő, akkor ELTE-professzor Ádám György lett.² Időlegesen néhány neurofiziológus munkatársa az intézet állományába került.

Jelentős változást két évtizeddel később Karmos György igazgatóhelyettesi kinevezése jelentett (1992). Grastyán Endre munkatársaként idegtudományi tudása mellett a szakma technikai-műszaki vonatkozásaiban is komoly szakértelemmel rendelkezett. Kutatási egységébe (Pszichofiziológiai Osztály) rendkívüli érzékkel vette fel fiatal munkatársait (ma Csépe Valéria akadémikus, Molnár Márk, Ulbert István és Winkler István professzorok). Érdeklődési területük az idők során differenciálódott, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az intézetben (még azelőtt, hogy ez általános szervezeti elvvé vált volna) a tudományos osztályokat felváltotta a kutatócsoport szervezeti forma. Így Molnár Márk az agyi elektromos működés nemlineáris elem-

² Ádám Györgyöt 1974-ben igazgatóként Tomka Imre követte, aki 1976-ig, Pataki Ferenc kinevezéséig volt igazgató. 1965 és 2024 között az intézet nyolc igazgatója közül négyen diplomájuk szerint orvosok (egyiküknek mérnöki végzettsége is van). Pszichológia diplomával ketten rendelkeznek, de mindkettőjüknek más területen is van végzettsége (műszaki, illetve biológiai). A kezdeteknél, tekintve a pszichológiai kutatások akkori hazai helyzetét, ez könnyebben érthető, a későbbiek esetében viszont elgondolkodtató.

zésével végzett vizsgálatokat különböző enyhén patológiás csoportoknál és időseknél, Ulbert István érdeklődése a neurofiziológiai alapfolyamatok felé, illetve az elektromos regisztrációt lehetővé tevő műszaki megoldások irányába változott, Csépe Valéria a gyermekkori nem tipikus fejlődés kutatásában ért el alapvető eredményeket, Winkler István pedig az osztály egyik kezdeti témája, az automatikus hallási változás-detekció területén kutatott tovább.

A pszichofiziológiai kutatások tematikáját egy különös véletlen alapvetően befolyásolta. Az 1980–1990-es években igen szorosak voltak a magyar–finn kulturális és tudományos kapcsolatok, így sor került a kutatási területünkön is bilaterális találkozókra, és sokat találkoztunk nemzetközi konferenciákon. Risto Näätänen, a Helsinki Egyetem professzora (mint más országok esetében is) a magyar kutatókra nagy hatást gyakorolt. Näätänen az eseményhez kötött agyi potenciálok vizsgálatával kimutatta, hogy a hallás rendszere automatikusan regisztrálja, ha egy esemény eltér az előző szabályszerűségektől. A Pszichofiziológiai Osztályon a jelenség meglétét demonstrálták állatkísérletekben (Csépe–Karmos–Molnár 1987). A csoportból Winkler István megélhetési okokból már-már távozott az intézetből, amikor Näätänen munkát ajánlott neki Helsinkiben, ami éveken keresztül az intézet egyik legtermékenyebb együttműködését eredményezte. Magam a módszert az időskori kutatásokban alkalmaztam, és később a munkatársaimmal vizsgált eredetileg akusztikus jelenség vizuális analógiájának kutatása mindmáig fő kutatási területemmé vált.

Karmos György közvetítésével alakult ki az intézet részvétele a magyar űrkutatásban. A hallás-egyensúlyozás mechanizmusainak kutatása kapcsán kapcsolatba került a potenciális űrkutatók vizsgálatát végző szakemberekkel. A nemzetközi űrállomáson az asztronauták az intézetben tervezett elektrofiziológiai kísérletet végeztek (Takács et al. 2021). Az eredetileg Balázs László által vezetett csoport kutatási területe azóta, Ehmann Bea bevonásával kiterjedt az izolált kiscsoportok pszichológiai folyamatainak elemzésére, azaz egy olyan témakörre, mely a csoportos űrutazásokon kívül egyéb helyzeteket (például sarkvidéki állomások) is elemez.

Az intézet nevében a kognitív szó szerepel. A fentebb említett kutatások a kognitív (megismerési) folyamatok viszonylag alacsony szintjét elemzik. A kutatásokban az agyi elektromos működések elemzése a kognitív folyamatok magasabb szintjén is bőségesen jelen van. E vizsgálatokban a kognitív pszichológia több sikeres kísérleti paradigmáját ötvözik az agyi elektromos tevékenység vizsgálatával, legtöbbször avval a céllal, hogy megismerjük e folyamatok idegrendszeri hátterét, vagy éppen ezek változásait speciális esetekben, például az idősödés során (lásd például Tóth et al. 2019; Csizmadia et al. 2024).

A fejlődéslélektani kutatások egészen más pályát futottak be. A kutatóintézetté alakuláskor a területhez egyáltalán nem értő Bartha Lajos lett a Fejlődéslélektani Osztály vezetője. A részleg működésének nem maradt különösebb hatása. A jelentősnek ígérkező változást Ranschburg Jenő alkalmazása jelentette 1997-ben. A részleg nagy vállalkozásba, longitudinális fejlődéslélektani kutatásokba kezdett, de kiderült, Ranschburg Jenő működésének az empirikus kutatás kevésbé sikeres terepe, mint a gyermekek vilá-

gának megismertetése a szélesebb közönséggel. Így e kezdeményezés nem járt jelentős eredményekkel. A változást a külföldről hazatérő Gergely György jelentette. Kezdetben Gervai Judit genetikai érdeklődését bevonva indultak kutatások, majd útjuk szétvált. Gergely György és az évekig az Általános Pszichológiai Osztályon dolgozó Csibra Gergely együttműködéséből egy olyan modern iskola alakult ki, mely meghatározóvá vált az egész magyar fejlődéslélektanban. Középpontjában a csecsemő újraértelmezett képességei, és a gyermek–szülő kommunikációs kapcsolat áll. Csibra később Angliába költözött, hazatérve Gergely Györggyel a Közép-európai Egyetemen (CEU) alakítottak ki kutatólaborot. Munkájuk alapozta meg az ELTE és az intézet babalaborjait is.

2007-ben Csányi Vilmos (mint akkori igazgatót) megkeresett, és javasolta, hogy az intézet biztosítson munkalehetőséget munkatársának, Topál Józsefnek. A kérésnek örömmel tettem eleget, már csak azért is, mert a státuszt az Akadémia biztosította. Az új csoport munkájában ötvözte az etológiai megközelítést, a fentebb említett fejlődéslélektani iskola irányvonalát, és a kutya modellkénti felhasználását több megismerési folyamat vizsgálatában.

Mint fentebb említettem, Csépe Valéria érdeklődésének fő iránya a gyermekkorban kialakuló képességek, mint az olvasás (például Csépe 2006), az írás és ezek zavarainak tanulmányozása lett. E kutatások az általa vezetett Fejlődés-pszichofiziológiai Csoportban folytak, és túl a pszichofiziológián, a gyakorlati alkalmazásban hasznosítható módszerekhez is elvezettek. A csoport, kiválva az intézetből, az Agyi Képző Központhoz csatlakozott. Winkler István csoportja is kialakított fejlődéslélektani témát, újszülötteknél vizsgálják a hallórendszer alapvető információfeldolgozó működéseit.

A Lendület program tette lehetővé a Bunford Nóra vezette Klinikai és Fejlődés-Neuropszichológia Kutatócsoport megalakulását, melynek témája a figyelemhiányos hiperaktivitás zavar (ADHD), az alkohol- és drogfogyasztási károsodások vizsgálata. A csoport idegtudományos módszerek alkalmazása mellett gyakorlati irányultságú (transzlációs) kutatásokkal is foglalkozik.

A szociálpszichológia a kutatóintézetté válás időszakában a pusztán létezését tekintve is ideológiaközelit terület volt. Az osztály vezetője, Pataki Ferenc munkájának nem kis részét éppen az jelentette, hogy a kor amerikai és/vagy francia stílusú szociálpszichológiája miként igazítható a marxizmusnak nevezett felfogáshoz (Pataki Ferenc munkájáról lásd Erős 2016). Az osztály szenior kutatóinak érdeklődése jelentős mértékben eltért egymástól. Az intézetben 1972-ig dolgozó Hunyady György a történelemhez kötődő attitűdökkel, Halász László művészetpszichológiával, Vári Györgyné szakmai életutakkal, Engländer Tibor pedig döntéshozatal pszichológiával foglalkozott. Az intézetben belül, majd a Pécsi Tudományegyetemmel együttműködve László János elméleti szinten a narratív pszichológia, tematikus vonatkozásban – kezdeti művészetpszichológiai érdeklődését felváltva – az identitástudat vizsgálata felé fordult. Korai halála után e témakör vizsgálatának centruma a Pécsi Tudományegyetem lett (lásd például László 2012).

Visszatérve a történethez, Garai László 1971-ben a Személyiségpszichológiai Osztály vezetőjeként került az intézetbe. Határozott elképzelését a pszichológia mi-

benlétéről Marx korai munkáiból vezette le, amit egy igazgatói pályázatában az intézet majdani fő kutatási témájaként jelölt meg. Nem véletlen, hogy az intézetben belül e törekvést nem kísérte maradéktalan szimpátia. A felszínen ez az ideológiai szinten képzett, és az intézeti *status quo* védelmében fellépő Pataki Ferenc és Garai László között az intézeti fórumokon elméleti vitaként jelent meg. A mélyebb rétegekről csak anekdotikus ismereteim vannak. A későbbiekben Garai az elméletből kiiktatta a közvetlen hivatkozást Marxra, az gazdaságpszichológiává vált. Garai feltétlen érdeme, hogy az intézetbe került Erős Ferenc, akinek érdeklődése az identitás, valamint az elméleti pszichoanalízis felé fordult.

Az intézet szociálpszichológiai kutatásai között vezető helyre a Társadalom és Kulturális Pszichológiai Kutatócsoportot vezető Fülöp Márta munkássága került, középpontjában a versengés kutatásával. Ennek egyik iránya a részvétel kulturális különbségeket vizsgáló nemzetközi projektekben, a másik pedig a versengés és együttműködés dinamikájának újszerű vizsgálata.

Két befejező megjegyzés. Mivel már nem fértek el a Szondi utcában, az Intézetnek azok a csoportjai, melyek nem pszichofiziológiai módszereket alkalmazó kutatásokkal foglalkoztak, 1976-ban elköltöztek az MTA-hivatal Nádor utcai épületébe. Mivel a hivatal már nem fért el az épületben, ezek az osztályok átköltöztek az Oktogon melletti Batthyány-palotába. Az Akadémia a konszolidációnak nevezett megszorítások miatt, abban a reményben, hogy majd komolyabb bevételek származhatnak a Batthyány-palotából, az intézetnek ezt a részét átköltöztette a Victor Hugo utcai épület akadémiai tulajdonú részébe. A költözködések következményeként a pszichológia inkább természettudományos és főként társadalomtudományos orientációjú részlegei területileg is elváltak, ami nem kedvezett a két terület munkájának kölcsönös meg- és elismerésében. Az intézet részlegei 2014-ben költöztek közös épületbe.

Az intézet kutatásainak finanszírozását illetően sokakban téves elképzelés él: a kutatásokat az Akadémia fizette. Nagyjából az 1980-as évek közepével megszűnt az a rendszer, hogy az igazgató anyagi támogatást („póthitelnek” nevezték) járhasson ki kutatások támogatására. Voltak központi projektek, ilyen volt a „Társadalmi beilleszkedési zavarok” elnevezésű, ahol a megítélt forrásokkal az intézet meg lehetős szabadsággal bántott. A kikristályosodott finanszírozási modell viszont úgy alakult, hogy az MTA az állandó állású kollégák bérét és a fenntartási költségek egy részét finanszírozta, a többit, valamint a kutatási költségeket viszont pályázati pénzekből kellett az intézetnek előteremtenie. Ezt alapértelmezésben az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA) alapkutatási pályázatai jelentették, szerencsés esetben EU- és Lendület-pályázatok (az idegtudományos kutatások EU- és Lendület-pályázatai nagy segítséget jelentettek a pénzügyi egyensúly fenntartásában, egy Lendület-pályázat pedig lehetővé tette az új székházban több laboratórium átalakítását a kutatási igényeknek megfelelően). A jelenlegi helyzetet részleteiben nem ismerem. Ahogy látom, az, hogy az intézet elkerült az akadémiaától, döntő változásokat nem hozott. A Nemzeti Agykutatási Program segített az idegtudományi alap kutatásokban, és az intézethez kerültek olyan kutatócsoportok, melyek jelenléte

főleg adminisztratív jellegű. A Nemzeti Laboratóriumok Program is segítséget nyújt néhány kutatásnak.

Ha egy mondatban összegzem a pozitívumokat és negatívumokat, az intézeti kutatások általában eléri a terület nemzetközi színvonalát, ugyanakkor megszűnőben van az intézethez tartozás érzése mint pozitív érték.³

Irodalomjegyzék

- Czigler István (2017). „Marton Magda munkái a kísérleti pszichológiában”. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 72, 427–439.
- Czigler István (2019a). „Az MTA Pszichológiai Kutatóintézete. Így láttam.” In: Pléh Csaba – Mészáros Judit – Csépe Valéria, szerk. *A pszichológiatörténet-írás módszerei és a magyar pszichológiatörténet*. Budapest: Gondolat Kiadó, 240–261.
- Czigler István (2019b). „Agy és elme: szerencsés találkozások”. In: Bollobás Enikő, szerk. *Elméletek vonzásában. A „határtalan tudomány” kezdetei a hatvanas-hetvenes évek humán és társadalomtudományi kutatásaiban*. Budapest: Gondolat Kiadó, 65–75.
- Csépe Valéria (2006). *Az olvasó agy*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Csépe Valéria – Karmos György – Molnár Márk (1987). „Evoked Potential Correlates of Stimulus Deviance During Wakefulness and Sleep in Cat Animal Model of Mismatch Negativity”. *Electrophysiology and Clinical Neurophysiology*, 66, 571–576.
[https://doi.org/10.1016/0013-4694\(87\)90103-9](https://doi.org/10.1016/0013-4694(87)90103-9)
- Csizmadia Péter – Nagy Balázs – Kővári László – Gaál Zsolt (2024). „Exploring the Role of Working Memory Gate Opening Process in Creativity. An Erp Study Using the Reference-Back Paradigm”. *Biological Psychology*, 87.
<https://doi.org/10.1016/j.biopsycho.2024.108765>
- Erős Ferenc (2016). „Identitás és identitáspolitikai Pataki Ferenc munkásságában”. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 72, 357–362.
- László János (2012). *Történelemtörténetek: Bevezetés a narratív pszichológiába*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Séra László (2022). „Tánczos Zsolt (1929–1991)”. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 77/4, 573–579.
<https://doi.org/10.1556/0016.2022.00021>
- Takács Endre – Barkaszi Irén – Czigler István – Pató Livia Gabriella – Altbäcker, Anna – McIntyre, Joseph – Cheron, Guy – Balázs László (2021). „Persistent Deterioration of Visuospatial Performance in Spaceflight”. *Scientific Reports*, 11/1.
<https://doi.org/10.1038/s41598-021-88938-6>
- Tóth Brigitta – Farkas Dávid – Urbán Gábor – Szalárdy Orsolya – Orosz Gábor – Hunyadi László – Hajdu Botond – Kovács Annamária – Szabó Beáta Tünde – Shestopalova Lída – Winkler István (2019). „Attention and Speech-Processing Related Functional Brain Networks Activated in a Multi-Speaker Environment”. *Plos One*, 14/2, e0212754.
<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0212754>

³ Jelen tanulmány nem teszi lehetővé az intézet valamennyi munkatársának felsorolását. A név szerinti megjelenést főként a szerkezet, illetve gondolatmenet szabta meg.

A magyar régészet nagy vállalkozásai a 21. század elején

Major Projects of Hungarian Archaeology at the Beginning of the 21st Century

Benkő Elek¹ – Borhy László² – Kulcsár Gabriella³ – Vida Tivadar⁴

¹ az MTA rendes tagja, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, Budapest
benko.elek@abtk.hu

² az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Régészettudományi Intézet, Budapest
borhy.laszlo@btk.elte.hu

³ PhD, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, Budapest
kulcsar.gabriella@abtk.hu

⁴ az MTA doktora, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Régészettudományi Intézet, Budapest;
HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, Budapest
vida.tivadar@btk.elte.hu

Összefoglalás

A magyar régészettudomány legfontosabb, paradigmaváltó tudományos eredményei az elmúlt évtizedekben olyan nagyobb programokhoz köthetők, amelyeket egyéni vagy intézményi kezdeményezésre létrejövő kutatócsoportok valósítottak meg széles körű hazai és nemzetközi együttműködésben. A vázlatos áttekintés azokat az élvonalbeli régészeti kutatásokat és kutatócsoportokat mutatja be, amelyek hazai vagy nemzetközi támogatást nyertek el, és hozzájárultak a magyarországi régészet megújításához.

Abstract

In recent decades, the most significant paradigm-shifting scientific achievements in Hungarian archaeology have been driven by major programmes carried out by individual or institutional research groups in extensive national and international collaboration. This overview highlights the cutting-edge archaeological research and research groups that have secured national or international funding and contributed to the revitalization of archaeology in Hungary.

Kulcsszavak: multidiszciplináris régészeti kutatások, kutatócsoportok, környezet- és biorégészet

Keywords: multidisciplinary archaeological research, research groups, environmental and bioarchaeology

Bevezetés

Az elmúlt évtizedek kutatása meghatározó jelentőségű változások sorát hozta a magyarországi régészettudomány számára is. A roncsolásmentes technológiák (például: geofizika, légirégészet, geoarchaeológia) segítségével új távlatok nyíltak a táj, a környezet és a klimatikus változások kutatásában az átfogó tájhasználati, környezetrégé-

szeti programok révén. A kutatócsoportok az ember és emberi közösségek összetett létstratégiáit, életmódját, táplálkozását, demográfiai jellemzőit, a mobilitás/migráció komplex kérdéseit az archaeogenetika, archaeozoológia, archaeobotanika, a fizikai antropológia és az izotópkémia módszereinek együttes alkalmazásával jelentős hazai és nemzetközi tudományos együttműködésben vizsgálják. Az „idő” relatív és abszolút kronológiai keretrendszereinek vizsgálata (14C, dendrokronológia stb.), az új régészeti elméleti kérdések, a Big Data kezelés, az összetett struktúrák elemzése, a hálózat-elemzés módszereinek alkalmazása minden régészeti korszak tanulmányozásában új fejezetet nyitott.

Ősrégészet

Az őskőkor és középső kőkor (Kr. e. 500 000–6000) kutatása a lelőhelyek, így Tata (T. Dobosi Viola), az Istállós-kői-barlang (Ringer Árpád) és a kőkorok kőeszközeinek modern vizsgálatával (T. Biró Katalin, Kasztovszky Zsolt, Lengyel György, Mester Zsolt) folyt.

Az újkőkor (Kr. e. 6000–4500/4400) megismerésének fő irányát az Alföldön Polgár-Csőszhalom, Délkelet-Európa legészakibb tell települése és a kapcsolódó polgári mikrorégió vizsgálata adja Raczký Pál és biorégészeti fókusszal Anders Alexandra vezetésével. Meghatározóak Öcsöd-Kováshalom, az Alsó-Tisza-vidék (Raczký Pál, Füzesi András), a Körös-vidék (Gyucha Attila, William Parkinson), Hódmezővásárhely-Gorzsa (Horváth Ferenc) és Aszód-Papi-földek (Kalicz Nándor) európai jelentőségű kutatásai. Szorosan kapcsolódnak ezek sorához az ember és környezet hosszú távú kapcsolatát vizsgáló programok (Sümei Pál, Magyar Enikő). A Dél-Dunántúlon Bánffy Eszter vezetésével indult kutatások Európa egyik legnagyobb feltárt lelőhelyén, Alsónyéken (Oszás Anett) és nemzetközi együttműködésekben (Kurt W. Alt, Alasdair Whittle) folytatódtak, jelentős áttörést hozva az abszolút kronológiai és biorégészeti kutatásokban (Oross Krisztián, Szécsényi-Nagy Anna). Módszertani bővülést jelentett a kerámiapetrologia vizsgálatára létrehozott laboratórium (Kreiter Attila). Marton Tibor és Oross Krisztián kutatócsoportja a Kr. e. 6. évezred délkelet-dunántúli településeit és kerámiastílusait vizsgálja.

A rézkor (Kr. e. 4500/4400–2800/2700) az emberiség későbbi történelmét alapjaiban formáló innovációk kora. A korai és középső időszak kutatásában jelentős irány a fémművesség, valamint a szociális hálózatok és innovációk vizsgálata (Siklósi Zsuzsanna, Lendület Innováció). A késő rézkor településeinek elemzése (Horváth Tünde, Fábián Szilvia) mellett kiemelkedő a temetkezések, temetők (Budakalász, Pilismarót) átfogó régészeti és biorégészeti programja Bondár Mária vezetésével.

A bronzkor (Kr. e. 2800/2700–900/850) elején induló változások a kelet-európai térségből nyugatra áramló, Eurázsia történetét alapvetően meghatározó közösségekkel és kurgánokkal kapcsolhatóak össze, melyet számos hazai előzmény után (Ecsedy

István, Dani János, Horváth Tünde, Bede Ádám) nemzetközi ERC-kutatócsoport (Volker Heyd) vizsgál.

A bronzkori tellek és temetők kutatása mindig is figyelemre méltó volt a magyarországi régészeti kutatásban. Az 1990-es évek elején Európa számos múzeumában bemutatott kiállítás („Bronzezeit in Ungarn”) szoros tudományos együttműködést igényelt a korszak kutatóitól, és ez azóta sem szűnt meg. A kutatások hosszú sorában említhető az Észak-Alföld, „BORBAS” projekt: P. Fischl Klára, Tobias Kienlin; Berettyó-völgy: Dani János; Békés vármegye, „BAKOTA” projekt: Paul Duffy; Százhalombatta-Földvár, „SAX” és „Benta” projekt: Vicze Magdolna, Marie Louise Sørensen, Timothy K. Earle; Kakucs-régió, „KEX” projekt: Kulcsár Gabriella, Mateusz Jaeger, Johannes Müller vezette programok. Miklós Zsuzsa légirégészeti munkái a középkor mellett számos őskori földvár felfedezését adták. Pető Ákos vezetésével a régészeti talaj- és növénytani módszerek integrált alkalmazása hozott új szemléletet. A biorégészeti módszertan alkalmazása új távlatokat nyitott a Hajdu Tamás kezdeményezte kutatásokban, melyre alapozva például a tiszafüredi temetők teljes feldolgozásában a módszertani szinergia valósulhat meg (P. Fischl Klára). A bronzkori társadalom és gazdaság stratégiáinak átfogó rekonstruálása Kiss Viktória vezetésével széles körű együttműködésben a régi és modern adatok új szemléletű rendszerezésével, adatbázisokban való rögzítésével és elemzésével jön létre (Lendület Mobilitás és Lendület Bázis).

A fémkereső műszeres rablásokkal felvett küzdelemben formálódtak a V. Szabó Gábor által életre hívott programok, melyek célja a késő bronzkori kincsegyüttesek tudományos igényű felderítése és elrejtésük okainak tanulmányozása volt. Módszertant bővítő projektek indultak a kulturális interakciók hálózatelemzése, a dunántúli halomsírok (Váczi Gábor) és a fegyverek technológiai és használati kérdéseinek (Tarbay J. Gábor) vizsgálatára. Új irány a jelentős kiterjedésű kelet-magyarországi települések kutatása (Szeverényi Vajk).

A vaskor (Kr. e. 900/850 – I. sz. vége) kezdetének történetét új megközelítéssel a krízisek szemszögéből kutatja egy új program (V. Szabó Gábor). Czajlik Zoltán irányításával valósult meg a temetők roncsolásmentes felderítése és topográfiai elemzése, a kora vaskori tájhasználat vizsgálata az Alpok és a Duna-vidék között, melyhez korszakokon átívelően kapcsolódnak a rendszeres légirégészeti kutatások.

A kelta időszak kutatása kiemelten magyar–francia együttműködésekben Szabó Miklós vezetésével folyt Velem-Szent Vid lelőhelyén, továbbá Ludas és Sajópetri temetőinek feldolgozása kapcsán (Czajlik Zoltán, Tankó Károly).

Ókori régészet

Pannonia kutatása hagyományosan a római provinciális régészet nemzetközi élvonalába tartozik. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Régészeti Intézetében (ELTE BTK RI) két nemzetközi beágyazottságú régészeti fel-tárás folyik: Szabó Miklós vezetésével 1988-ban indultak el, és jelenleg Borhy László

irányításával folynak a bibractei (Mont-Beuvray, Franciaország) ásátások. Ennek során felszínre kerültek kelta lakóházak, a városi úthálózat részletei, egy Augustus-kori villa és monumentális forum a basilica maradványaival. 1992-ben Borhy László vezetésével kezdődött meg Brigetio polgárvárosának a feltárása Komárom/Szöny-Vásártér lelőhelyen. A jelentős leletanyag köré szerveződő feldolgozások a tárgyi leletanyag mellett az ókori művészetek, az epigraphia, építészettörténet, környezetrégészet, térinformatika terén is ismertté tették Brigetio nevét. 2014–2017 között kiterjedt kutatások folytak a táborvárosban, amelyet kiegészít a *canabae* tágabb környezetének roncsolásmentes régészeti módszerek segítségével történő komplex vizsgálata. 2017-től Bartus Dávid irányításával zajlik a brigetioi legiotábor feltárása, amelynek során az északi táborkapu (*porta praetoria*), az odavezető főút (*via praetoria*) és a katonai fürdő maradványai kerültek felszínre.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Egyiptológiai Tanszéke 1983-ban Kákossy László vezetésével indított ásátásokat Thébában, feltárva egy magas rangú hivatalnok, Dzsehutimesz sírját. A később Gaál Ernő, jelenleg Bács Tamás által vezetett Hungarian Archaeological Mission in Thebes további három thébai sírt is kutatott Khokha-domb és Sejk Abd el-Qurna lelőhelyen. 2009-ben a kairói Egyiptomi Múzeumban mutatták be a feltárások eredményeit (Bács et al. 2009). Emellett Luft Ulrich vezetett ásátást és epigráfiai felmérést Bir Minihben (1998–2004).

Az ELTE BTK Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszéke és Régészettudományi Intézete Dezső Tamás és Kalla Gábor vezetésével 2016 óta folytat régészeti feltárásokat az iraki Kurdisztáni Autonóm Régióban, Grd-i Tle lelőhelyen.

A HUN-REN–ELTE Interdiszciplináris Régészettudományi Kutatócsoport 1999-től működik az ELTE BTK RI keretei közt, Szabó Miklós, majd Borhy László irányításával. Feladata a különböző laboratóriumok (térinformatika, archaeozoológia, antropológia) és részkutatási programok (fizikai kormeghatározások, számítógépes tipológia, geofizikai mérések, régészeti célú légifényképezés), valamint a kisegítő egységek (restaurátorműhely, fotólabor) tevékenységének integrációja, ezen túl pedig a vaskor és a római kor (romanizáció) interdiszciplináris módszerekkel való településtörténeti elemzése.

A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézetben (HUN-REN BTK RI) kutatások folytak a késő ókori kultúra egyes témáiban (toreutika, Seuso-kincs, akkulturáció, kereszténység, kontinuitás), valamint a bizánci kultúrának a Kárpát-medencei népek hagyatékára gyakorolt hatását illetően. Az intézet 1983 óta folytatott kutatásokat San Potito di Ovindoliban (L'Aquila provincia) Gabler Dénes és Redő Ferenc irányításával egy római császárkori villa területén. A falfestményekkel és mozaikokkal gazdagon díszített villa Tiberius és Claudius császárok idején épült, és barbár betörés nyomán pusztulhatott el a 270/280-as években. Török László révén nubiológiai kutatások is folytak az intézetben a Bergeni Egyetemmel együttműködve (ókori források publikálása a *Fontes Historiae Nubiorum* I–IV. kötetben, 1994–2000). Kiadásra került a Középső-Nílus-völgy ókori történetének kézikönyve

és több monográfia. Török László munkássága a kopt művészet megértéséhez is nagyban hozzájárult.

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézet (PPKE RI) te-repmunkát folytat a római kori Iovia/Alsóheténypuszta településen, a pilismaróti és tokodi erődökben és környékükön.

A Pécsi Tudományegyetemen 1989-től az Ókortörténeti és Régészeti Tanszék ke-retében folynak a kutatások. A tanszék végzi a paks-dunakömlődi tábor (Lussonium), a babarci, a cserdi és a szabadszentkirályi villagazdaságok kutatását. A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetemmel együttműködésben, Erdélyben római kori és középkori emlékek feltárásán dolgoznak. 2006–2011 között zajlott a „Ripa Pannonica in Hungary” világörökségi nevezési dokumentáció elkészítése, amely elsősorban ron-csolásmentes felméréseken alapult. 2008-tól folynak régészeti kutatások a kelet-erdélyi limes szakasz mentén (LiDOR, RLRC, Erasmus IP program) a Pécsi Légitérészeti Tékával és a marosvásárhelyi Maros Megyei Múzeummal együttműködésben. 2011-től a tanszéki munkatársak részvételével indultak a „Corpus Limitis Imperii Romani”, majd 2012-ben a „Frühes Christentum in Ungarn” című nemzetközi kutatási projektek.

Népvándorlás kori régészet

A Pannonián kívül letelepedett szarmaták társadalmának és a római világgal folytatott kapcsolatának kutatását alapozza meg a Kárpát-medencei Barbaricum császárkori és kora népvándorlás kori temetkezéseinek Kulcsár Valéria (Szegedi Tudományegyetem, SZTE) irányításával megszületett online adatbázisa (Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal, NKFI, 2017–2022). Új projektje a Pesti-síkság császárkori lakosságának bioarchaeológiai vizsgálata. Juhász Lajos (ELTE) elkezdte a barbarikumi numizmatikai hagyaték tervszerű gyűjtését (NKFI – Römisch-Germanische Kommission).

A hun és gepida kori Tisza-vidéken környezetrégészeti és izotópkémiai módsze-rekkel vizsgálja a megtelepedés, a gazdálkodás, az életkörülmények és életstratégi-ák kérdéseit a Rác Zsófia (ELTE) által vezetett kutatócsoport (NKFI, 2018–2022). A szoládi langobard kori temető feltárása és multidiszciplináris feldolgozása euró-pai viszonylatban is úttörő vállalkozás volt (Uta von Freeden, RGK – Kurt W. Alt, Johannes Gutenberg-Universität [JGU] – Vida Tivadar, ELTE/MTA, 2005–2010). A mobilitásra, életmódra és a táplálkozásra irányuló Sr, C, N és O izotópvizsgálatokat végzett 557 egyén esetében egy magyar–német bioarchaeológiai projekt Vida Tivadar és Corina Knipper (Curt-Engelhorn-Zentrum Archäometrie gGmbH, CEZA) vezetésével (Deutsche Forschungsgemeinschaft – NKFI, 2014–2020). A Duna–Tisza közti avar kori elit genetikai analízise, a HUN-REN BTK RI Archeogenetikai Laboratóriumá-nak közreműködésével, bebizonyította annak belső-ázsiai eredetét és rokonsági ala-pon történő szerveződését.

A késő antik népesség és kultúra tovább élésének formáit elemzi 2006 óta Keszthely-Fenekpusztán, az egykori római erődben létesült 5–7. századi kora keresztény köz-pontban Heinrich-Tamáská Orsolya (Leibniz Institute for the History and Culture of

Eastern Europe, GWZO) kutatócsoportja, amely egy közös DFG–OTKA projekttel indult (lásd Castellum Pannonicum Pelsonense sorozatot).

A „HistoGenes ERC SyG” projekt keretében folyik az 5–9. századi Kelet-Közép-Európa integratív genetikai, régészeti és történeti vizsgálata (2020–2026). A magyar társtémavezető Vida Tivadar. A kutatócsoportban kilenc ország 25 intézményének mintegy 100 kutatója működik együtt, köztük a HUN-REN BTK Archeogenomikai Intézet Szécsényi-Nagy Anna és Mende Balázs Gusztáv vezetésével. A cél 6000 egyén maradványai alapján a térség populációgenetikai rekonstrukciója, a népvándorlások, a közösségsszerveződés, a társadalmi viszonyok biológiai hátterének mélyebb megismerése.

A nemzetközi bizánci kutatások rohamos fejlődése tette lehetővé és szükségessé az új eredmények bekapcsolását az avarok és a honfoglaló magyarok régészeti kutatásába. A „Bizánc Közép- és Kelet-Európában. Régészeti és művészettörténeti kutatások” (OTKA, 2008–2012) elnevezésű projektet Bálint Csanád vezette az MTA RI-ben (2008–2012). Ugyanő irányította „A múlt változó arcai az eurázsiai sztyeppén” (NKFI–FFÖ) néven ismert, régészeti, kulturális antropológiai és szociolingvisztikai problémákat tárgyaló projektet.

A 9. századi hatalmi, kulturális és vallási központ, Mosaburg/Zalavár 1993 óta tartó, Szőke Béla Miklós (HUN-REN BTK RI) és Ritoók Ágnes (Magyar Nemzeti Múzeum) által vezetett módszeres feltárása megteremtette a lehetőségét a Karoling-kori Pannonia régészeti hagyatékának monografikus összefoglalására, amely részben a „Hatalom és kultúra a Kárpát-medencében a korai középkorban” (OTKA, 2015–2019) című projekt keretében valósult meg. A 8–11. századi Kárpát-medence településstruktúráit több kutatási program is érintette Takács Miklós (HUN-REN BTK RI, OTKA, 2013–2017) irányításával. Átfogó kutatásokat indított Szenthe Gergely (MNM) a Közép-Duna-medencében a 7–11. századi nyersanyagforgalom, a termelés és az elosztás kialakította korabeli gazdasági és társadalmi hálózatoknak mélyebb megismerésére (TKP, 2021–2024).

Révész László és Kovács László (SZTE, HUN-REN) munkacsoportjának kutatási területe a honfoglalás és államalapítás kori temetők, a 10. századi vezéri sírok újrafeldolgozása és a leletanyag időrendjének finomítása (OTKA). E nagy vállalkozásokat egészíti ki 2012 óta a HUN-REN BTK Magyar Őstörténeti Témacsoportja, amelynek tevékenysége a magyarság őstörténete szempontjából is figyelemre méltó kelet-európai sztyeppei lelőhelyek régészeti és antropológiai hagyatékára terjed ki. A témavezető Türk Attila (PPKE RI) eddig hét alkalommal szervezett terepi kutatásokat az „Orosz–Magyar Uráli Régészeti Expedíció” keretében.

A HUN-REN BTK Archeogenomikai Intézet Szécsényi-Nagy Anna vezetésével módszeresen elemzi a népvándorlás kori populációk, a szarmaták, germánok és a sztyeppe népek, köztük a honfoglaló magyarok genetikai képét. 1994 óta intézményközi együttműködésben (ELTE–HUN-REN–MNM–SZTE) folyik a népvándorlás kori régészeti leletkorpuszok kiadása, amelyek már digitálisan is elérhetőek (URL).

Középkori és kora újkori régészet

A honfoglalás kor és a kora Árpád-kor sírleleteit bemutató nagy munkák mellett jelentős áttörést ígérnek az Árpád-kort érintő, nagy kiterjedésű telepásatások, amelyek értékelése több kutatási program tárgyát is képezte (OTKA, Takács Miklós, 2020–2023).

A kora Árpád-kor ispáni központjai, és ezek régészeti előzményei szempontjából a részletesen publikált borsodi feltárások (Edelény, Wolf Mária), továbbá a visegrádi Sibrik-dombon tágabb együttműködésben végzett ásatások hoztak kiemelkedő eredményeket.

Az Árpád-kor egyházi építészetének vizsgálatát a püspöki székesegyházak körül zajló nagyobb munkálatok (Kalocsa, Pécs, a határon túl Várad és Gyulafehérvár, utóbbi monográfiával), továbbá a kolostorkutatás jelentős vállalkozásai (Almád, Bugac, Kána, Pusztaszer, Zalavár stb.) fémjelzik, számos városi és falusi plébániatemplom feltárása mellett. A szisztematikus feldolgozást (például a dömösi prépostság és pilisi ciszterci apátság esetében) több kutatási program is segítette (OTKA, Árpád-ház Program, Benkő Elek, 2010–2023), hasonlóképpen a jelentős dunántúli bencés monostorok (Bakonybél, Pannonhalma, Tihany) régészeti és archeogenetikai vizsgálatához (Királyok, szentek, monostorok, Takács Ágoston, Nagy Szabolcs, Mende Balázs Gusztáv, 2021–). A pálos kolostorokat érintő munkák új régészeti, környezeti és gazdaságtörténeti eredményeket hoztak (F. Romhányi Beatrix). Az ország központi régiója (medium regni) emlékeiről összefoglaló kötet született, miként a Kárpát-medence bizantinizáló építészetéről is.

A városkutatások (Buda, Pest, Vác, Visegrád) olyan területekkel is bővültek, ahol a várostopográfiai vagy gazdaságtörténeti kérdések intenzív régész-történész együttműködést eredményeztek (Győr-Széchenyi tér, Székesfehérvár, Kolláth Ágnes), illetve nagy jelentőségű, késő középkori-kora újkori leletanyagot tártak fel (Decs-Ete, Pápa – Miklós Zsuzsa, Mordovin Maxim, Vizi Márta).

A nagy hagyományokra épülő várkutatást az új feltárások és feldolgozások (például: Csókakő, Dombóvár, Gyula, Ozora, Solymár – Berta Adrián, Gere László, Feld István, Kovács Gyöngyi és munkatársaik) és az immár több megye területére kiterjedő vártopográfia-kötetek (lásd például Kovács 2022) nagymértékben gazdagították. Jelentős eredmények születtek a török kori palánkvárak és leleteik (Barcs, Bajcsavár) kutatása terén is.

A vártopográfiai és más, speciális topográfiai munkák az MTA Régészeti Intézet „Magyarország Régészeti Topográfiája” projektjéből nőttek ki (1–12. kötet, 1966–2022, lásd URL2).

A tárgytörténeti munkák közül a kerámia vizsgálata (Kolláth Ágnes, Kovács Gyöngyi) mellett kiemelkednek a könyvveretekre és zarándokjelvényekre (Benkő Elek), posztbárcákra (Mordovin Maxim), továbbá az üveggyártásra (Mészáros Orsolya) irányuló elemzések. A tárgytörténet körébe tartozó elemzéseknek új lendületet adtak a fémdetektoros gyűjtést legális keretek közé szervező közösségi régészeti kezdeményezések, jelentős intézményközi együttműködésben (Rácz Tibor Ákos).

A török kor és általában a kora újkor meghatározó súlyú vár-, település- és kerámiakutatása (OTKA, Kovács Gyöngyi, 2008–2013, 2015–2016, 2022–2026, Kolláth Ágnes, F. Lajkó Orsolya) mellett a csatateretekhez (Mohács), kiemelt helyszínekhez (Szigetvár-Turbék) és a törökfürdőkhöz (Papp Adrienn) kapcsolódó vizsgálatok mellett a Magyarország területére érkező balkáni népelemek hagyatékának, továbbá az Alföld tanyaszerű települései kezdeteinek feltárása volt eredményes. Egyre nagyobb hangsúllyal szerepel a török kor utáni újraterülepítés és újjáépítés emlékanyaga is.

A középkor és a kora újkor környezeti kérdéseit tárgyaló munkák a vizsgált időszakban már szintézisekhez alkalmas, átfogó jellegű eredményeket értek el, kiemelve az állatcsont anyagot, az úthálózatot, a klímát, a vízgazdálkodást és az erdők változó képét, továbbá a legelőhasználatot feltáró munkákat (például: Erdély, Pilis hegység: OTKA, Benkő Elek, 2014–2019; Körös-vidék: OTKA, Zatykó Csilla, 2021–2025).

A határon túli régészeti vállalkozások közül jelentősek az ELTE BTK RI és a HUN-REN BTK RI munkatársai által jegyzett munkálatok, köztük a székely írás ránk maradt tárgyi emlékeinek összegyűjtése és értékelése is. Kiemelkedő a PPKE RI és a Temesvári Múzeum együttműködése az egresi ciszterci apátság maradványainak feltárása és monografikus feldolgozása terén. Külön fejezetet jelentenek a PPKE RI vezetésével zajló közel-keleti projektek, Szíriában, Libanonban és Iraki Kurdisztánban.

Az eredmények bemutatásának a „Castrum Bene” konferenciák, a Magyar Nemzeti Múzeum és más intézmények tematikus konferenciái biztosítanak teret.

Irodalomjegyzék

- Bács, Tamás A. – Fábián, Zoltán I. – Schreiber, Gábor – Török, László, szerk. (2009). *Hungarian Excavations in the Theban Necropolis. A Celebration of 102 Years of Fieldwork in Egypt*. Budapest: Department of Egyptology, Institute of Classical Studies, Eötvös Loránd University.
- Kovács Gyöngyi, szerk. (2022). *Középkori és török kori várak, erődítések Pest megyében*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet.

URL1: <https://ri.abtk.hu/hu/cikkek/89-kiadvanyok/monographs/series/corpus>

URL2: <https://ri.abtk.hu/hu/cikkek/12-kiadvanyok/monographs/series/mrt/136-magyarorszag-regeszeti-topografiaja-1-1966-11-2012>

A lokális hősoktól a globális szakértői kultúráig: tudománytörténet Magyarországon

From Local Heroes to Global Expert Cultures: The History of Science in Hungary

Zemplén Gábor¹ – Láng Benedek²

¹ az MTA doktora, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar
Marketing és Érvélelmélet Tanszék, Budapest
zemplen@gtk.elte.hu

² az MTA doktora, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar
Marketing és Érvélelmélet Tanszék, Budapest
lang.bendek@gtk.elte.hu

Összefoglalás

A tanulmány a magyar tudománytörténet alakulását mutatja be, a tudományos intézmények és társaságok kialakulásától kezdve egészen a 20. század végéig. A cikk áttekinti a korai tudománytörténeti írásokat, valamint a tudomány és a technika történetének fejlődését meghatározó eseményeket és személyiségeket. A szerzők külön figyelmet szentelnek a Magyar Tudományos Akadémia szerepének, a tudományos élet újrászerveződésének a két világháború és a kommunista rezsim idején, valamint a tudománytörténet nemzetközi térnyerésének. A tanulmány rávilágít arra is, hogy a 20. század második felében milyen kihívásokkal nézett szembe a diszciplína intézményesülése Magyarországon.

Abstract

This study examines the development of the history of science in Hungary, tracing its evolution from the establishment of scientific institutions and societies to the late 20th century. The article reviews early writings on the history of science, along with key events and figures that shaped the trajectory of science and technology. Special attention is given to the role of the Hungarian Academy of Sciences, the reorganization of scientific life during the two World Wars and under the communist regime, and the growing international recognition of the history of science. The study also highlights the challenges encountered in the institutionalization of the discipline in Hungary during the second half of the 20th century.

Kulcsszavak: tudománytörténet, MTA, intézményesülés, nemzetközi kapcsolatok, diszciplína fejlődése

Keywords: history of science, HAS, institutionalization, international relations, development of the discipline

1. Természettudós és humanista szerzők korai tudománytörténetei

A tudománytörténeti szakma hazai kialakulása szerves folyamatként ment végbe, együtt fejlődött az oktatás és az állam történetével, mivel az oktatási vagy tudományos intézményekhez kapcsolódó levéltári anyagokat könnyű volt kutatni. Hasonlóképpen az orvostudomány története is szerves folytatása volt a kora újkortól létező orvoscatalógusoknak, az orvos-történeti megjelölést – az orvoslás korai történetírásának szemléletét – még ma is több szervezet őrzi nevében. További korai érdeklődési területek közt említhetők a botanika, az állattan és a – csillagvizsgáló intézetekhez kapcsolódó – csillagászat, míg az egzakt tudományok történeti kutatása érezhető késéssel jelent meg.

A 19. század elejétől egyre gyakoribbá váltak a magyar nyelvű tudományos munkák, de a tudománytörténeti témákról szóló korai történeti szövegek döntően nem magyarul, hanem latin és német nyelven íródtak. A stabil tudományos terminológia felé vezető út rögös volt. Híres példa Horváth János 1777-ben megjelent magyar nyelvű fizikakönyve, amelynek megértéséhez még néhány generációval később is szótárra volt szükség. Az ilyen terminológiai problémák miatt számos nyelvésznek találhatunk helyet a magyar tudománytörténet elbeszélésében. Mivel az egyetemen csak 1860-ban engedélyezték a magyar nyelvű oktatást, így a korai kutatók gyakran kétnyelvűen publikálták tudománytörténeti vonatkozású munkáikat.

Heller Ágost (1843–1902) fizikus és tudománytörténész például Kirchhoffnál és Helmholtznál folytatott tanulmányai után gimnáziumi tanár lett, németül és magyarul publikált. Hellernél már világosan megjelennek a 20. században is elterjedt témák és eszközök, a levéltári kutatások, a bibliográfiák, és a társadalomtörténetek, a gyűjtemények gondozása, valamint a ma is elterjedt publikációs formák, az életrajzok és a diszciplináris tudománytörténetek.

Az általános tudománytörténeti változások fő intézményi hajtóerejét az 1825-ben alapított Magyar Tudományos Akadémia (noha ezt a nevet csak 1840-től használták), valamint a különböző társaságokba tömörülő tudósok hálózatai jelentették, mint például az 1841-ben létrejött Királyi Magyar Természettudományi Társulat és a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága. A 19. század második felében radikálisan nőtt a tudományos teljesítmény, új iskolák és folyóiratok alakultak, miközben a nemzeti tudományos eredmények története iránti érdeklődés is megnőtt. Népszerűvé váltak a nemzetközileg elismert szerzők, mint Johannes Segner, vagy híres magyar személyiségek, mint Stephanus Hatvani életrajzai.

Csoportos kutatások gyakran előfordultak, de a konkrét időszakokra és szereplőkre irányuló összehangolt munka ritkaságnak számított. Az egyik kivétel a Bolyai-hagyaték kutatása volt, amely során matematikusok és történészek intenzív figyelmet fordítottak a témára, ami az elsődleges művek (a *Tentamen* és az *Appendix*), valamint a Gauss–Bolyai-levelezés 1897 és 1904 közötti kiadását eredményezte. A történeti tartalom életrajzi strukturálásának egyik korai híve Jelítai (Woyciechowsky)

József volt. Jelitai (többek között) Sipos Pál matematikus-klerikus életéről írt, és a hosszú távú történettudományi érdeklődés elindítójának tekinthető. A kémikusokról és alkimistákról Szathmáry László 1928-ban írt részletes munkát, amely nemzedékekre volt hatással.

A tudománytörténet mint írói műfaj meghonosodása után Magyarországon megkésett a terület diszciplinává válása. Míg a 20. század elejétől a fejlett Európában egyre több a tudománytörténeti fókuszú állás, Béccsel, Krakkóval vagy Prágával ellentétben hazánkban a terület nem intézményesült korán. Így a 20. századi kutatások és történetészták nem fokális kérdésként kezelték a tudomány és a technológia fejlődését, inkább érintőlegesen tértek ki rá.

Mindeközben minden generáció számára rendelkezésre álltak a longitudinális elbeszélések, amelyek a tudományos kultúra részeként népszerűsítették a tudomány történetét. A felemelkedési és hanyatlási periódusokat tartalmazó diszciplináris makrotörténetek hagyománya a már említett Heller Ágost fizikatörténetétől Simonyi Károly (1916–2001) *A fizika kultúrtörténete* című, először 1978-ban megjelent művéig terjed. A tudományos kutatás és a népszerűsítés mindkettőben szorosan összefügg, előbbi rokonságot mutat Mach történeteivel, utóbbi pedig egy tudomány egyetemes történetét a kulturális fejlődés humanista bemutatásával ötvözi.

Mivel a társaságok egyre nagyobb figyelmet szenteltek a tudósok korábbi generációinak, a tudománytörténettel kapcsolatos munkák nagy része a társaságok folyóirataiban és évkönyveiben megjelent laudációk és megemlékezések formájában jelent meg. A laudációk és megemlékezések hagyománya is tovább él, valamint kiegészül az elbeszélt történelemmel (oral history), mint Hargittai István munkáiban.

2. Az intézményesülés útján

Az első világháborút követő jelentős területi veszteségek miatt számos fontos történeti könyvtár és oktatási központ elszakadt Magyarországtól, és több alkalmazott tudományokkal foglalkozó intézmény is elszorvadt. A második világháborút követő kommunista hatalomátvétel gyökeresen átalakította az intézményi környezetet. Az MTA 1949-es reformja – tömeges lemondásokkal és új kinevezésekkel – az alkalmazott (és néha ideológiai) területeket helyezte előtérbe, a történeti kutatás háttérbe szorult. A magyar tudománytörténet az 1960-as évek elejéig inkább csak stagnált, kevés intézményi előrelépés történt.

A tudománytörténet némi szunnyadás után a szocialista napirendhez illő formában újra megjelent: 1962-ben technikátörténeti folyóiratot indítottak (*Technikatörténeti Szemle*, 1962–2005/2006), 1966-ban pedig megalakult az orvostörténészek társasága. A tudományág az 1960-as és 1970-es években éledt újjá, nagyrészt olyan személyek révén, akik már 1945 előtt is aktívan tevékenykedtek. A főként autodidakta módon képzett, túlnyomórészt a természettudományok területéről érkező szakemberek közül többen humanista (görög-latin) háttérrel is rendelkeztek. Ebbe az informális tudóscsoportba tartozott a neves diszciplinatörténész Szabó Árpád (klasszika-

filológia, matematika), aki hatással volt Kalmár László és Lakatos Imre matematikával kapcsolatos nézeteire is. Az időszakot megelőzően kevés szisztematikus munka foglalkozott a tudományok 18–19. századi magyarországi fejlődésével, a feladatot Szénássy Barna (matematika), Szabadváry Ferenc és Szőkefalvi-Nagy Zoltán (kémia), Zemplén Jolán (fizika), valamint Vekerdi László, Makkai László (intézménytörténet) és Endrei Walter (technikátörténet) vállalta magára.

Számos új fórum lehetőséget biztosított a tudománytörténet iránt érdeklődők számára, hogy újraépítsék kapcsolataikat. 1970-ben megalakult a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége (MTESZ) elnöki bizottsága a tudomány- és technikátörténet tanulmányozására, amely elősegítette a terület népszerűsítését. 1972-ben a Budapesti Műszaki Egyetemen (BME) kutatócsoport jött létre a magyar tudománytörténet vizsgálatára, emellett megalakult az Akadémia Tudomány- és Technikátörténeti Osztályközi Bizottsága is (1973/74).

A késő szocialista időszak a tudománytörténet stabil fejlődésének időszakaként értékelhető. A folyóiratokban ismét általánossá vált a kortárstörténet tárgyalása, és az életrajzok népszerűsége is növekedett. Móra László könyvtáros volt az egyik legtermékenyebb életrajzíró, különösen a kémia történet területén. Számos könyvsorozat indult, amelyek híres tudósok válogatott írásait (illetve fordításait) jelentették meg. A magyarországi tudomány és technika nagy alakjairól szóló többkötetes életrajzi sorozat (Műszaki Nagyaink, hat kötet) fontos szerepet játszott a középpontban álló személyiségek kanonizálásában. A különféle kiadványformák viszonylag nagy példányszámú megjelenése révén a tudománytörténeti tartalom széles közönséghez jutott el.

A BME-n 1998 és 2017 között működő doktori program számos megközelítést integrált, mivel azt Fehér Márta tudományfilozófus indította Hronszky Imre technika-filozófussal és Németh József életrajzíróval és intézménytörténésszel közösen. A doktori értekezések címei rendkívül változatos témákat öleltek fel, a magyar iparvállalatok történetétől a matematika fogalmi elemzéséig. Az iskola több tucat technika- és tudománytörténészt, tudományfilozófust, analitikus filozófust, valamint kommunikációs szakembert képzett.

3. Intézményesítési nehézségek és kapcsolódás a nemzetközi szakértői hálózatokhoz

A történeti kutatás ma az egyes tudományágakban – a pszichológiától az egzakt tudományokig – meglehetősen jól szervezett és eredményes, azonban az egyes tudományágakon belüli hálózatok csak mérsékelten kapcsolódnak egymáshoz. A tudománytörténetnek soha nem volt központi levelezőlistája; a legtöbb információ egy filozófusok számára létrehozott listán terjed, néhány pedig kultúrtörténeti vagy diszciplináris hálózatokon keresztül jut el a szakmai közönséghez.

A BME és az ELTE tanszékei próbálkoztak egy tudománytörténeti mesterképzés akkreditálásával, de ez nem járt sikerrel. A Közép-európai Egyetemen (CEU) Yehuda Elkana rektorsága alatt (1999–2009) felvetődött egy tudománytörténeti tanszék

és program létrehozásának gondolata, de végül a tanszék megalapítására nem került sor. Ennek ellenére a CEU létesítményei és programjai – például a nyári iskolák – fontos fórumot biztosítottak a tudománytörténészek és a tudományok kutatói számára. Az intézmény különböző programjai (történelem, középkori tanulmányok, filozófia) keretében számos tudománytörténészt képeztek.

A tudományterület nagy nemzetközi konferenciáját (International Union of History and Philosophy of Science and Technology, IUHPST / Division for the History of Science and Technology, DHST) 2009-ben Budapesten tartották; a szervezés 2005-ben kezdődött, és Vámos Éva (1950–2015), a Magyar Tudományos és Műszaki Múzeum igazgatója vezette.

Bár a diszciplínának nincs egyetlen vezető fóruma vagy intézménye, számos korábbi akadémiai kutatóintézet aktív (Történelem- és Irodalomtudományi, Filozófiai, Fizikai, Csillagászati stb.), és több akadémiai bizottság (Művelődéstörténeti, Tudomány- és technikatörténeti stb.) hálózatosítja a szakértőket.

Mind az ezekhez az intézményekhez kötődő, mind a tőlük függetlenül tevékenykedő – egyre inkább bölcsész, és egyre kevésbé természettudós – szakemberekre jellemző, hogy jelentős mértékben igazodnak a döntően angolszász és német nemzetközi fórumokhoz, kutatásokhoz, konferenciákhoz és publikációs formákhoz. Tagadhatatlanul a hazai kutatási témák fokozott nemzetközi kontextualizációja jelenti a szakma jövőjét.

A történetírás és a társtudományok (20. század)

History and the Related Disciplines (20th Century)

Kövér György

az MTA rendes tagja, professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, Budapest
kover.gyorgy@btk.elte.hu

Összefoglalás

A 20. század tudományfejlődése során gyökeresen átalakult a történetírás és a társtudományok viszonya. Korábban, elsősorban francia mintára megfogalmazódott a totális történelem víziója, amely a társtudományok strukturalista metodológiájának felhasználása révén a társadalomtudományos történetírás hegemoniáját kívánta megvalósítani. Hosszú távon azonban az egyes társadalomtudományokkal kialakított parciális határterületi együttműködés, a változó erőviszonyok függvényében ágazatonként eredményezett sikeres kooperációt. A kölcsönös partneri viszony terén a történeti demográfia jutott legmesszebbre, s a kliometria szakad ki leginkább a történeti diskurzusból. Ráadásul a nemzetközi fejlődés és a hazai recepció nem mindig haladt azonos irányba.

Abstract

In the course of the 20th century, the relationship between history and related disciplines underwent profound changes. Initially, influenced primarily by the French model, the concept of *histoire totale* was formulated, incorporating structuralist methods from the social sciences while seeking to assert the dominance of social science-oriented history. In the long run, however, collaboration with various social sciences in overlapping fields, shaped by shifting power dynamics, led to productive cooperation. Historical demography proved to be the most successful in fostering a mutual partnership with historiography, in contrast to cliometrics, which remained largely on the periphery of historical discourse. Moreover, the reception of the social sciences internationally and in Hungary did not always proceed in the same direction.

Kulcsszavak: történetírás, társadalomtörténet, történeti szociológia, történeti demográfia, történeti antropológia/néprajz, gazdaságtörténet, kliometria

Keywords: history writing, social history, historical sociology, historical demography, historical anthropology/ethnography, economic history, cliometrics

Kétszáz évvel ezelőtt a történetírás társtudományokhoz fűződő viszonyáról szóló írás (ha született netán ilyen) minden bizonnyal a filozófiával, a klasszika-filológiával, az irodalom- és művészettörténettel szövődött kapcsolódásokat firtatta volna. A 20. század végére a kontextus teljes fordulatot vett. A történettudomány társtudományaiként a demográfiára, szociológiára, szociálintropológiára/néprajzra és közgazdaságtanra

gondolunk. Az ezekkel a tudományokkal való kölcsönös együttműködés a kézikönyvekben mint az interdiszciplinaritás iskolapéldái szerepelnek. A szaktudományok határterületein „hibrid” tudományágak jöttek létre, amelyek nemcsak az elválasztó vonalak átlépésére biztatnak, hanem a módszerek ötvözésével új, a kooperáció nélkül el sem érhető eredmények létrehozásával kísérleteznek. Ilyenek a történeti demográfia, a történeti szociológia, a történeti antropológia és a történeti gazdaságtan (Bódy-Ö. Kovács 2003).

Ha nem eredeténél, ám mégis gyökerében akarjuk az átalakulás folyamatát megragadni, 1929-be, a Strasbourgban létrehozott *Annales d'histoire économique et sociale* című folyóiratig érdemes visszalapoznunk, amely a történetírás és a társadalomtudományok közötti szakadék áthidalását tekintette missziójának. A történész alapítók, Marc Bloch és Lucien Febvre olyan szerkesztőtársakat válogattak maguk mellé, akik az emberföldrajz, a szociológia, a politológia, a közgazdaságtan és az ókortudomány professzorai voltak, de gazdaságtörténelemszektől több is jutott a szerkesztőbizottságba (Benda–Szekeres 2007).

Az *Annales* szerkesztőinek második nemzedéke már azt a „nouvelle histoire”-nak nevezett modellt szorgalmazta, amely a különböző társadalomtudományok módszertani apparátusával közelítve a történeti forrásokhoz társadalomtudományos történelem létrehozását tűzte ki célul. S ha új időszámítást nem is rendeltek el, de magát az időt új módon strukturálták, amennyiben az eseménytörténeti rövid idő mellett, mögött megkülönböztették a konjunkturális időt, valamint a legfontosabbnak tartott, szinte mozdulatlan „longue durée”-t, azaz a „hosszú időtartamot”. Fernand Braudel (1902–1985) „A történelem és a társadalomtudományok” című, 1958-ban írott, 1972-ben magyarul is megjelent tanulmányában szisztematikusan fejtette ki a történelmi idődimenziók teóriáját (Braudel 1972). Azt remélte, a totális történelem révén a történetírás domináns pozícióba kerülhet a humán tudományok kórusában.

Szociológia és történetírás viszonyáról a 20. század eleje óta vissza-visszatérő viták zajlottak. A kialakulóban levő szociológia milyen kapcsolatban legyen a magát már professzionálisan etablirozott történetírással, különálló, saját módszertannal rendelkező tudományokként létezzenek-e, vagy egymásba olvadjanak, s ha egybefonódnak, melyik játssza a nagy egészben a vezető szerepet? Ez a vita, a ki uralja a másikat kérdésébe csomagolva exponálta a módszertani individualizmus versus módszertani kollektivizmus összeütközését is.

Nálunk szociológia és történetírás viszonyával előadásaiban Mályusz Elemér (1898–1989) foglalkozott az 1920-as években. Szerinte a német elméleti szociológusok csak két társadalmat ismernek: a mait, amelyet „hatalmas statisztikai hivatalok feldolgoásaiból” tanulmányoznak, valamint a primitív társadalmat, amelyről „ethnográfusok leírásaiból” tájékozódhatnak. A kettő közötti átmenet, a fejlődés az, amit csak a történészek tudnak megragadni (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár, Ms 6547/155. 5). Hajnal István (1892–1956) volt a magyar historikusok között, aki a harmincas évektől a legmesszebb jutott, hogy meg-

értse történelem és szociológia összefüggéseit. Szociológiai olvasmányai azonban csalódást okoztak számára, ami arra ösztönözte, hogy kidolgozza saját, külön bejáratú szociológiáját (Hajnal 1939; Lakatos 1996).

Miután Kelet-Európában a szociológiát az ötvenes években szovjet mintára betiltották, a hatvanas évektől fokozatosan alakulhatott újjá az intézményrendszer. A szociológia történelem iránti érdeklődése ekkoriban erősebbnek mutatkozott, mint viszont. Kemény István (1925–2008), aki Hajnal István tanítványának vallotta magát, már a hatvanas években úttörő előszót írt az első Max Weber-válogatáshoz. Ebben fogalmazta meg az akár mottónak is tekinthető megállapítást: „Történelem és szociológia – egymástól elválaszthatatlan stúdiumok” (Kemény 1967, 29).

Amikor a hetvenes évek elején felvetődött egy nagy interdiszciplináris projekt lehetősége („Társadalmunk rétegződésének és tudati állapotának alakulása a XX. században”, 1970), az MTA Történettudomány Intézet azt javasolta, hogy a hagyományos történeti képet modern szociológiai aspektusokkal kell „kiegészíteni” és „megtermékenyíteni”, ugyanakkor az 1945–1970 közötti korszak szociológiai eredményeit történeti dimenzióval kell „szélesíteni és elmélyíteni”. Az interdiszciplináris együttműködést úgy képzelték el, hogy a „történészek tevékenysége valamennyi területre ki kell terjedjen” (MTA Levéltár 224 TI Pach hagyaték 56. d). A tárcaszintű kiemelt kutatási témák sorában a *Társadalmunk jelenlegi struktúrájának és az életmód alakulásának vizsgálatára* irányuló kutatások koordinálására azonban végül az MTA főtitkára a KSH-t kérte fel.

A hosszú távú országos főirányok mellett léteztek a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának (MSZMP KB) Agitációs és Propaganda Bizottsága által ajánlott úgynevezett középtávú kiemelt témák. Ilyenként kapta meg a Történettudományi Intézet Lackó Miklós (1921–2010) irányításával „A munkásosztály fejlődésének, struktúrájának és tudatállapota alakulásának vizsgálata” című feladatot. Lackó a „történeti-szociológiai elemzés” elvégzésére Kemény Istvánt kérte fel, aki már folytatott kérdőíves kutatásokat a Pest megyei és a csepeli munkásság körében. A módszert finomítva most mélyinterjúkat kívánt készíteni egy sor munkáscsalád akár több generációjával. Az interjúzásra fiatalokból külön csapatot képzett ki (Havas Gábor, Solt Ottilia, Román Éva, Törzsök Erika stb.). Az interjúzással kapcsolatban történészberkekben már ekkor felvetődtek módszertani kételyek (MTA Levéltár 224 TI Ikt. ir. 48. d). A kutatás 1973 végére mégis elkészülhetett. Az anyagról intézeti vitát rendeztek 1973. december 19-én, sok meghívottal, amelynek lefolyását – jegyzőkönyv híján – csak utólagos beszámolókból rekonstruálhatjuk. Kemény a rendszerváltáskor adott interjújában így emlékezett: „a fő machinátor az én ügyemben is Knopp [András] volt. »Kivégzési« vitát rendezett a Történettudományi Intézetben, és harag nélkül, de szomorúan állapítom meg, hogy ez alkalommal Pach és Berend T. Iván is készségesen vett részt a színjátékban” (Csizmadia 1995, 32). Az anyagot át kellett dolgozni. Kimaradt a vitában élesen kritizált „Az életformát meghatározó történeti tényezők” című kulcsfejezet, amely az interjúk alapján a munkásságot származás szerint sorolta életformacsoport-típusokba. Az átírt szö-

veget sem fogadták el. Nemcsak publikálásra nem tartották érdemesnek, hanem arra sem, hogy az Agitációs Propaganda Bizottság elé terjesszék (MTA Levéltár 50 Társadalomtudományi Főosztály 37. d). Sajátos módon szövődött össze a szakmai kételkedés és a pártapparátus politikai bizalmatlansága. A munkásosztály kutatásának integrálását az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete vette át, amelyben a Történettudományi Intézet továbbra is közreműködött. Kemény Istvánt viszont már 1972 végén kirúgták a Szociológiai Intézetből, 1977-ben pedig emigrációba kényszerült. A munkásosztály-kutatás kulcsfontosságú részei a magyar olvasókhoz csak 1990-ben jutottak el (Kemény 1990).

A néprajz/antropológia esetében a történetiség kérdése másként vetődik fel, mint a szociológiában. Vagy azért, mert a hazai („nemzeti”) társadalomban mintegy ellensúlyként találunk archaikus zárványokat, vagy azért, mert az idegen kultúrát történelem nélküli rekvizitumként tételezik. Olyan országokban, ahol a hagyományos kultúra iránti érdeklődés a saját nép parasztságának tradíciói, azok „ősi” mivolta felé fordult, a néprajz elégítette ki a megismerés igényét. Olyan kultúrákban, ahol már nem akadt ilyen örökség, viszont a gyarmatok révén szembesülhettek a másság kultúrsoikkjával, az antropológia fogalmazta meg a saját és az idegen közötti különbségeket. A helyzetfelfogás különbsége ellenére mind a néprajzi, mind az antropológiai megközelítés lényegében időtlenné merevítve képzelte el a „másikat”, az egyikben egy hosszú múltbeli állapot folyamatos tételezésével, a másikban a jelen idejű térbeli differenciák poláris szembeállításával. Úgy rögzült az etnográfia/antropológia és a történelem egymáshoz fűződő viszonya, ahogy a kultúrantropológus, David Gaunt megfogalmazta: „vagy tudatosan, szinte öntelten nem törődtek egymással, vagy biztatták a másik tudományágat, hogy hasonuljon hozzájuk” (Gaunt 1984, 3).

Feltételezhetnénk, hogy a néprajz esetében könnyebb az áttérés a múltbeli állapot dinamikus szemléletére, különösen akkor, ha a szóbeli adatközlés, a tárgyi örökség gyűjtése mellett írott források is rendelkezésre állnak. A német néprajz-antropológia-történelem háromszögben kibontakozó éles viták mégis azt mutatják, hogy az antropológia könnyebben jutott közös nevezőre a történetiszekkel, mint a hagyományos néprajz (Bednárík 2016).

Közép- és Kelet-Európában jóval bonyolultabban alakult a néprajz történetiséghez való viszonya. A szociológiával szemben a néprajzot ugyan nem tiltották be az ötvenes években, de akadémiai kutatóhely híján múzeumokban és egyetemeken folyhattak néprajzi kutatások. Akadémiai kutatócsoportja a néprajznak 1963-ban lett Ortutay Gyula (1910–1978) vezetésével. Ortutaytól a történetiség nem állhatott távol, hozzá kell azonban tennünk, hogy a diakrónia „az állandó változás ábrázolásában” a recens anyag felől egyfajta visszafelé görgetett historizálást jelentett. A történetiség azonban továbbra is a néprajz napirendjén maradt, mivel a hagyományos recens anyag fogytával előtérbe kellett hogy kerüljön az írott források használata. A történeti néprajz lehetőségei kapcsán Vargyas Lajos (1904–2007) egyenesen *sui generis* történeti módszernek nevezett eljárásról írt, s ilyenként Belényesy Márta (1921–2012) *Anyagi kultúra munkaközösségét* Európában egyedülálló példaként hozta fel (Vargyas 1961,

13). A történetiség ambivalens megítélése azonban a néprajzban továbbra is napirenden maradt (Paládi-Kovács 1991, 131).

Amikor 1983 tavaszán az MTA Kulturális Antropológiai Munkabizottsága konferenciát szervezett a történeti antropológiai kutatások bemutatására, fő célja volt, hogy felvonultassa az „olyan hazai néprajzi, társadalomtörténeti, művelődéstörténeti, történeti demográfiai” kutatásokat, amelyek „többé-kevésbé érintkeznek a történeti antropológiával” (Hofer 1984, 14). Sor került a nemzetközi minták alapján a történeti antropológia tárgyának és módszerének meghatározására, beleértve az antropológia elméleti apparátusának alkalmazhatóságát, a család, háztartás, rokonság, rituális rend, szimbolikus osztályozási kategóriák stb. kérdésköreit (Klaniczay 1984, 44).

A történeti antropológia határainak elmosódottságát jelzi, milyen erős, sokszor vitákkal telt átfedések mutathatók ki a mindennapok történetével, illetve a mentalitástörténettel. A határterületek sűrűsödése egyáltalán nem mutat egyértelműen a közeledés megkönnyítése felé. A történeti antropológiai munkák a mainstream politikai történetből kilógó más irányzatok, például a mikrotörténelem zászlója alatt is felbukkantak.

A történeti demográfia világszerte mint a társadalomtudományos történetírás úttörője vonult be a tudománytörténetbe. Szemben más társadalomtudományokkal, amelyekkel az együttműködés a történetírás számára meglehetősen aszimmetrikus kapcsolatot eredményezett, a demográfia olyan módszertani eszköztárral lépett a történelem földjére (elsősorban az anyakönyvek kiaknázására vonatkozó családrekonstrukciós eljárásra gondolunk), amellyel a történész megszólaltathat olyan forráscsoportokat, amelyek tömeges kiaknázására korábban nem látott lehetőséget. A kérdés az volt, hogy a népszámlálások előtti korban találunk-e olyan forrásokat, amelyek révén a termékenység csökkenésének megindulását, vagyis a demográfiai átmenetnek nevezett folyamat kezdetét meg tudjuk ragadni. A múltbeli időtáv meghosszabbítása által a demográfia hosszabb távú jövőbeli előrelátásra tett szert, ami a korai termékenységszökkenés klasszikus esetének számító Franciaországban a második világháború után különösen aktuális probléma volt. A francia történeti demográfia történetéből tudjuk, hogy az együttműködés egyáltalán nem indult simán. Az ötvenes évek elején éles küzdelem zajlott történészek és demográfusok, sőt történészek és történészek (Louis Henry, Pierre Goubert, René Baehrel) között. Ezen a forrongó talajon azonban a szereplők között végül hosszabb távon a kritikus együttműködés nyert teret, abban is, ahogy az önkéntesként közreműködő tanárokat és diákokat a kutatásba becsatolták.

Az a nemzedék, amelyik a magyarországi történeti demográfia születése körül bábáskodott, jogi diplomával a statisztika felől érkezett a KSH Könyvtárában létrejött Történeti Statisztikai csoportba. A történeti demográfia programját 1962-ben meghirdető Dányi Dezsőnek (1921–2000) határterülethez illő óvatossággal két gazda irányába kellett egyensúlyoznia, nehogy demográfusok és levéltárosok között a padlóra essen. Már a hatvanas évek elején francia mintára megszülettek az első családrekonstrukciós vizsgálatok (Csurgó), sőt egy nemzetközi kollokviumra maga Louis

Henry (1911–1991) is ellátogatott Budapestre. Úgy tűnhetett, a mainstream történetírás számára periferikusnak számító területen sikeresen kapcsolódunk a nemzetközi élvonalhoz. Dányi Dezső egy család-rekonstitúciós tanulmánykötet közreadását is tervezte, ez azonban nem készült el. De a munkálatokkal függött össze Andorka Rudolf (1931–1977) történeti demográfusi munkásságának indulása, aki élete folyamán 13 településszintű elemzést végzett. Dányit a nemzetközi tapasztalatok arra indították, hogy a demográfiai átmenet vizsgálata céljából a mai Magyarországra reprezentatív mintavételes eljárással koncepciót dolgozzon ki (Dányi 1991; Faragó–Öri 2021, 27). Az intézményes széttagoltság ellenére így kialakulhatott a magyar történeti demográfiának a Népeségtudományi Kutatóintézetben egy olyan bázisa, amely 2000 és 2008 között a *Történeti Demográfiai Évkönyv* hat kötetét ki tudta állítani.

Korántsem ilyen sikeresen alakult a közgazdaságtan és a történetírás viszonya. Amikor Ránki György (1930–1988) akadémiai székfoglalójában számba vette *Közgazdaságtan és történelem* viszonyát, frappánsan mutatott rá, hogy amíg az 1880-as évek közgazdásza a történeti iskola képviselőit betolakodó hódítókként jellemezte, addig az 1970-es évekre a kapcsolat gyökeresen megváltozott, és „a hódítók szerepében feltétlenül inkább a közgazdaság-tudomány vagy más társadalomtudományok képviselői” tűnhetnek fel (Ránki 1977). Ekkoriban a nemzetközi gazdaságtörténet-írásban két nagyobb áramlat indult világhódító útjára. A neoklasszikus ökonómiai modellekre alapozó „új gazdaságtörténet” előszeretettel alkalmaz kvantitatív eljárásokat, ezért kliometrikusoknak is nevezik őket. A neoinstitucionalista közgazdaságtan háttérével kialakult másik irányzat mindenekelőtt a vállalat-történetben („business history”) hódított teret. A vállalat belső szervezetében, a menedzsmentben vélelmezi a legfőbb mozgatót. Mivel ezek az áramlatok nem nyertek készséges fogadtatásra a magyar gazdaságtörténetben, nem tudunk rájuk itt több teret szánni (Kövér 2013). Pedig Scott M. Eddie könyve igyekezett közérthető módon összefoglalni a kliometrikus szemléletmód lényegét (Eddie 1996).

A lehetőség, hogy a társadalomtudományok módszereinek fejlődése a strukturalizmus széles körű térhódítása révén sem feltétlenül egy irányba mutat, korán felmerült. Ám, hogy a társadalomtudományok étvágya révén egyre nagyobb darabok csúszhatnak le a társtudományok torkán, s a totálisnak elképzelt történelem darabjaira hullhat szét, csak egy nem annalista historiográfus mondta ki, amikor könyve címében (*L’histoire en miettes*) a morzsákra hullott történelem képét vizionálta (Dosse 1987). S bár a történetírás fel kellett hogy adja humán tudományok fölé növekvő ambícióit, nem hullott darabjaira, s az ezredfordulón sikeresen alkalmazkodott a nyelvi, kulturális, kritikai jelzővel minősített számtalan, de lényegében mégis hasonló fordulathoz (Szijártó 2021). A felsorolt ágak között talán leginkább a kliometria az, amely nemcsak önálló nyelvet, intézményrendszert teremtett, de gyakorlatilag kívül is helyezte magát a történészek észlelési horizontján. A többi határtudomány önállósulása – a lehetséges személyi és intézményi konfliktusokat leszámítva – nem gátolja az együttműködést a történetírással, még akkor sem, ha nem egyazon akadémiai osztályhoz tartoznak a szereplők.

Irodalomjegyzék

- Bednárík János (2016). „Miért és hogyan néprajz a történeti kutatás? Újabb német javaslatok a »történeti terep« elméletéhez és módszertanához”. *Ethno-Lore. Az MTA Néprajzi Intézetének Évkönyve*, XXXIII, 191–222.
- Benda Gyula – Szekeres András, szerk. (2007). *Az ANNALES. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. Budapest: L'Harmattan Kiadó – Atelier Kiadó.
- Bódy Zsombor – Ö. Kovács József, szerk. (2003). *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Braudel, Fernand (1972). „A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam”. *Századok*, 106/4–5, 988–1012. Kötetben: Benda Gyula – Szekeres András, szerk. (2007). „Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata”. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 163–192.
- Csizmadia Ervin, szerk. (1995). *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Interjúk*. Budapest: T-Twins Kiadó.
- Dányi Dezső (1991). „Regionális családrekonstrukció 1830–39, 1850–59”. In: Szentgáli Tamás et al. szerk., *Demográfiai átmenet Magyarországon*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek, 9, 99–156.
- Dosse, François (1987). *L'histoire en miettes. Des Annales à la «nouvelle histoire»*. Paris: La Découverte.
- Eddie, Scott M. (1996). *Ami „köztudott”, az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába*. Debrecen: Csokonai Kiadó.
- Faragó Tamás – Öri Péter (2021). „A magyarországi történeti demográfiai kutatás vázlatos története (1945–2020).” In: *Kutatási jelentések*, 103. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet. <https://doi.org/10.21543/Kut.2021.103>
- Gaunt, David (1984). „Történelem és antropológia”. *Világtörténet*, 2, 3–16.
- Hajnal István (1939). „Történelem és szociológia [I. és II. közlemény]”. *Századok*, 73, 1–32; 137–166.
- Hofer Tamás (1984). „Bevezetés”. In: Hofer Tamás, szerk. *Történeti antropológia. Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülésszak előadásai*. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 7–19.
- Kemény István (1967). „Előszó”. In: Max Weber. *Gazdaság és társadalom. Szemelvények*, ford. Józsa Péter. Budapest: KJK, 7–39.
- Kemény István (1990). *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. Budapest: VITA.
- Klaniczay Gábor (1984). „A történeti antropológia tárgya, módszerei és első eredményei”. In: Hofer Tamás, szerk. *Történeti antropológia. Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülésszak előadásai*. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 23–60.
- Kövér György (2013). „Fordulat, forradalom után? A magyar gazdaságtörténet-írás a nemzetközi trendek tükrében”. *Századok*, 147/1, 189–204.
- Lakatos László (1996). *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Budapest: Új Mandátum.
- Paládi-Kovács Attila (1991). „A történeti források szerepének változása a magyar néprajzban”. In: Ujváry Zoltán, szerk. *Történelem, régészet, néprajz. Tanulmányok Farkas József tiszteletére*. Debrecen: Ethnica Alapítvány, 125–133.
- Ránki György (1977). *Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet válaszútjai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szijártó M. István (2021). *A történelem diskurzusa. Bevezetés a 20. századi történetírás történetébe és elméletébe*. Budapest: Ráció Kiadó.
- Vargyas Lajos (1961). „Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz?” *Néprajzi Értesítő*, 43, 5–20.

TERÜLETI BIZOTTSÁGOK

Pillanatok a 65 éves Szegedi Akadémiai Bizottság történetéből

Moments from the History of the 65-Year-Old Regional Academic Committee in Szeged

Csernus Sándor¹ – Dékány Imre² – Homoki-Nagy Mária³ – Krisztin Tibor⁴ –
Róna-Tas András⁵ – Vécsei László⁶ – Venetianer Pál⁷ – Vilmányi Márton⁸

¹ az MTA doktora, Szegedi Tudományegyetem, Szeged
csernus@hist.u-szeged.hu

² az MTA tagja, Szegedi Tudományegyetem, Szeged
imred129@gmail.com

³ habilitált doktor, Szegedi Tudományegyetem, Szeged
homoki@juris.u-szeged.hu

⁴ az MTA tagja, a SZAB elnöke, Szegedi Tudományegyetem, Szeged
krisztin@math.u-szeged.hu

⁵ az MTA tagja, Szegedi Tudományegyetem, Szeged
aronatas3@gmail.com

⁶ az MTA tagja, Szegedi Tudományegyetem, Szeged
vecsei.laszlo@med.u-szeged.hu

⁷ az MTA tagja, HUN-REN Szegedi Biológiai Kutatóközpont
venetpal@brc.hu

⁸ PhD, Szegedi Tudományegyetem, Szeged
vilmanyi@eco.u-szeged.hu

Összefoglalás

A Magyar Tudományos Akadémia, a területi akadémiai bizottságok sorában elsőként hozta létre a Szegedi Akadémiai Bizottságot azzal a céllal, hogy Szeged és a környező vidék akadémiai tagjainak, tudósainak munkáját támogassa, a tudományosság ismerveit és szempontjait megossza és érvényesítse a társadalomszervezés mindennapjaiban, valamint hozzájáruljon a tudomány művelői és az Akadémia közötti kapcsolat fejlesztéséhez. Jelen írásunkban célunk, hogy felidézzünk pillanatok az elmúlt 65 évből. A természettudományok, az élettudományok, az orvostudományok, a társadalomtudományok és a bölcsészettudományok területén emelünk ki fordulópontokat, személyeket, egyéniségeket, sorsfordító momentumokat, amelyek a dél-alföldi tudományosság letéteményesei, a dél-alföldi tudományosság formálói.

Abstract

The Hungarian Academy of Sciences established the Regional Academic Committee in Szeged as the first regional committee with the aim of supporting the work of the academic members and scientists of Szeged and the surrounding region, of sharing and applying the criteria and aspects of science in the everyday life of society, and of contributing to the development of the relationship between the Academy and the scientific community. Our aim in this paper is to recall moments from the past 65 years. In the fields of natural sciences, life sciences, medical sciences, social sciences, and humanities, we highlight turning points, individuals, personalities, and seminal moments that have shaped the scientific community in the Southern Great Plain.

Kulcsszavak: Szegedi Akadémiai Bizottság, természettudományok, élettudományok, orvostudományok, társadalomtudományok, bölcsészettudományok

Keywords: Regional Academic Committee in Szeged, natural sciences, life sciences, medical sciences, social sciences, humanities

Bevezetés

A Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Elnöksége 1961. március 3-án kelt döntése értelmében, elsőként hozta létre a fővároson kívül tevékenykedő tudósok munkáját koordináló szervezetet, a Szegedi Akadémiai Bizottságot (SZAB). „A bizottság célja a város és a környező vidék akadémiai tagjainak, a tudományosan minősített és más tudományos dolgozóknak összefogása a tudomány művelésének hatékonyabbá tételére, valamint a helyi tudományos élet elősegítésére, a regionális népgazdasági és kulturális tervek megvalósításában való aktív részvétel céljából és nem utolsósorban annak érdekében, hogy szorosabb kapcsolat alakuljon ki a vidéken tudományt művelők és az Akadémia között” (MTA 136/1961. számú határozat). Az Akadémia döntése lényegében a régióban alkotó neves tudósok munkájának elismerését is jelentette. 1971-ben az MTA a SZAB működését az MTA Elnöksége bizottságaként határozta meg, és feladatául Szeged és környéke, Csongrád megye tudományos tevékenységének támogatását, az itt működő akadémiai kutatóhelyek, tudományos dolgozók koordinálását, a regionális gazdasági és kulturális tervek megvalósításának támogatását állította.

A SZAB tevékenységi köre fokozatosan bővült, tagjainak létszáma emelkedett. 1983-ban, szervezeti és működési szabályzatának módosításával tevékenysége regionálissá vált, kiterjedt immár a régió mindhárom – Csongrád, Bács-Kiskun és Békés – megyéjére egyaránt. 1988-ban határokon átnyúló kapcsolataink eredményeként a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia és a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia között aláírták az első ötéves együttműködési megállapodást. Mintegy egy évtizeddel később Marosvásárhely és Temesvár kutatóival építettek ki szorosabb kapcsolatot.

1994-ben az MTA köztestületté alakulásával a SZAB közgyűlése is átalakult, lehetővé téve, hogy a közgyűlés tagjaivá váljanak az Akadémia rendes és levelező tagjain kívül a nem akadémikus közgyűlési képviselők, a szakbizottságok választott elnökei és a megyénként választott két-két köztestületi tag.

Napjainkban az MTA SZAB rendkívül kiterjedt tevékenységet folytat. Küldetésének tartja a tudományos kutatóhelyek nyilvántartását, rendezvények, események szervezését a tudomány művelőinek arra, hogy kifejtsék szakmai véleményüket helyi és országos jelentőségű tudományos kérdésekben. Az MTA SZAB eredeti missziójához hűen ma is elkötelezett a régió tudományos életének szervezésében, a régió tudománypolitikai stratégiájának kidolgozásában. Mindezekon túl aktívan közreműködik

az új tudományos eredmények társadalmi közvetítésében, gazdasági hasznosításának elősegítésében. Szerepet vállal mind a köznevelés, mind a felsőoktatás, mind a kutatóintézetek életében a tehetséggondozás támogatásával, a tehetségek elismerésével, hálózati és anyagi segítségével. Az MTA SZAB mindezekhez élő kapcsolatokat ápol a régió településeinek önkormányzataival, gazdasági kamaráival, felsőoktatási, kutató, és egyéb kulturális és művészeti intézményeivel, a határon túli tudományos testületekkel, mint a Vajdasági Magyar Akadémiai Tanács vagy a Kolozsvári Akadémiai Bizottság.

E munkát napjainkban a SZAB 14 szakbizottság keretében végzi, melyek összesen mintegy 2600 tag munkáját koordinálják. A szakbizottságok évente mintegy 450–500 esemény szervezésével valósítják meg az alapítók misszióját, a székház egyedülálló módon biztosít helyszínt a doktori védéseknek, a habilitációs előadásoknak. A szakbizottságok szerepvállalásával a SZAB a tudományos eredmények hasznosulásának elismeréséért innovációs díjat tart fenn, a tehetségek elismeréséért tudományos díjat, valamint a középiskolai tehetségek támogatása érdekében tehetséggondozási díjat. A tudományos élet szereplőinek szervezése érdekében Tudósklubot hívott életre, míg tevékenységét „A Tudomány Támogatásáért a Dél-Alföldön” alapítvány segíti.

Az MTA SZAB a Magyar Tudományos Akadémia megszületésének 200. évfordulója alkalmából is tiszteleg alapítói, korábbi elnökei: Budó Ágoston, Szőkefalvi-Nagy Béla, Grasselly Gyula, Telegdy Gyula, Burger Kálmán, Solymosi Frigyes, Dékány Imre, Fülöp Ferenc, illetve valamennyi egykori tagja és partnere előtt. A jeles évforduló keretében írásunkban a dél-alföldi tudományos élet egyedi pillanatait idézzük meg, a teljesség igénye nélkül. A természettudományok, az élettudományok, az orvostudományok, a társadalomtudományok és a bölcsészettudományok területén emelünk ki fordulópontokat, személyeket, egyéniségeket. Célunk, hogy felidézzük azokat az emlékezetes momentumokat, amelyek a dél-alföldi tudományosságot megjelenítik. De nemcsak azokat, amelyek megjelenítik, hanem azokat a sorsfordító pillanatokat is, amelyek a dél-alföldi tudományosság letéteményesei, a dél-alföldi tudományosság formálói voltak.

Kitekintés: a szegedi matematika és természettudományok emblematis formálói

A szegedi természettudományi kutatások gyökerei a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemig nyúlnak vissza, ahol az 1921-es, Szegedre történő áttelepítést követően a munka folytatódhatott, megkezdődhetett. A természettudományok áttekintése során a szegedi matematika, informatika, fizika, geográfia és kémia egyéniségeivel, jelentősebb alakítóival foglalkozunk.

A szegedi matematikai iskolát a 20. század két világszerte elismert matematikusa, Riesz Frigyes (a funkcionálanalízis egyik megalapítója) és Haar Alfréd (topologikus csoportok, Haar-mérték) alapították 1921-ben. Hozzájuk csatlakozott Kerékjártó Béla (a topológia és csoportelmélet kutatója), és úgy emlegetik őket, mint az „első triumvi-

rátus”. Az alapítókat Szőkefalvi-Nagy Béla (funkcionálanalízis és operátorelmélet kutatója), Kalmár László (a számítástudomány hazai úttörője) és Rédei László (a számelmélet, algebra és geometria kutatója) követte. Őket a matematikai intézetben úgy is említik, mint a „második triumvirátus”. A nagy trió, Kalmár–Rédei–Szőkefalvi jegyzetei, könyvei fontos szerepet játszottak az oktatásban. Közismert volt, hogy Rédei jegyzete volt a leglakonikusabb, míg Szőkefalvié kifogástalan méretű, pont az intelligens diákhöz méretezett. Kalmáré meg a másik végét. Egy alkalommal Szőkefalvi az óráján rákérdezett egy, az analízis tárgyhoz tartozó tételre. A felszólított diák nem tudta a választ, mire Szőkefalvi: „Hogyhogya nem tudja? Hiszen Kalmár professzor jegyzetének a 3240. oldalán megtalálható.” Szőkefalvi-Nagy Béla 15 éven át vezette a SZAB-ot. A második nagy korszak alatt szélesedett a kutatási spektrum. Rédei nyomán jött létre a szegedi algebrai iskola (Pollák György, Csákány Béla, Gécseg Ferenc, Szendrei Ágnes, Szendrei Mária, Czédli Gábor). Fodor Géza a halmazelmélet területén ért el fontos eredményeket, a sorelmélet, approximációelmélet kutatói Tandori Károly és Leindler László voltak. Lovász László pályája kezdetén hét évet (1975–1982) Szegeden töltött. Szegedi évei alatt alapvető eredményeket ért el a számítógép-tudomány területén, itt lett akadémikus. Később a Yale Egyetem professzora, a Microsoft vezető kutatója, az MTA elnöke lett. Megkapta az összes nagy matematikai díjat, köztük a Wolf- és a Kyoto-díjat, és 2021-ben a matematikai Nobel-díjként is emlegetett Abel-díjat. Tandori Károly tanítványa, Csörgő Sándor a valószínűségszámítás, a matematikai statisztika kutatójaként oldotta meg a 300 éves szentpétervári paradoxont. Leindler László tanítványa, Totik Vilmos kutatási területei az ortogonális polinomok, az approximációelmélet és a potenciálmélet voltak. A differenciálegyenletek kutatása Pintér Lajos és tanítványai tevékenységével lett jelentős. Hatvani László és Krisztin Tibor a stabilitáselmélet, a funkcionál-differenciálegyenletek elméletének kutatói. Tanítványaik, többek között Röst Gergely vezetésével honosodott meg az intézetben az alkalmazott matematika, és a Covid19-járvány idején igazolódott, hogy a matematikai modellezés világszínvonalon folyik. Ma Röst Gergely, Molnár Lajos, Maróti Péter, Fodor Ferenc, Nagy Gábor, Kevei Péter az intézet legaktívabb kutatói.

A szegedi informatika kialakulása összefonódik a matematikai iskola fejlődésével. Kalmár László 1956-ban a logika műszaki alkalmazása céljából kezdeményezett szemináriummal összefüggésben kezdett el logikai gépekkel foglalkozni, majd 1958-ban hozták létre Muszka Dániellel a szegedi logikai gépet, melyből kiindulva építették meg végső soron ukrán kutatók a MIR-számítógépet. 1967-ben a Bolyai Intézetben belül jött létre a Számítástudományi Tanszék. Ebben az évben indult az MTA Matematikai Logikai és Automataelméleti Tanszéki Kutatócsoport, amely 1986-ig a Szegedi Akadémiai Bizottság épületében működött. Az önálló informatikai intézet 1990-ben jött létre két tanszékkel. Gécseg Ferenc, Csirik János, Imreh Balázs, Ésik Zoltán, Kuba Attila voltak a vezető kutatók. A Szoftverfejlesztési Tanszéket Gyimóthy Tibor, a szoftverfejlesztés, a szoftverminőség és a mesterséges intelligencia elméleti kutatásainak és azok gyakorlati alkalmazásának kutatója hozta létre. Az intézetben ma az elméleti számítástudományi kutatások mellett a képfeldolgozás, a számítógépes

grafika, a mesterséges intelligencia, a számítógépes optimalizálás, a szoftverfejlesztés területén folynak kiemelkedő kutatások Ferenc Rudolf, Nyúl László, Gingl Zoltán, Fülöp Zoltán, Jelasity Márk, Dombi József, Csendes Tibor vezetésével.

A szegedi kísérleti fizikai intézetet Pogány Béla (a fénytán, a spektroszkópia kutatója), Gyulai Zoltán (a kristályfizika kutatója), illetve Fröhlich Pál (a lumineszcenciakutatások kezdeményezője) alapították és vezették 1949-ig. A molekulaszpektroszkópiára Budó Ágoston terjesztette ki az intézet tevékenységét, míg lézervizsgálatok Ketskeméty István kezdeményezésére indultak 1966-ban. Az általa vezetett kutatócsoportból nőtt fel az a fizikusgárda, amely Bor Zsolt, Szabó Gábor, Rácz Béla, Szatmári Sándor vezetésével nemzetközi szinten kiváló lézerkutatásokat végzett és végez. A kísérleti fizikai kutatások egyre szerteágazóbbá váltak, egyre több kutató kapcsolódott be sikeresen a korábbi témák folytatásába és a lézerfizika által hozott új irányok kutatásába, mint Kozma László, Hebling János, Szabó Gábor, Hopp Béla, Vinkó József, Bozóki Zoltán, Geretovszky Zsolt, Erdélyi Miklós, Osvay Károly, Csete Mária, Varjú Katalin. Az európai szintű modern elméleti fizika megteremtője Szegeden Ortvyay Rudolf, akinek kutatási területe az anyag szerkezete, a relativitáselmélet, a kvantumelmélet volt. Budapestre távozása után a vezetői teendőket 1930–1936 között Bay Zoltán látta el, akinek a nevéhez fűződik a magyar Hold-radar-kísérlet, a fotoelektron-sokszorozó és a fénysebességre alapozott méterdefiníció. Bay Zoltánt Gombás Pál, Széll Kálmán, Horváth János, Gilde Ferenc, Kapuy Ede, Gyémánt Iván, Iglói Ferenc, Benedict Mihály, Fehér László és Földi Péter követték a tanszékvezetői székben. Gergely Árpád László és tanítványai a gravitációelmélet terén értek el jelentős eredményeket. A szegedi fizikai kutatások kapcsán meg kell említeni az ELI-ALPS projektet. Az ultrarövid (attoszekundumos) impulzusokat szolgáltató fényforrások széles skáláját hozzáférhetővé tevő kutatóközpontot Szabó Gábor vezeti, melynek létrehozásában korábban jelentős szerepet vállalt. Az ELI-ALPS tudományos igazgatója Varjú Katalin. A szegedi fizikusok tudomány- és városfejlesztési tevékenységét, aktivitásukat és kompromisszumteremtésüket Szegeden sok legenda övezi. Talán jól leírja a szegedi fizikusokat jellemző könnyed, lényegre törő szemléletmódját a következő mondat, melyet Szabó Gábortól idézünk egy megoldhatatlannak vélt probléma megoldása során: „Olyan ez, mint a temető áthelyezése. Sok érdeket sért és kicsi a belső támogatottsága.”

Szegeden a földrajzi és földtani kutatások feltételeit elsősorban két kiváló geológus, Szentpétery Zsigmond és Kogutowicz Károly teremtette meg. Koch Sándor az ásványtani oktatási-kutatási profil megteremtésével együtt létrehozta az ország határain túl is jól ismert – ma már az ő nevét viselő – ásványgyűjteményt. A kochsándorit nevű ásvány az ő nevét viseli. 1945-ben került Szegedre Prinz Gyula, aki elsősorban természetföldrajzusként ismert, de írt társadalomföldrajzi munkákat is. Grasselly Gyula tanszékvezetése alatt a geológiai intézet világszerte elismert, vezető szerepre tett szert a mangánkutatás, valamint bizonyos szerves-geokémiai kutatások terén. Az ő SZAB-elnöksége (1986–1990) idején újult meg a SZAB-székház, és akkor alakult ki mai szerkezete. A társadalomföldrajzi kutatások 1964-ben indultak Krajkó

Gyula vezetésével. A körzetkutatás, a közlekedésföldrajz, illetve a mezőgazdasági termőterületek kérdései álltak a vizsgálódások középpontjában, melyet Mészáros Rezső, a faluföldrajz és Kovács Zoltán, a településföldrajz kutatói tettek nemzetközi hírűvé. Jakucs László világhírű karsztkutató 1964-től kezdődően közel harminc évig vezette a természetföldrajzi kutatásokat. A fiatalon elhunyt Farsang Andrea kiemelkedő talajtani, szakmódszertani kutatásai elismeréseként lett akadémikus. Hetényi Magdolna szerves-geokémiai kutatásai örvendenek jelentős nemzetközi elismerésnek. Ma a Földrajz- és Földtudományi Intézet négy tanszékén folynak kutatások, amelyek színvonalát olyan nevek fémjelzik, mint Gál Tamás, Mezősi Gábor, M. Tóth Tivadar, Pál-Molnár Elemér, Pál Viktor, Rakonczai János, Sipos György, Sümegi Pál, Unger János.

A szegedi kémiai kutatások meghatározó egyéniségeit sorba véve méltó, ha Kiss Árpád kiemelkedő jelentőségű fizikai-kémiai munkásságát emeljük ki elsőként, mely a reakciókinetika, komplexkémia, elektrokémia és spektroszkópia számos területére kiterjedt. Folytatva a sort, ki kell emelni Széki Tibor és Bruckner Győző munkásságát. Előbbi gyógyszerészként, vegyészként több új vegyületet állított elő, és vizsgálta szerkezetüket, foglalkozott a trombózis elleni gyógyszer kutatásával is, míg utóbbi farmakológiailag aktív, gyógyhatású természetes szerves vegyületek vizsgálatai jelentősek. Szabó Zoltán a homogén gázreakció-kinetika, a szilárd fázisú reakciókinetika, a katalízis, Gerecs Árpád az alkalmazott kémia kiemelkedő kutatója volt Szegeden. Fodor Gábor több fontos, a gyakorlatban is hasznosítható vegyület szintézisét dolgozta ki. Eredményeit a Nobel-díjas Derek Barton felhasználta konformációs elméletéhez. Márta Ferenc a reakciókinetika, a reakciók mechanizmusa, a szabad gyökök bomlása, izomerizációs és hidrogénleszakítási reakcióinak kinetikai paramétereit, a karbonilvegyületek fotokémiai és fotofizikai folyamatait kutatta, Burger Kálmán fémkomplexek képződésének és szerkezetének alapkutatási kérdéseivel foglalkozott. A nagy elődök közül kiemelkedik a Nobel-díjas Szent-Györgyi Albert, akinek kémiai-biokémiai kutatásai nagy hatást gyakoroltak a szegedi kémikusokra is. Az utóbbi évek nagy vesztesége volt Bartók Mihály, Solymosi Frigyes és Fülöp Ferenc halála, akiknek nemzetközileg kiemelkedő eredményei a szerves kémia, a szilárdtestkémia, a reakciókinetika és a gyógyszerkutatás területén nagy hatással vannak a mai tudományos életre is.

Jelenleg három akadémikus dolgozik kémiai-tudományi területen Szegeden. Penke Botond kutatási területe a bioorganikus kémia, ezen belül az aminosavak, a peptidok és fehérjék biokémiája. Dékány Imre a nanorészecskék és a nanofázisú diszperz rendszerek előállításának és azok szerkezetének kiváló kutatója, 2008–2014 között a Szegedi Akadémiai Bizottság elnöki feladatait is ellátta. Hohmann Judit gyógyszerkémikus a növényi másodlagos anyagcseretermékek izolálásának és szerkezetvizsgálatának neves kutatója. A felsorolásból kimaradt olyan meghatározó kutatók tevékenysége, mint Molnár Árpád, Kiss Tamás, Tóth Gábor, valamint a jövőt jelentő legtehetségesebb fiatalok közül Kónya Zoltán, Kukovecz Ákos, Janáky Csaba, Jancsó Attila, Czakó Gábor, Enyedi Éva, Martinek Tamás nevét említhetjük.

Szeged mint a magyar biológiai kutatás központja

Nyilván nem túlzás, ha Szegedről a magyar biológiai kutatás központjaként írunk, hiszen köztudomású, hogy az egyetlen magyar Nobel-díjas tudós, aki itthon végzett munkájáért kapta a díjat, Szent-Györgyi Albert életműve legértékesebb részét a szegedi egyetem professzoraként hozta létre. Azt már kevesebben tudják, hogy Szent-Györgyi talán legfontosabb felfedezése már a Nobel-díj után született, ez az izom-biokémiai kutatás megalapozása volt. Ezt az irányt vitte tovább Szent-Györgyi Budapestre távozása (1945) után legkiválóbb tanítványa, Straub F. Brunó, majd az ő távozása (1948) után Guba Ferenc, és később ugyanazon a tanszéken Dux Ernő és munkatársai. Egy másik jelentős szegedi iskola megalapozása Ivánovics György nevéhez fűződik, aki Szent-Györgyihez hasonlóan már a háború előtt is nemzetközi hírnevet szerzett. Az ő utóda a tanszéken Béládi Ilona lett, aki mindnyájunk örömeire századik születésnapja után is köztünk van, és aktívan részt vesz Szeged tudományos közéletében. A mikrobiológia területén egy másik fontos iskola is született a Szegedi Tudományegyetemen, Ferenczy Lajos révén, aki a gomba protoplaszt fúzió felfedezésével vált világhírűvé. A SZAB megalapítása előtti fontos hagyományok között feltétlenül meg kell még emlékezni Ábrahám Ambrusról, aki az egyetem zoológiaprofesszora volt, de nem klaszikus zoológiával, hanem neurohisztológiával foglalkozott.

Ezeknek az előzményeknek köszönhető, hogy amikor az 1960-as években Straub F. Brunó kezdeményezésére az MTA úgy döntött, hogy létrehoz egy, a modern kísérletes biológia kutatásának szentelt új intézményt, akkor ez Szegedre került, és Straubot nevezték ki főigazgatónak.

A Szegedi Biológiai Kutatóközpontnak (SZBK) négy szegedi intézete lett, amelyek a molekuláris biológia fő irányait (biokémia, biofizika, genetika, növénybiológia) reprezentálták. Illetve pontosabban: csak az első három felelt meg a létező irányzatoknak, növényi molekuláris biológia ekkor még nem létezett. Straub zseniális előrelátása volt, hogy ennek is szentelt egy intézetet, amely azzal bizonyította létesítésének jogosultságát, hogy az új intézmény első világsikerű eredményei éppen e területen születtek. A kor gyakorlatával ellentétben az intézetek igazgatóit és vezető kutatóit kizárólag szakmai érdemeik alapján válogatták, politika nem befolyásolta e döntéseket.

A Genetikai Intézet első igazgatója Alföldi Lajos lett, aki az Ivánovics-iskola neveltje volt, a párizsi Pasteur Intézetben és a California Institute of Technologyn is dolgozott. Az ő nevéhez fűződik egy emlőssejtfúziós módszer kidolgozása. Az intézet két legtehetségesebb kutatója sajnos elég fiatalon elhunyt. Az egyik Hadlaczky Gyula, aki a mesterséges emberi kromoszóma létrehozásával lett világhírű, a másik Kondorosi Ádám, ő a nitrogénkötésért felelős baktériumok molekuláris genetikájának megalapozója volt. Ennek köszönhette, hogy a korban példátlanul meghívták Franciaországba egy újonnan létesített növényi molekuláris biológiai intézet igazgatójának. Legfontosabb munkatársa felesége, Éva volt, aki Ádám halála után új, jelentős felfedezésekkel járult hozzá a terület fejlődéséhez. Ennek köszönhetően választot-

ták az USA tudományos akadémiaja (National Academy of Sciences) tagjának, hívták haza a Bay Zoltán Alkalmazott Kutatási Közalapítvány Növénygenomikai, Humán Biotechnológiai és Bioenergiái Intézet igazgatójának. Alföldi nyugdíjba vonulása után az intézetet sokáig Raskó István vezette, az ő nevéhez fűződik a hazai archeogenetikai kutatások megindítása. Az intézetben kezdettől máig nagy szerepet játszott a *Drosophila*-genetika. Egy ennek a tárgynak szentelt hazai meeting méltatásánál nevezte a *Nature* tudósítója (1977-ben) Szegedet Warm Spring Harbornak (a világhírű Cold Spring Harbor intézetre utalva).

A Biokémiai Intézetet először maga Straub vezette, utóda Wollemann Mária lett, aki az opiát receptorok kutatása területén iskolaalapítónak tekinthető. Straub meghívására Szegedre jött Tihanyból Farkas Tibor, aki arról nevezetes, hogy előbb lett az USA tudományos akadémiajának tagja, mint a magyarénak, noha soha nem dolgozott az USA-ban. Farkas a membránlipidek kutatásának szentelte munkásságát, legkiválóbb tanítványa Vigh László, aki később az intézet igazgatója lett. Wollemann után e sorok írója lett az intézet igazgatója. A mi csoportunk indította el hazánkban, sőt, az egész keleti tömbben a génszűrés technika és a DNS-szekvenálás alkalmazását, emiatt néhány éven át valóságos nemzetközi továbbképző centrummá váltunk. Ennek köszönhető, hogy a magyar mellett a német (Leopoldina) és az európai (London) akadémia, valamint a European Molecular Biology Organization (EMBO) tagjává választották. A biokémiai intézet igazgatója volt később Pósfai György is, aki részt vett az *Escherichia coli* (*E. coli*) baktérium teljes DNS-szekvenciájának meghatározásában, és új módszereket dolgozott ki a baktérium felesleges DNS-elemeinek eltávolítására.

A Biofizikai Intézet igazgatóságára az első ideiglenes megoldás után Straub egy valódi fizikust, Keszthelyi Lajost hívott meg, aki igazgatóként vált biofizikussá, és elsősorban a bakteriorodopszin szerkezetének és működésének kutatásával teremtett iskolát. Utódja és tanítványa, a szintén fizikus Ormos Pál a lézercsípessel létrehozott mikrorobotokkal okozott világszenzációt. A Biofizikai Intézetben kezdettől fogva működött egy neurobiológiai csoport a néhai Joó Ferenc és Párducz Árpád vezetésével, ennek egyik jelenlegi vezetője Deli Mária.

A Növényélettani (ma Növénybiológiai) Intézet első vezetője egy kiváló növénybiokémikus, Farkas Gábor volt, aki sajnos korán elhunyt. Hosszú ideig Dudits Dénes vezette az intézetet és az egész központot is. Dudits a növényi sejtbiológia terén alkotott maradandót, az alapkutatási eredményeken kívül számos szabadalom is fűződik a nevéhez. Az intézetben Faludi Béláné vezette be a fotoszintézis molekuláris szintű kutatását, ezzel máig működő iskolát teremtett, ennek ma legsikeresebb reprezentánsai fizikusok: Vass Imre (ő követte Duditsot az intézet vezetésében) és Garab Győző. Fontos kutatási irányt indított el Nagy Ferenc, aki jelenleg az intézmény főigazgatója. Az SZBK-val kapcsolatban megemlítenéd az intézmény nevelő, pályaindító szerepe. Számos SZBK-kutató lett a szegedi egyetem professzora, így: Orosz László, Szabad János, Deák Péter, Maróy Péter, Boros Imre, Duda Ernő, Erdey László, Fehér Attila, Széll Márta.

Természetesen Szegeden nem csak az SZBK-ban folyik magas színvonalú biológiai kutatás, az egyetemről (az eddig említetteken kívül) feltétlenül meg kell emlékezni a hangyák világának világszerte elismert kutatójáról, Gallé Lászlóról és egy nagyszerű neurobiológiai iskoláról, amelyet Tamás Gábor vezet.

A klasszikus agrárkutatást (növénynevelés) Szegeden a Gabonakutató Intézet képviseli, ennek legsikeresebb művelője a néhai Frank József volt. Tágabb értelemben agrárkutatásnak tekinthető a Dudits-iskola tevékenysége is (Dudits az MTA Agrártudományi Osztályának tagja), és ide sorolható Maliga Pál munkássága is, aki az SZBK-ban kezdett munkájával a növényi plasztisz- és mitokondrium genetika egyik megalapozója volt.

Ez az írás Szeged első Nobel-díjasa, Szent-Györgyi Albert nevével kezdődött. Stílszerű befejezése nem lehet más, mint Szeged második Nobel-díjasának, Karikó Katalinnak méltatása. Karikó a szegedi egyetemen végezte biológusi tanulmányait és az SZBK-ban, Tomasz Jenő vezetésével dolgozott kutatóként. 1985-ben Tomasz külföldre távozott, és csoportja megszűnt, ezért Karikó is külföldön keresett állást, és az USA-ba ment. 2005-ben tette – Drew Weissmannal együtt – azt az alap kutatási felfedezést, amely lehetővé tette a Covid19 elleni vakcina sikeres kifejlesztését. Ennek révén vált 2020-ra világhírűvé, és kapta meg (több mint száz egyéb díj és kitüntetés után) 2023-ban az orvosi-élettani Nobel-díjat. Karikó jelenleg a szegedi egyetem professzora, és minden interjújában szeretettel és megbecsüléssel beszél szegedi éveiről, itteni mestereiről és kollégáiról.

Szegedi tudományos élet az orvostudományok területén

A SZAB feladatainak a megvalósításában az Orvostudományi Szakbizottság igen fontos szerepet játszott és játszik mind a mai napig. Lehetetlen vállalkozás áttekinteni azt a szerteágazó, kiemelkedő kutatómunkát, ami Szegeden az orvostudomány területén folyt és folyik napjainkban. Csupán arra lehet szorítkozni, hogy röviden összefoglaljuk néhány olyan vezető személyiség munkásságát, akiknek komoly szerepük volt és van Szegeden az orvostudomány területén folyó kutatásokban. Tanulmányunkban a továbbiakban röviden áttekintjük az orvostudományban a preklinikai és klinikai kutatások területén kiemelkedő munkát végzett akadémikusok munkásságát, hangsúlyozva kiindulópontjaikat, tudományos és közösség-szervező eredményeiket, munkásságuk mai lenyomatát.

A preklinikai kutatások során, elsőként a kémia-biokémia területét tárgyalva, a múlt század első évtizedeire visszatekintve elsőként Szent-Györgyi Albert Nobel-díjas tudósunk eredményeiről kell megemlékezni. A biológiai oxidáció (sejtlégzés) biokémiája, az aszkorbinsav izolálása és azonosítása, a fumársav katalitikus szerepének tisztázása, az izom összehúzódásáért felelős fehérjék izolálása és alapvető működésének felderítése, a szubmolekuláris biokémia és bioelektronikai vizsgálatok fehérjéken területén ért el kimagasló eredményeket. Később fontos megfigyelései voltak a rák biokémiájának vizsgálatában is. A Szent-Györgyi

mellett kibontakozó kémiai-biokémiai iskolának olyan kiválóságai voltak, mint a korábbiakban már említett Straub F. Brunó, Banga Ilona, akiről a közelmúltban oktatási és kutatási központot nevezett el a Szegedi Tudományegyetem, Laki Kálmán, aki a véralvadás, az izom-biokémia és kvantum-biokémia területén alkotott maradandót, illetve a közelmúltban New Yorkban elhunyt Lajtha Ábel, aki a neurokémiaiban ért el igen jelentős eredményeket. Nem meglepő, hogy komoly szerepe volt a nagy elődöknek a máig is nemzetközileg jegyzett szegedi kémiai-biokémiai-gyógyszerkémiai iskolák létrejöttében. Ezeknek a kutatócsoportoknak olyan jeles, az orvosi kutatásokkal szorosan együttműködő akadémikus képviselői lettek, mint Dékány Imre és Fülöp Ferenc akadémikusok, akik a SZAB elnöki feladatait is ellátták. E területen végül ki kell emelni Penke Botond munkásságát, aki az aminosavak, a peptidek és a fehérjék biológiai szerepét állította vizsgálatainak a középpontjába. Igen fontos megfigyeléseket tett például az Alzheimer-kór területén az amiloidok szerepét vizsgálva.

A preklinikai kutatások áttekintése során a következő területként a mikrobiológia jelentkezik. Itt Ivánovics György munkásságát kell kiemeljük, korának kiemelkedő mikrobiológusát, aki az általános bakteriológia és virológia területén alkotott maradandót. Kutatásainak fontos területe volt a lépfene baktérium (*Bacillus anthracis*) tokanyagának tisztázása. Hozzájárult az Ultraseptyl gyógyszer kifejlesztéséhez, és jelentősek voltak a B₁₂-vitaminnal kapcsolatos eredményei is.

Rendkívül gazdag eredmények születtek a gyógyszerterületén is, ahol id. Issekutz Béla, ifj. Jancsó Miklós, valamint Papp Gyula munkásságát kell kiemeljük. Id. Issekutz Béla az alkaloidák, a hormonok, az izgatószeres, a görcsoldó szerek és más vegyületek farmakológiai elemzését végezte. Tanulmányozta az inzulin hatásmechanizmusát is, valamint vizsgálatokat végzett a rák kemoterápiájának területén. Ifj. Jancsó Miklós nemzetközileg komoly visszhangot kiváltó eredményeket ért el a kemoterápia, a tárolási mechanizmusok, a neurogén gyulladás, a hőreguláció, a véralvadás és a gyulladás kapcsolatának a területén. A fájdalom pathomechanizmusának pontosabb tisztázása céljából folytatott kapszaicinvizsgálatainak eredményei napjainkig ható jelentőségűek. Papp Gyula kutatási területe pedig egyebek mellett a szív- és érrendszer farmakológiája, a fejlődő és öregedő szív gyógyszerérzékenysége, a szív ritmuszavarainak adrenerg mechanizmusai, a szív celluláris elektrofarmakológiája, az ischaemiás szív celluláris reaktivitásának vizsgálata.

A kórélettan területén Telegdy Gyula iskolateremtő munkássága emelendő ki. Szegedi intézetigazgatói kinevezését követően a neurohormonok és a neuropeptidek idegrendszeri (magatartási, neurotranszmitter) és endokrin hatásait tanulmányozta, és igen komoly nemzetközi tudományos sikereket ért el.

Hasonlóan gazdag eredményekre lehetünk büszkéek a szegedi patológiai kutatások esetében is, ahol Balogh Ernő rákkutató és Baló József agy- és gerincvelő-kutató érték el máig ható eredményeket. Balogh Ernő fő kutatási területe a fertőző betegségek kórbonctana, az oxigénhiány okozta szöveti elváltozások analízise, a magassági kollapszus mechanizmusa, a tüdőartériák működése és a daganatok vizsgálata volt,

míg Baló József a Baló-féle koncentrikus sclerosis leírásával tett szert világhírnévre a sclerosis multiplex területén.

Végül a preklinikai kutatások sorában a biológiai kutatások területén emelünk ki két akademikust, Gelei Józsefet és Csík Lajost. Gelei József a biológia területén a véglények tanulmányozására, a citológiai vizsgálatokra és a gerinctelen állatokra koncentrált, míg Csík Lajos az élettan, az örökléstan általános kérdései és a humángenetika területén dolgozott.

A klinikákon folyó kutatások keretében a Szegeden dolgozó akademikusok jelentős eredményeket hoztak létre a bőrgyógyászat, a sebészet, a belgyógyászat, az idegyógyászat és a szemészet területein. A bőrgyógyászat gazdag tudományos eredményei mentén Poór Ferencet, Dobozy Attilát és Kemény Lajost kell kiemeljük. Poór Ferenc széles körű kutatást folytatott a szifilisz (öröklött szifilisz), a funkcionális bőrgyógyászati vizsgálatok meghonosítása, valamint az öröklődő bőrbetegségek területén. Dobozy Attila a klinikai dermatológia, klinikai immunológia és klinikai farmakológia területén végzett kutatásai során – többek között – igazolta, hogy a hámsejtek nem csupán passzív védelmet jelentenek a fertőzéssel szemben, hanem ezek a sejtek képesek a szervezetet érő fertőző ágenseket megkötni és károsítani. Kemény Lajos kiemelt kutatási területe a gyulladás patofiziológiája és a gyulladásos bőrbetegségek patogenezise. Kollégáival kimutatta a HHV8-vírust (Human Herpes Virus 8) klaszszikus Kaposi-szarkómában (KS), és Merkel-sejtes poliómavírust Merkel-sejtes karcinómában. Hámsejtekben az UV-sugárzás sejtszintű hatásában fontos szerepet betöltő fehérjét azonosítottak.

A sebészet területén Szeged emblematis alakja Petri Gábor, aki a műtéti trauma hatása az operált beteg anyagcseréjére, a sokk, az ileus (bélzáródás) és a szervátültetések területén végzett kutatómunkát. Egyebek mellett a gyomor- és nyombélfekély keletkezéséről és sebészi gyógyításainak alapelveiről, a posztoperatív enterocolitisről, a végbélrák korai felismeréséről és megelőzéséről és a veseátültetésről jelentek meg tanulmányai.

A belgyógyászat területén szintén három iskolaalapító tudóst emelünk ki. Rusznayk Istvánt, aki az MTA elnökeként végzett tudományos szervező munkássága mellett rendkívül széles körű tudományos munkát végzett. Szerteágazó kutatási területe kiterjedt a vérfehérjék és a vér egyéb meghatározó elemeinek vegyi vizsgálatára, a műtét utáni vérkeringési zavarok keletkezésének elemzésére és azok elhárítására, a vitaminok szerepének kutatására, a vesepatológiára, valamint a nyirokkeringés fiziológiai és patológiai jelentőségének tanulmányozására. A terület kiemelkedő személyisége Hetényi Géza, akinek fő érdeklődési területe a máj- és cukorbetegség anyagcseréje, a kalcium-anyagcsere és a lipodisztrófia kérdései. Komoly megfigyeléseket végzett a vegetatív idegrendszer funkcionális zavarainak tanulmányozásával a fekélybetegségek és a hipertónia patogenezisében betöltött szerepének vizsgálata területén. Végül a belgyógyászat területén hasonlóképpen kiemelendő Julesz Miklós, aki elsősorban a neuroendokrinológiával foglalkozott. Kiemelkedő eredményeket ért el a szteroidok vizsgálata, a neuroendokrin-szisztéma és az allergia, a hirsutizmus endokrin vonat-

kozásai, a neuroendokrin-rendszer anyagcsere-diagnosztikája, a periféria jelentősége az endokrinológiában tématerületeken.

Az ideggyógyászat területén még a 19. században kezdte meg Lechner Károly a munkáját. A Kolozsvári Elme- és Ideggyógyászat Klinikáról került kinevezésre igen rövid periódusra Szegeden. Korábbi munkásságából kiemelendő a reflexelmélet. Vizsgálataiban később a Pavlov által igazolt idegéletteni törvényekre világított rá. Miskolczy Dezső már a 20. században dolgozott. Fő kutatási területe az idegrendszer ép- és kórszövettana. Tanulmányai jelentek meg a haladottabb kor öröklődő elmebetegségeiről, a bel- és ideggyógyászat határterületeiről, a neuron histopathológiájáról is. Napjainkban Szegeden az ideggyógyászat területén Vécsei László fejleszti az eredmények e sorát. Kutatási területe a neurológiai kórképek (elsősorban a migrén, a sclerosis multiplex, a Parkinson-kór és a sztrók) molekuláris történéseinek vizsgálata, s a kinurenin-rendszer szerepének analízise.

A klinikákon folyó kutatások közül a szemészet területével zárjuk a sort. Itt Radnót Magda munkásságát kell kiemeljük. Ő a szemészeti patológia, így az ultrastrukturális vizsgálatok mellett a szemészet neuroendokrin kérdésköreit is tanulmányozta, a szemhéj, az ér-, a kötő- és a szaruhártya, a szemlencse, a retina és a könny-szervek betegségeit vizsgálta.

Áttekintésünk végére érve fontos hangsúlyoznunk munkánk tökéletlenségét. E keretekben nem tudtunk megemlékezni azokról a szegedi kiválóságokról, akiket későbbi pályafutásuk során más intézményben választottak akadémikusnak, ahogy azokról a nemzetközileg elismert kollégákról sem, akik munkájukkal méltán nyerték el akadémikus társaink elismerését. A SZAB Orvostudományi Szakbizottsága és 15 munkabizottsága az elmúlt 65 évben befogadó, egyben inspiratív légkörűnek bizonyult, betöltve a SZAB alapítóinak eredeti célkitűzését: „hogyan összekötő híd legyen a régióinkhoz kötődő tudományos műhelyek között”.

A Szegedi Akadémiai Bizottság a tudományos titkár szemével¹

A Szegedi Akadémiai Bizottságról akkor hallottam először, amikor közvetlenül az egyetem elvégzését követően gyakornoki állást kaptam a József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán. Ez 1983 márciusában történt, s nem sokkal ezt követően Nagy Ferenc, aki ekkor a SZAB Állam- és Jogtudományi Szakbizottságának titkári feladatát töltötte be, értesített a SZAB keretei között működő alapítvány pályázatáról, amelyet minden évben fiatal kutatók számára írnak ki. Ezen a pályázaton akkor harmadik helyezést értem el. Ezt követően hosszú ideig nem ismertem a Szegedi Akadémiai Bizottság és ezen belül a Jogtudományi Szakbizottság tevékenységét. A változás akkor következett be, amikor Molnár Imre professzor urat választották meg a Jogtudományi Szakbizottság elnökévé. Mivel a római jog és a jogtörténeti

¹ Az összeállítás jelen fejezetét Homoki-Nagy Mária írta.

tanszék oktatói mindig úgy tekintettek és tekintenek egymásra, mint társtanszéken tevékenykedő oktatókra, a tudományos kutatások terén is gyakran tettünk és teszünk fel kérdéseket egymásnak, miként alakult egyik vagy másik jogintézmény fejlődése a Római Birodalomban, s hogyan alakultak-alakulnak a magánjogi normák a magyar jogrendszerben. Aki a magánjog egyes jogintézményeinek történeti fejlődését kutatja, az óhatatlanul kapcsolatot keres a római jogászokkal és a hatályos polgári jog fejlődését, alakulását kutató kollégákkal. Számomra ez különösen meghatározó volt, hiszen Pólay professzor után Molnár Imre professzor úr érdeklődésére és tanácsaira számíthattam, miközben már Besenyei Lajos és Bérczi Imre professzor urak a hatályos polgári jog sajátosságaira hívták fel figyelmemet. Bár Molnár Imre professzor úr elnöksége idején nem én voltam a szakbizottság titkára, sok mindent elmesélt az Akadémiai Bizottságban folyó munkáról. Amikor sikeresen megvédtem PhD-disszertációm, ő volt az, aki elsőként meghívott az újravi fogadásra.

Ő volt az, aki a Pólay professzor úr által 1985-ben szervezett római jogi konferencia lóti-futi szerepét rám bízta. Sokáig nem gondoltam rá, de ennek a konferenciának a szervezésében való részvétel a későbbiekben is meghatározta azokat a törekvéseimet, hogy ha a jogászok konferenciát szerveznek, akkor annak színhelye a SZAB-székház legyen.

Számomra a mai napig meghatározó a Szegedi Akadémiai Bizottság székháza, amelynek hatalmas kapuját kinyitni is megfelelő erőre van szükség. De az épület széles lépcsőin lépdelve mindig azt gondoltam, hogy a tudományos kutatómunka eredményeit ilyen szép, monumentális épületben kell és lehet megismertetni az érdeklődőkkel. Ezt a meggyőződésemet Ruszoly József professzor úr is megerősítette, akinek egész életét a tudományos kutatómunka töltötte ki. S az ő elnöksége idején kezdett kialakulni az a szokás, hogy a jogtudomány területén készült PhD-értekezések nyilvános védését is a SZAB-székházban szervezzük meg. Más tudományterületeken ez bevett szokás volt. Azonban a PhD-képzés és az azt lezáró disszertációk megvédése a jogtudomány területén csak lassan fejlődött. Ezért az Állam- és Jogtudományi Kar tanácssterme is megfelelő volt a védések lebonyolítására. Ruszoly professzor úr, mint a doktori iskola és egyben a Jogtudományi Szakbizottság elnöke szorgalmazta, hogy a PhD-védések, mivel az első tudományos fokozat megszerzését jelentik, a „tudomány házában”, azaz a SZAB székházában kerüljenek megrendezésre. Ezt a törekvését Jakab Éva professzor asszony is követte, ami alkalmanként azt is eredményezte, hogy délelőtt és délután is nyilvános védésen vehettünk részt.

Az első római jogi konferencia után először a jogtörténészek szerveztek konferenciát a SZAB-székházban, majd a jogtudomány különböző ágát képviselő büntető- és polgári jogászok, az alkotmány- és közigazgatási jog művelői is rászoktak arra, hogy mérvadó szakmai találkozások színhelye legyen a székház. Ennek a Jogtudományi Szakbizottság keretei között végzett tudományszervező munkának lett az eredménye, hogy Ruszoly József támogatásával elindult a Szegedi Jogtörténeti Napok konferenciasorozat, mely két évente kerül megrendezésre, és épp ebben az évben már a 12. alkalommal fognak a hazai jogtörténészek néhány napot a SZAB-székházban eltöl-

teni. Ugyancsak a székház ad otthont a Balogh Elemér professzor úr által szervezett nemzetközi jogtörténeti konferenciáknak is. Nem véletlen, hogy az emlékező a római jogász és a jogtörténész professzorokra emlékezik, hiszen jogtörténészként tőlük lehetett el a tudományos kutatómunka alapjait, a tudományos előadás tartásának szabályait és a tudományszervezés terén elvégzendő feladatokat is.

A más tudományterületek képviselőivel való kapcsolat kiépítésére pedig kiváló lehetőséget biztosítanak az újévi fogadások. Besenyei professzor úr azzal hívott meg az első alkalommal, hogy ez az újévi fogadás nemcsak a Szegedi Akadémiai Bizottságnak, hanem Szeged városának is meghatározó eseménye. Elkezdni egy új évet azzal a jó hangulattal, hogy a különböző tudományterületek képviselői fehér asztal mellett beszélgetnek. Az első néhány alkalommal kapcsolatban még arra is emlékszem, hogy tényleg az egész ház nyitva volt a vendégek előtt, mert a földszinten található klubszobában is vendégek ültek. Bérczi és Besenyei professzorok az est egy részét szívesen töltötték ebben a helyiségben, mert itt lehetett sört is inni, s ők inkább ezt kedvelték.

Az újévi fogadások mellett a baráti találkozók ugyancsak meghatározó eseménye a szeptemberben tartott szalonasütés, ahol nem az a fontos, hogy mindenki a saját maga számára csurgasson zsírt a kenyérére, hanem a beszélgetés, az eszmecsere.

A SZAB életét akkor láttam át igazán, amikor Molnár Imre ajánlására Dékány Imre akadémikus úr a SZAB elnökeként felkért a tudományos titkári feladatok ellátására. A Jogi Szakbizottság munkáján kívül ekkor tapasztalhattam meg a más tudományterületek szakbizottságaiban és munkabizottságaiban folyó munkát. Ekkor tapasztaltam meg újra az ifjúsági pályázat jelentőségét. Szegeden sok más fiatal kutató életének meghatározó eseménye, amikor a nyertes pályázatok szerzőinek neve elhangzik a Szegedi Akadémiai Bizottság éves közgyűlésén. A Szegedi Akadémiai Bizottság híres arról, hogy a Magyar Tudomány Ünnepeéhez kapcsolódó, egész hónapban szervezett események oly sűrű programot ígérnek a tudományos élet iránt érdeklődők számára, hogy már tavasszal, de legkésőbb nyáron érdemes termet foglalni az egyes szakbizottságok rendezvényei számára.

Köszönettel tartozom elődeimnek, professzoraimnak, akik megmutatták, hogy miként lehet évtizedek kutatási eredményeit egyrészt a szakma, másrészt az érdeklődő fiatalok számára átadni. Ehhez itt, Szegeden szorosan hozzátartozik a Szegedi Akadémiai Bizottság a maga székházával és a tudományos élet itt élő és alkotó képviselőivel.

A bölcsészeti tudományok és a SZAB megalakulása: útkeresés – kibontakozás – elrugaszkodás

Bert Sakmann német sejtfiziológus, aki 2012 márciusában a Szent-Györgyi Albert Nobel-díja odaítélésének 75. évfordulója alkalmából szervezett ünnepségsorozatra látogató kilenc Nobel-díjas egyike volt, azt kérte, hogy láthassa azt a helyet, ahonnan az 1956-os forradalom elindult. Meghatározó emlék volt ez számára, és örült, hogy tiszteleggett az „Aud-Maxban” (az Auditorium Maximum 2018 óta nemzeti emlékhely)

Baróti Dezsőnek, az SZTE irodalomtörténész rektorának (a BTK korábbi dékánjának) akkor még a felavatás előtt álló emléktáblájánál. Beszéltünk később arról is, hogy abban az időszakban több szakpolitikai javaslat is született.

Sokáig nem esett szó róla, de a regionális egyetemi-kutatói központokban létrehozandó akadémiai bizottságok terve már a forradalmat közvetlenül megelőző szellemi pezsgés időszakában, s sokak számára a demokratizálódási folyamat részeként és reményében fogalmazódhatott meg. Tehát mintegy fél évtized telt el, amíg az MTA Elnökségének döntése (136/1961. számú határozat) értelmében mégiscsak létrejött a Szegedi Akadémiai Bizottság.

A SZAB létrehozása többek számára ekkor egy olyan kitörési lehetőséget kínált, mely a tudomány irányába történő elmozdulásnak adott teret. Erre az alapító határozat szövege is biztatást jelenthetett. Előremutatónak tekinthető szakpolitikai döntés ez, melyben fölfedezhető egy olyan (a nagypolitikához igazodó) pragmatikus, decentralizációs törekvés, mely a tudományos kutatást eljuttatja az ország meghatározó egyetemi központjaiba. Ha pedig netán valaki az erőteljesebb állami ellenőrzés híve, elégedetten nyugtázhatta, hogy az „akadémiai bizottságok létrehozása az országban folyó tudományos munka, *valamint a jobb központi irányítás és ellenőrzés elősegítése érdekében kívánatos*”.

Úgy tűnik, Szeged több szempontból is jó eséllyel indult. A SZAB-ot létrehozó MTA Elnökségnek ugyan mindössze két vidéki tagja volt, Szegedről (Budó Ágoston) és Pécsről (Ernst Jenő, aki ugyancsak dolgozott Szegeden), de többen, így az elnök (Rusznay István), a főtitkár (Erdei Ferenc), az osztálytitkár (Sötér István), az egyik választott elnökségi tag (Gerecs Árpád) is kötődött a Szegedi Egyetemhez. A SZAB első, 22 fős elnökségében 12 akadémikus volt, a társadalomtudományokat két jogász (az akadémikus Buza László és Antalffy György), valamint két bölcész (a történetész Mérei Gyula és a nyelvész Hajdú Péter) képviselte. Meghatározó jelentőségű a természettudományok és az orvosi tudományok képviselője volt.

A döntés nem volt indok és előzmény nélküli: fontos szerepet játszhattak benne a korábbi, immár szegedi egyetemi negyven esztendő tapasztalatai és eredményei (nem kis mértékben Szent-Györgyi Nobel-díja). A szegedi tudományosság támaszkodhatott a Kolozsvári Egyetem tudósainak munkájára, szakmai tekintélyére, a kolozsvári egyetemnek a tragikus évtizedek ellenére tovább élő és Szegeden továbbfejlesztett örökségére, mint ahogy a város tudományos életének, a város intézményeinek a szellemi hagyományaira, és infrastruktúrájára, ami nagymértékben vonatkozott a bölcsészetre is. Klebelsbergnek a Szeged felsőoktatási és tudományos életének fejlesztésében játszott szerepe ugyancsak kitörölhetetlen volt, időlegesen munkásságát ugyan el lehetett hallgatni, de szelleme diszkrétan, ám – mint a dombon lévő síremléke is – szilárdan megmaradt, és tovább élt az általa emelt intézetek, a várostól kapott épületek falai között.

A Bölcsészettudományi Kar két épületében húsz „bölcész” emléktábla van, melyeket a tudományos-szakmai közösség konszenzussal helyezett a róluk elnevezett termék bejáratához. Talán történeti forrásként is kezelhetjük őket, annak

érdekében, hogy képet kapjunk arról, hogy követőik és a ma tudósai milyen szakmai örökség továbbvitelét tartják fontosnak. Az ő munkásságuk szakmai hátteret ad a hatvanas–hetvenes évek időszakához. Iskolateremtő tudós egyéniségek alakjai rajzolódnak ki az alábbi felsorolásból: Klemm Antal (nyelvész, finnugrista), Vajda György Mihály (irodalomtörténész, komparatista), Várkonyi Hildebrand Dezső (filozófus, pedagógus, pszichológus), Mérei Ferenc (pszichológus), Banner János (régész, néprajzkutató), Buday Árpád (régész), Bálint Sándor (néprajztudós), Bellon Tibor (muzeológus), Mikola Tibor (nyelvész, finnugrista), Dézsi Lajos (irodalomtörténész), Sík Sándor (irodalomtörténész, költő, író, műfordító), Zolnai Béla (irodalomtörténész, nyelvész), Mészöly Gedeon (nyelvész, műfordító), Wittman Tibor (történész), Kristó Gyula (történész, medievista), Szádeczky-Kardoss Samu (klasszika-filológus, történész), Koltay-Kastner Jenő (irodalomtörténész, filológus, történész, italianista), Fogarasi Miklós (nyelvész, italianista), Málnási Bartók György (filozófus).

A névsor olvasása és a bölcsészeti területen folyó széleskörűen elismert kutatási tevékenység alapján azonban bizton állítható, hogy hasonló létszámban említhetnénk olyan kiváló kutatókat, akiknek tevékenysége méltó módon csatlakozik a fentiek eredményeihez. Az MTA megalapításának 200. évfordulójához kapcsolódó programtervek között ennek átfogó bemutatása céljából is szerepel a szegedi tudományosság helyzetének, fejlődésének, eredményeinek gazdagságát összefoglaló szakmai tanácskozás megszervezése.

Az első SZAB csak öt szakbizottságot hozott létre, a bölcsészet a Társadalomtudományi Szakbizottság részeként jelent meg (elnöke Buza László volt). A hatvanas évek a Kar oktatói és kutatói, valamint a bölcsészeti kutatások számára is egyfajta új kezdetet, új kibontakozási lehetőséget jelenthetett. Az adott tudományterület fejlődésének élvonalába igyekvő, ambiciózus kutatások, programok előkészítése zajlott, fokozatosan módosult a szervezeti struktúra; új tanszékek, új kutatócsoportok, új intézetek születtek. Az elmúlt 65 esztendő kezdeményezései és történései könnyen elérhetők a tanszékek, intézetek történeti bevezetőiben. A könyvekben ma a bölcsész területről 36 Szegedhez kötődő akadémikus neve szerepel. Ők is többnyire meghatározó, iskolateremtő egyéniségek. Nekik is köszönhető, hogy a bölcsészettudományi oktatás és kutatás innovatív lehetett, tudott kellő nyitottsággal tekinteni a világra és a maga területén válaszokat keresni a tudományos kihívásokra.

Végezetül említessék meg a szakmai együttműködéshez bázist nyújtó városi, illetve regionális környezet is. A bölcsész laboratóriuma a könyvtár, a múzeum és a levéltár. A JATE Központi Könyvtára az ország egyik legjelentősebb intézménye lett, mely több fázisban, látványos fejlődésen és folyamatos modernizáláson ment át: kihasználva a Kibernetikai Laboratórium közelségét, a hazai könyvtári informatika hazai zászlóshajójává lett, majd nagyban hozzájárult a BTK-n létrehozott modern informatikus könyvtáros képzés megalapításához. Az új (később Klebelsberg) könyvtár a Világbanktól kapott támogatás (2004) igen eredményes felhasználása következtében bekerült a világ 50 legkülönlegesebb egyetemi könyvtára közé. Különlegességét

reményeink szerint növelheti a két épület közötti részen a terveink szerint az MTA200 keretében felállítandó, várhatóan üveglapokból készülő Szilassi-poliéder szoborváltozata és komplex üzenete.

A szegedi pedagógusképző intézmény (Juhász Gyula Pedagógusképző Kar és elődjei) és a bölcsészettudományi karhoz kötődő kutatások között rendszeresek voltak az érintkezési pontok, a kutatók több területen komoly szakmai-tudományos együttműködést folytattak. Hasonló volt a helyzet a Móra Ferenc Múzeummal és a vele akkor még egy épületben lévő Somogyi Könyvtárral is, melyek a régészeti, a néprajzi, a helytörténeti és muzeológiai területen folyó kutatások közötti partnerséget biztosították. A Megyei Levéltár és szakemberei ugyancsak a szegedi tudományos életbe integráltan végeztek és végzik tevékenységüket.

Ma a Szegedi Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar a humán területen végzett, nemzetközi szinten is elismert kutatások alapján is a legjobb intézmények között szerepel, kutatói igen kiterjedt és fejlett nemzetközi együttműködési rendszerben tevékenykednek. A hazai és egyetemi (kari) rangsorokat figyelemmel szokás kísérni, még akkor is, ha nem kell túlbecsülni a statisztikákban szereplő eredményeket. Ha azonban több rangsorban is előkelő helyezést látunk, akkor mégiscsak hitelesebbnek tűnhet a pozitív visszaigazolás. A szegedi bölcsészkar esetében pedig kétségtelenül ez a helyzet. Jó felmérési és viszonyítási lehetőséget kínál, és a szakmai színvonalra is rátekintést nyújt a doktori képzés áttekintése, mely a fokozat odaítélési jogát – a több évszázados hagyományoknak megfelelően – visszajuttatta (1993) az egyetemek hatáskörébe. Zsigmond császárnak tulajdonítanak egy anekdotát, mely szerint a kérdésre, miszerint a lovag vagy a doktor ér többet, ő azt a választ adta: „*Lovaggá* akár ezer nemesembert is üthetek, de *Doctorrá* holtom napjáig se fogadhatok egyet sem.” Eszerint régi törekvés, hogy minden kerüljön oda, ahol a legjobb minőségben megvalósítható.

A Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar – kezdetben nem oktatási célra szánt – épülete 2025-ben lesz százesztendő. Az akkori leírás szerint Európából az „Isztambul felé vezető transzkontinentális út” mentén épült. Ezt az utat – pragmatikusan – ma Szabadkai útként ismerjük. Lehet, hogy eleink messzebb láttak, de legalábbis messzebb tekintettek? Mindenesetre, visszagondolva az elmúlt 65 esztendőre, talán elmondható, hogy a SZAB létrehozása – a bölcsészeti területen is – azok közé a lépések közé tartozott, amelyek visszahelyezték Szeged és a régió tudományosságát a transzkontinentális főútvonalra, sőt, annak egyik fontos megállójává tették.

A magyar PhD-rendszer születése: a szegedi egyetem professzorának visszaemlékezése²

Előjáték

1990 őszén számomra teljesen váratlanul egy egyetemi fórum a szegedi József Attila Tudományegyetem rektori tisztségére javasolt, majd az egyetemi tanács úgy választott meg rektornak, hogy korábban még dékánhelyettes sem voltam. Már a jelölést úgy vállaltam el, hogy csak egy évig kívánom betölteni a tisztséget.

Miután tagja lettem a Magyar Rektori Konferenciának, az engem küldött az Európai Rektori Konferencia üléseire a magyar felsőoktatás képviselőjeként. Hamarosan kiderült, hogy valójában két szervezet van: az Európai Egyetemek Szövetsége és az Európai Rektori Konferencia. A két szervezet egymáshoz való viszonya nem volt teljesen tisztázott, később át is alakultak, de mindkettőben részt kellett Magyarországnak felsőoktatásának vennie. Az akkor tárgyalt fő kérdés az volt: Mi tesz egy felsőoktatási intézményt egyetemmé? Magyarul: a volt szocialista országok felsőoktatási intézményei közül melyek és milyen alapon számítanak egyetemnek? A döntés, amelyben akkor én még csak passzívan vettem részt, az volt, hogy: „egyetem az a felsőoktatási intézmény, amely jogosult PhD-diploma kiadására”. Azonnal világossá vált, hogy lépniünk kell, mert egyébként a magyar egyetemeket kizárják az európai egyetemek közösségéből.

Első felvonás

Már a rendszerváltás előtt, azután rektorságom idején figyeltem, hogy az egyetemi és az akadémiai elit fokozatosan konfrontálódik, noha egy kisebb csoport mindkét oldalon jelen volt. Amikor felmerült a PhD bevezetésének kérdése, világossá vált, hogy a régi egyetemi kisdoktori nem töltheti be a PhD funkcióját. Hosszabb tárgyalások után arra az eredményre jutottunk, hogy a régi rendszer fokozatai közül a kandidátusi az a szint, amely nagyjából megfelel a nyugati egyetemek PhD-fokozatának. Csakhogy ezt a kandidátusi fokozatot a Magyar Tudományos Akadémia adta.

A megújult Magyar Tudományos Akadémia és új elnöke, Kosáry Domokos hamarosan konfrontálódott az egyetemmel és az Akadémia több okból is romló viszonyával. Miután az volt a meggyőződésünk, hogy az ellentéteket és vitákat csak megbeszélésekkel és megegyezéssel lehet feloldani, megalakítottuk az Athenaeum Társulást és az Athenaeum Bizottságot. Az előbbi az egyetemek és az Akadémia vezetőinek fóruma volt, az utóbbi mintegy végrehajtó bizottságként javaslatokat fogalmazott meg, és tárgyalta a külső, elsősorban kormánysszervekkel.

² Az összeállítás jelen fejezetét Róna-Tas András írta.

Az sem lehetett kétséges, hogy a fokozatadást vissza kell juttatni az egyetemeknek. A felmerülő kérdés az volt, hogyan garantáljuk az egyetemek által majdan adandó PhD színvonalát. Ezt a problémát ugyan az egyetemek elvben elismerték, de a megoldás tekintetében igen erős, ugyanakkor nagyon eltérő nézetek jelentek meg. Itt most egy kis ugrást kell tennünk.

Második felvonás

1992 októberében hivatott az akkori miniszter, Andrásfalvy Bertalan. Megkérdezte, hogy elvállalnám-e egy előterjesztés elkészítését egy jövőbeni Akkreditációs Bizottság ügyében. A javaslatot összeállítottam, és a minisztertől megbízást kaptam egy Ideiglenes Országos Akkreditációs Bizottság (IOAB) felállítására. Bár rögtön az elején a Minisztérium bürokráciája megkísérelte magához vonni a még meg sem alakult szervezetet, de ennek ellenálltam, és a munka a Magyar Rektori Konferencia égisze alatt kezdődött meg.

Az egyetemek minőség-ellenőrzésének ezer és egy problémája volt, de ezek közül ki kellett emelni a PhD kérdését. Világos volt, hogy a PhD ügyének rendezése az új felsőoktatási törvényben fog megtörténni, azonban a törvény elfogadásának elhúzódása miatt gyorsabban kellett cselekedni. Ezért egy merész lépésre szántuk el magunkat. Abban állapodtunk meg, hogy az IOAB pályázati bizottságként fog működni. A jogi háttérrel egy miniszteri levél biztosította.

A pénzügyminiszterrel sikerült megállapodni: 1993 második félévére a kormány 614 millió forint pluszköltséget biztosít, és az 1994-es évben a kormány ennek a dupláját, 1228 millió forintot ad a PhD-képzéshez.

A kiírt pályázatokra az 1993. február 20-ai határidőig 216 pályázat érkezett. A pályázatok elbírálásában több mint 600 magyar és 18 külföldi tudós vett részt. Megkülönböztettünk A és B típusú programokat. A B típusú programok csak egy A típusú program részeként működhettek. A beadott pályázatok 69%-ában a bizottság pozitívan döntött, vagyis ezek a programok megkapták az ideiglenes jogosítványt a doktori képzés megindításához. A véglegesítéshez azonban a felsőoktatási törvény elfogadására volt szükség.

Harmadik felvonás

A felsőoktatási törvényt 1993. július 13-án fogadta el az Országgyűlés. Büszke vagyok arra, hogy a szakaszonként történt részszavazáson az Akkreditációs Bizottságról szóló szakaszokat a Ház mindkét oldala, kormány és ellenzék egyhangúlag megszavazta. Az új törvényben ez állt:

„81. § (1) A MAB

a) jóváhagyja a doktori iskolák működését, és dönt arról, hogy az egyetem melyik tudományterületen, azon belül mely tudományágban folytathat doktori képzést, ítélhet oda doktori fokozatot.”

Természetesen a munka neheze ezután következett. A MAB és annak szakbizottságai az egyre profibbá váló titkárság közreműködésével elindította az ideiglenes jogosítványok véglegesítését. Ez a munka is sok körütekintést, tárgyalást, némi kompromisszumkészséget igényelt, de sikerrel járt. Megindultak az egyetemeken a doktori programok. A magyar PhD-képzés megszületett.

Utójáték

Mint olyan valaki, aki részt vett a magyar doktorképzés létrehozásában, és több mint 16 Szegeden védett doktori hallgató témavezetője volt, nem elégedhet meg a történet elmondásával. Aggódva figyelem az intézmény jelenét s még inkább jövőjét. Nemcsak a MAB függetlenségének állandó veszélyeztetését a politika részéről, hanem a mesterképzés elemeinek áttolódását a PhD-képzésbe, a jelentkezők között a tehetségek arányának csökkenését és a végzetek külföldre áramlását. A magyar doktori képzés kapcsán okunk van ünnepelni, ugyanakkor a jövő érdekében kötelességünk őszintén beszélni.

TEMATIKUS ÖSSZEÁLLÍTÁS

Öregség, öregedés, *ageing* Az idősödéssel, időskorral és az idősek társadalmi helyzetével kapcsolatos kérdések kutatása hazánkban

Old Age and Ageing Research into Issues Related to Ageing, Old Age, and the Social Situation of the Elderly in Hungary

Vendégszerkesztő: Kurdi Mária

Bevezető

Introduction

Kurdi Mária

DSc, professor emeritus, Pécsi Tudományegyetem Anglisztika Intézet, Pécs
kurdi.maria@pte.hu

Számos nemzetközi forrás szerint a múlt század utolsó néhány évtizedére tehető, hogy elsősorban a nyugati civilizációk társadalmi rádöbbenetek, milyen újabb, nem megkerülhető kihívásokat hoz magával az emberi élettartam különböző okokból, főként az orvostudomány nagyléptű fejlődésének köszönhetően bekövetkező kitolódása. Statisztikák kimutatják, mennyire rohamosan „idősödnek” ezek a társadalmak, és sokkal többen érik el a „harmadik kort”, ami felborítja például az eltartott és az eltartó generációk közötti, korábban nagyjából konstans arányokat, ugyanakkor jelentős változásokat idéz elő, illetve kíván meg a gazdasági és a kulturális életben. Az angolszász országokban megjelent az „age studies”, vagyis az életkorral foglalkozó tudomány, s ezt követően az „ageism”, magyarítva ageizmus fogalma is, amely az életkoron (általában az idős kort értve ezen) alapuló hátrányos megkülönböztetést jelenti. A különböző tudományágak művelői egyúttal felismerték, hogy az osztály, a társadalmi nem, az etnikum és a faji hovatartozás mellett az életkor szintén meghatározó mutatóként funkcionálhat az egyéni identitás összetettségének kutatásában, s azokhoz hasonlóan szintén eredményezhet diszkriminatív gyakorlatokat. Következésképpen az életkortudomány diskurzusa szükségszerűen interdiszciplináris, azaz az elméleti belátásainak felhasználásával készült és közzétett esettanulmányok vagy elemzések általában szoros összefüggéseket tárnak fel az identitást meghatározó többi, fentebb említett jellemzővel.

Az utóbbi évtizedekben az időskor értékeinek megbecsülése és védelme céljával kiépült, illetve korábbi kezdeményezések nyomán megerősödött egy intézményes háttér. Nemzetközi téren az Egyesült Nemzetek 1990-es vonatkozó határozata óta minden év október 1. az idősök világnapja. 2002-ben az Egészségügyi Világszervezet (WHO) „Active Ageing – Policy Framework” névvel publikált egy alapidokumentumot, amely azért fontos manapság is, „mert először gondolkodik az idős emberről a maga emberi teljességében. A figyelmet az emberi élet kiteljesedésére fordítja, és nem kizárólag a szociális és egészségügyi vonatkozásokra szűkíti le” (URL1). Közelebbi közösségünk, az Európai Unió szervei pedig időről időre átgondolt és megvitatott ajánlásokat fogalmaznak meg a tagországok számára. Kiadványokat, statisztikákat és felmérési eredményeket jelentet meg az EUROSTAT (2019), például „Ageing Europe: Looking at the Lives of Older People in the EU” címmel 2019-ben. Ugyanakkor a szellemi élet területén monográfiák, folyóiratok, konferenciák, tematikus tanulmánykötetek, PhD-kurzusok és disszertációk foglalkoznak az idősödés folyamatának és az öregkor kihívásainak legkülönbözőbb aspektusaival, továbbá tudományos és művészeti reprezentációival, melyek többsége interdiszciplináris megközelítésű. Ilyen releváns fórum a *The Journal of Aging Studies* (1987–), az *International Journal of Ageing and Later Life* (2006–), az *Age Culture Humanities* (2014–), hogy csak néhány folyóiratot említsünk. Régióink helyzete szempontjából figyelemfelhívó jelentőségű a Széman Zsuzsa (2013) által nemzetközi szerzőgárdával szerkesztett kötet, *Challenges of Ageing Societies in the Visegrad Countries*, melyet a Magyar Máltai Szeretetszolgálat jelentetett meg 2013-ban.

A nemzetközi fejleményekhez csatlakozva hazánkban megalakult az Idősügyi Tanács, majd 2001-ben megjelent az Idősügyi Charta, amely az idős emberekkel együttműködve, igényeiknek megfelelő időspolitikát kíván folytatni és az érdekében cselekedni azóta is. 2009-ben országgyűlési határozat született az Idősügyi Nemzeti Stratégia elfogadásáról, amely fontos irányelveket és összehasonlító adatokat tartalmaz (URL2). A kiadványok területén a Nemzetközi Gerontológiai Társaság hazai szervezetéhez kötődik a *Magyar Gerontológia* (2009–) című folyóirat, de az évtizedek óta működő *Demográfia* (1958–) szintén okkal idézhető az életkor széles értelemben vett tárgykörének szempontjából. Mellettük számos, más diszciplínákat képviselő fórum is közöl tanulmányokat az időskorral, s annak az ageizmusra is rámutató szemléletével összefüggő gazdasági, társadalmi, valamint kulturális kérdésekről. A Magyarországon megjelent releváns tanulmánykötetek sorában található a következő két interdiszciplináris kiadvány: a Kállai János, Kaszás Beáta és Tiringér István által szerkesztett *Az időskorúak egészségpszichológiája*, amely a Medicina Könyvkiadónál 2013-ban látott napvilágot (Kállai–Kaszás–Tiringér 2013), valamint a Lampek Kinga és Rétsági Erzsébet szerkesztésében megjelent *Egészséges idősödés: Az egészségfejlesztés lehetőségei idős korban* (Lampek–Rétsági 2015). Mindkettő anyaga messze túlmutat azon, hogy csak egészségügyi kérdésekkel foglalkozzon, hanem, többek között, hasznosítható kiindulópontokat nyújtanak az idősekre fókuszáló intézményes, családi és egyéni gyakorlatok és választások számára.

Gyakran és jogosan felmerülő kérdés, pontosan mit is értünk az idősödés, időskor és öregkor fogalmakon. A szakemberek rendre megkísérlik a definícióalkotást, vagyis az emberi élet szakaszainak behatárolását, számszerűsítését. Sokan célszerűnek találják a WHO felosztását mint irányvonalat követni, mely szerint az idősödés folyamatában az 50–59 év az áthajlás kora, a 60–74 év az idősödés kora, 75–89 év között idősorról, öregorról beszélünk, 90 év fölött aggasztóan korról, majd 100 év felett matuszálemi korról (idézi Füzesi–Törőcsik–Lampek 2013, 66). Ezt a szakaszolást Lampek Kinga „életkori megközelítésnek” nevezi, s egyik tanulmányában együtt említi három másik megközelítéssel: a biológiai kritériumok alapján történővel, a pszichológiai és a szociológiaiakkal (Lampek 2015, 11). Az idősödő és idős emberek csoportjainak azonosítására és jellemzésére a különböző megközelítéseket szükségszerűen lehet kombinálva alkalmazni. Kétségtelen tény azonban, hogy mind a kutatói, mind a hétköznapi tapasztalat szerint az egyes csoportokon belül is markáns eltérések láthatók az egyének idősödésében és annak szubjektív megélésében, továbbá magára a folyamatra adott aktív indíttatású vagy inkább passzív reakciókban. A témakör tehát kétségkívül meglehetősen szerteágazó, s az éleletesélyeknek az eddigiek figyelembevételével várható, és talán még inkább felgyorsuló javulásával újabb megközelítéseket és módszereket fog generálni.

Összeállításunkban öt tanulmányt közlünk. Ezek különböző diszciplínákhoz tartoznak, ily módon illusztrálva a téma komplexitását és sokszínűségét. Kucsera Csaba tanulmánya szociológiai és szociálpolitikai perspektívájú; vizsgálatának tárgya a szolidaritáson és jogosultságon alapuló intergenerációs szerződés viszonya a jóléti államot fenntartó társadalmi szerződéshez az egyre idősödő társadalmak újonnan megjelenő kihívásainak kontextusában. A másodikként olvasható, Csókási Krisztina és munkatársai által jegyzett tanulmány pszichológiai témájú, az idősöknek a fizikális funkciócsökkenések ellenére potenciálisan megnyilvánuló érzelmi stabilitására vonatkozó újabb kutatási eredményeket tárgyalja, s egyúttal hipotéziseket nyújt a lehetséges okokról. Horváth Kornélia a kortárs magyar költészet területéről választotta témáját: az ötvenhat évesen elhunyt Petri György verseiben és utolsó kötetében vizsgálja az öregedés mint életérzés ábrázolásának poétikai-szemantikai jellemzőit, melyeket az *idő* sajátos felfogása tesz még inkább egyedivé. A színháztudomány területét és szempontjait képviselő tanulmányában Jákfalvi Magdolna Gobbi Hildának a több évtizedes pályája során saját erőforrásaiból megalkotott, az öregséget láthatóvá tevő „öregnő” szerepkörét elemzi, feltárva egyúttal a performatívitás művészetének a színpad világában különlegesen hangsúlyos lehetőségeit. Végül Madai Sándor tanulmánya azt tárgyalja, hogy a magyar büntetőjogban milyen újabb szabályozások és esetileg alkalmazható megfontolások biztosítják az idős emberek védelmét az életkorukból fakadó csökkent képességeiket (is) kihasználó elkövetőkkel szemben.

Reményeink szerint az összeállítás valamelyest betekintést nyújt abba, hogy az idősödés és öregkor kérdéseire, problémáira és ábrázolásaira, valamint az azokra történő reakciókra fókuszáló tudományos megközelítések mennyire sokrétűek lehetnek. Ugyanakkor a tanulmányok együttese bemutatja, hogy az alkalmazott módszerek

az adatok és dokumentumok feldolgozásától és elemzésétől a termékeny hipotézis-alkotáson át a szubjektív és intuitív felfogások érvényre juttatásáig terjedhetnek. Megjósolható, hogy adott demográfiai körülményeink között a nemzetközihez hasonlóan a magyar age és ageing studies kutatási terepe is előreláthatóan bővülni fog, szempontjait folyamatosan megújítva fejlődik tovább. A vizsgálódások átfogó célja természetesen az, hogy az egyre idősödő társadalmakban a „harmadik kort” megérők nagy többsége minél teljesebb, minőségi életet tudjon élni, s a generációk között ma még tapasztalható feszültségek jelentősen csökkenjenek, lehetőség szerint el is tűnjenek.

Irodalomjegyzék

- EUROSTAT (2019). *Ageing Europe Looking at the Lives of Older People in the EU*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
<https://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-statistical-books/-/ks-02-19-681>
- Füzesi Zsuzsanna – Törőcsik Mária – Lampek Kinga (2013). „Az időskor egészségpszichológiája: tények és trendek”. In: Kállai János – Kaszás Beáta – Tiringner István, szerk. *Az időskorúak egészségpszichológiája*. Budapest: Medicina Könyvkiadó, 63–83.
- Kállai János – Kaszás Beáta – Tiringner István, szerk. (2013). *Az időskorúak egészségpszichológiája*. Budapest: Medicina Könyvkiadó.
- Lampek Kinga (2015). „Az aktív időskor és a társadalom”. In: Lampek Kinga – Rétsági Erzsébet, szerk. *Egészséges idősödés, az egészségfejlesztés lehetőségei idős korban*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Egészségtudományi Kar, 8–27.
- Lampek Kinga – Rétsági Erzsébet, szerk. (2015). *Egészséges idősödés: Az egészségfejlesztés lehetőségei idős korban*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Egészségtudományi Kar.
- Széman Zsuzsa szerk. (2013). *Challenges of Ageing Societies in the Visegrad Countries*. Budapest: Magyar Máltai Szeretetszolgálat.
<http://ageing.maltai.hu/>
- URL1: Idősügyi Nemzeti Stratégia
<https://njt.hu/jogszabaly/2009-81-30-41.1>
- URL2: 81/2009. (X. 2.) OGY határozat az Idősügyi Nemzeti Stratégiáról
<https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a09h0081.OGY>

A demográfiai előregedés és az intergenerációs szerződés

Demographic Ageing and the Intergenerational Contract

Kucsera Csaba

PhD, Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Dékáni Hivatal
Tudománypolitikai és Tudományos szervezési Iroda, Budapest
csaba.kucsera@tatk.elte.hu

Összefoglalás

A jóléti állam szolidáris kockázatközösségének alapja az a társadalmi szerződés, amely legitimálja a befizetők kötelezettségeit és a kedvezményezettek jogosultságait. Ez a rendezőelv – intergenerációs szerződésként – érvényes az intergenerációs jóléti transzferekre is, mely szerint a munkaerőpiacon aktív korosztályok befizetése finanszírozzák az inaktív korosztályok juttatásait a demográfiai előregedő társadalmi kontextusban, például egyre hangsúlyosabban az idős-inaktív korosztályok nyugdíját is. A markáns társadalmi előregedés miatt az egyre deficitesebb felosztó-kirovó nyugdíjrendszer változatlan fenntartása az egyéb társadalompolitikai célok erőterében ellehetetlenülhet, kikezdve az intergenerációs szolidaritást és szerződést is. A tanulmány célja általános áttekintést nyújtani az intergenerációs felelősségek, jogosultságok és viszonyok összefüggéseiről és alakulásáról az előregedő társadalom redistributív jóléti államát érintő államháztartási kihívások kontextusában.

Abstract

The foundation of the welfare state is the social contract that legitimizes the obligations and entitlements of its members. The principle of solidarity applies to intergenerational transfers as an intergenerational contract, according to which the benefits and services of the inactive age groups are financed from the contributions of the active age groups in the labour market, with a special emphasis on the pensions in a demographically ageing society of inactive older people. Due to the significant ageing of society, maintaining a financially increasingly deficient pay-as-you-go pension system may become impossible in the context of competing social policy objectives, undermining the intergenerational contract and solidarity. The aim of this paper is to provide a general overview of intergenerational obligations, rights, and relationships in the context of public financing challenges, which affect the redistributive welfare state in an ageing society.

Kulcsszavak: előregedő társadalom, jóléti állam, nyugdíjrendszer, intergenerációs szerződés, intergenerációs méltányosság

Keywords: ageing society, welfare state, pension system, intergenerational contract, intergenerational fairness

Demográfia és jóléti rendszer – a jóléti rendszer aranykora

A társadalmi demográfiai folyamatok és a jóléti állam fejlődéstörténete szoros kölcsönhatásban vannak egymással. A jóléti állam különböző eszközei gyakran irányulnak a demográfiai folyamatokban rejlő társadalmi kockázatok kezelésére, de a demográfiai folyamatok is meghatározzák a szociálpolitika jóléti eszközrendszerének lehetőségeit és korlátait. A fejlett ipari országokban a második világháború után született népes generációk egyfelől a munkaerő-kínálatukkal, másfelől a fogyasztói keresletükkel járultak hozzá a nagyarányú gazdasági növekedéshez. Ők a jóléti állam perspektívájából széles befizetői réteget jelentettek, lehetővé téve a jóléti állam kiterjesztését strukturális és parametrikus értelemben is, hozzájárulva a jóléti állam 1970-es évekig tartó „aranykorához”.

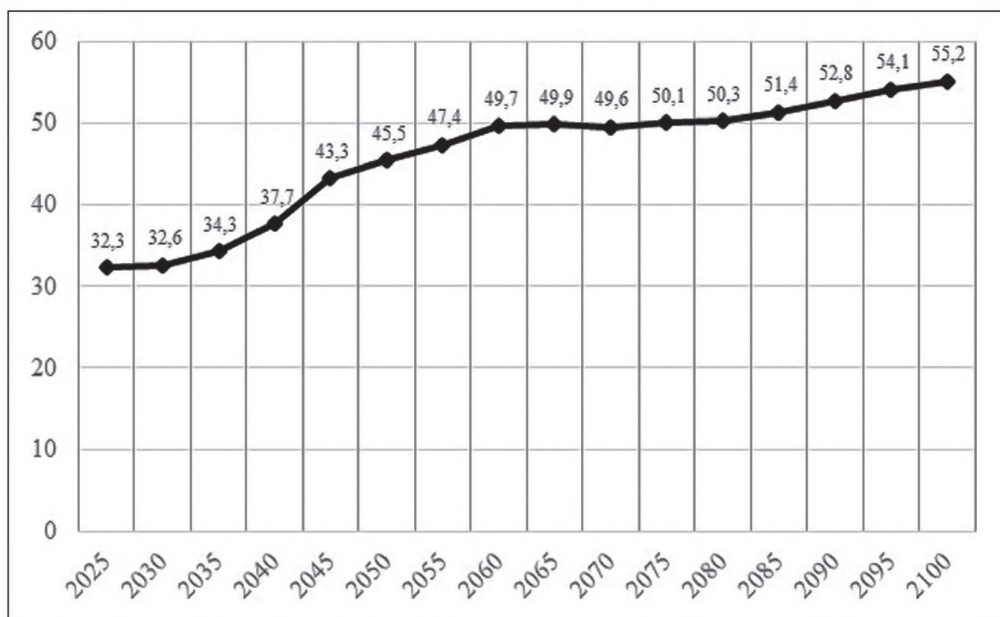
Ebben az (első) „demográfiai osztaléknak” (demographic dividend) nevezett jelenségben a fiatalos korszerkezetű népességben az „eltartóknak” és „eltartottaknak” az egymáshoz viszonyított – a gazdasági és jóléti rendszerekre nézve – kedvező aránya például a nyugdíjrendszerben lehetővé tette annak új társadalmi (ágazati, foglalkozási) csoportokra való kiterjesztését, a nyugdíjak emelését, a nyugdíjkorhatár csökkentését, vagy éppen a korhatár előtt nyugdíjba vonulás csatornáinak működtetését. Ezek a folyamatok nagymértékben járultak hozzá a redisztributív jóléti állam legitimitásához is, s e lendület a demográfiai trendek szintjén a 20. század végéig fennállt, magától értetődő normává és elvárássá téve azt, hogy egy fiatal generáció szükségszerűen magasabb szintű jólétben fog élni, mint a szüleik generációja. Ugyanakkor, a 21. századra a modern ipari társadalmak stabilan előregedő demográfiai trendjei következményeként ennek a „demográfiai osztaléknak” az eltűnése, sőt negatívba fordulása kedvezőtlenül érinti a jóléti államot és a makrogazdaságot is.

Az előregedő társadalom legfontosabb jóléti kihívása

Az előregedés egyik legnagyobb jóléti kihívása a nyugdíjrendszer jelenlegi modelljének pénzügyi fenntarthatóságát éri.¹ Ennek érzékeltetésére a tudományos és szakpolitikai irodalomban, valamint a laikusoknak célzott újságcikkekben is az egyik leggyakrabban hivatkozott demográfiai indikátor az időskori függőségi ráta (*1. ábra*). Ez a konvencionálisan gazdaságilag inaktívnak tekintett, 65 évesnél idősebbek arányát

¹ Az előregedő társadalom felfelé irányuló jóléti transzfereinél az egészségügyi szolgáltatások, valamint a tartós ápolási-gondozási ellátások iránti igény is növekedni fog a jövőben. Ugyanakkor nehezebb ezeket makroszinten kalkulálni, mert az egészségügyi technológia költségei önmagukban is növekednek, illetve az idősgondozás intézményrendszere kevésbé kiépített. Továbbá erőteljes a kormányzati célkijelölés a jóléti rendszeren kívüli hozzátartozói magánfelelősség hangsúlyozására is.

fejezi ki százalékban a munkavállaló korban lévők (15–64 évesek) korcsoportjához viszonyítva $([65+ \text{ évesek} / 15-64 \text{ évesek}] \times 100)$.²

1. ábra. Időskori függőségi ráta Magyarországon %-ban, 2025–2100 (URL1)

Forrás: saját szerkesztés

Az időskori függőségi ráta 1990-ben még csak 20,0% volt, azaz öt fő 15–64 évesre jutott egy fő 65 éves vagy idősebb, de 2030-ra már csak közel háromra, 2060-ra pedig már csak nagyjából kettőre fog. Erősen leegyszerűsítve, a nyugdíjrendszer finanszírozása egyre nehezebb lesz a nyugdíjas korúak számának növekedésével, aminek fontos mérföldköve az 1974–77 között született utolsó népes generáció beérkezése a 65 éves korba 2040 körül kezdődően. Ugyanakkor ez az időskori függőségi ráta növekedésének csak egyik tényezője, mert a demográfiai előregedés másik tényezőjeként a termékenység a társadalmi reprodukciós szint alatti, s így a munkavállalói korú 15–64 évesek száma is csökkenőben van.

Az aktív korú réteg tartós zsigorodása ráadásul precedens nélküli folyamat, ami a várható következmények kiszámítását és az eredménnyel kecsegtető kezelési módszerek alkalmazását egyaránt nehezíti. Emellett a munkavállalói korú réteg

² A mutató népszerűségéhez hozzájárul a könnyű értelmezhetősége, valamint az előre számításában a demográfiai modellek viszonylagos megbízhatósága. Ugyanakkor önmagában csak korlátozottan használható, mert érzéketlen az egyébként is nehezebben megjósolható gazdasági folyamatokra, a két korcsoport tényleges aktivitási és foglalkoztatási rátájára, a nyugdíjpolitikai változásokra stb.

belső korstruktúrája is elöregedő, ami azt okozza, hogy gyakoribbá válik körükben a foglalkoztathatóságot nehezítő funkcionális korlátozottság, és általában csökken a makrogazdasági innovációs és versenyképességi potenciáljuk. Ezek a folyamatok együttesen a gazdasági termelékenység és növekedés lehetőségeit strukturális szinten is kedvezőtlenül érintve csökkentik az elkölthető jóléti redisztribúciós forrásokat.

Ezek az összefüggések a demográfiai-jóléti-gazdasági folyamatokat kutató közösségekben régóta ismeretesek. Harminc évvel ezelőtt például éppen a *Magyar Tudomány* 1994/5. számának hasábjain elkezdett „Élet-halál kérdések” című cikksorozatban Miltényi Károly (1994) az időskori függőségi ráta alakulásának, valamint a népességfogyás és elöregedés évtizedekkel későbbi (mostani) gazdasági-jóléti kihívásait vetítette előre, míg Szabó Kálmán (1994) a demográfiai előrejelzésekből a nyugdíjrendszer pénzügyi fenntarthatóságára vonatkozó problémára és annak – keresztmetszeti – intergenerációs érdekellentétére figyelmeztetett.

A társadalmi és intergenerációs szerződés

A korstruktúra változásai tehát a jóléti rendszer szolgáltatásai és ellátásai iránti igényt növelik, míg finanszírozási lehetőségeit csökkentik. A jelenlegi jóléti modellnek a következő évtizedekben erősödő pénzügyi fenntarthatósági kihívása pedig megkérdőjelezheti a mögöttes társadalmi szerződést, intergenerációs méltányossági perspektívából pedig az intergenerációs redisztribúciós mechanizmusokat koordináló intergenerációs szerződést, kikezdve akár a jóléti állam alapjainak legitimitását, illetve a társadalmi szolidaritást és kohéziót is.

A társadalmi szerződés az a legitim rendezőelv, amelyre az állam mint politikai közösség épül, a közhatalom és az állampolgárok általában hallgatolagos megállapodásán (implicit szerződésén) keresztül. A modern politikai állam szerves részeként a jóléti rendszer kockázatközössége szintén egy széles körben elfogadott és betartott szerződésre épül; sőt, magának a jóléti államnak az elfogadottsága is hozzájárul a politikai állam egészének a legitimitációjához. Az összefüggés egyidős a modern jóléti állammal, mert már a bismarcki nagy ellátórendszerek – például az állami nyugdíjrendszer – kiépítése is részben az egységes Német Birodalom politikai legitimitációját volt hivatott megtámogatni (Kohli–Arza 2011). A társadalmi szerződés hatóköre tehát a jóléti állam intézményrendszerére is kihat, jelen tanulmány perspektívájából pedig különösen fontos az annak részét képező intergenerációs szerződéskonceptió (European Commission 2017). Utóbbi az intergenerációs szolidaritás és felelősségérzet princípiumára építve azt szabályozza, hogy a társadalom különböző generációi³ hogyan támogassák egymást a jóléti ellátórendszer intézményesített keretei között.

³ Ez a tanulmány az egyszerűség kedvéért jóléti generációkat különít el, a jóléti állam adó- és járulékbefizetéseken keresztüli fenntartói („eltartók”) és a rendszer kedvezményezettjei („eltartottak”) felosztásban, ami általában jól korrelál az életkorral közelített sztenderd életciklusokkal.

A kedvezményezettként az időseket célzó nyugdíjrendszer Magyarországon működő felosztó-kirovó, vagy más néven folyó finanszírozású modelljének logikája szerint az éppen aktív korú munkavállalók után fizetett társadalombiztosítási járulék/szociális hozzájárulási adó – az intergenerációs dimenzióban korban „felfelé” irányuló jóléti transzfer – finanszírozza az aktuálisan nyugdíjasok állami folyósítású nyugdíját. Ez egy „gördülő séma”: a ma nyugdíjasai is „eltartották” korábban még aktívként az akkori nyugdíjasokat, sőt „lefelé” irányuló transzferekkel például az akkor még inaktív fiatalok oktatási rendszerét. Utóbbiak ma már aktívként joggal várják el, hogy majd az ő nyugdíjukat is finanszírozzák az utánuk jövő generációk. Ennek az intergenerációs szerződésre épülő, időben aszinkron reciprocitási modellnek a jövőbeni fenntartása legitim elvárás tehát, de a demográfiai folyamatok miatt a nyugdíjrendszer finanszírozhatósága a legfontosabb jelenlegi paramétereivel (járulék szint, nyugdíjkorhatár, helyettesítési ráta és a nyugdíj értékállósága) a következő évtizedekben egyre kevésbé lesz megvalósítható.

Intergenerációs méltányosság

A jóléti állam szükségzerű modernizálásának nemzetközi szakpolitikai diskurzusaiiban egyre hangsúlyosabban jelentkezik az intergenerációs méltányosság szempontrendszere. A méltányosság (igazságosság) a szociálpolitikát vezérlő egyik alapérték.⁴ Ugyanakkor jelentéstartománya – mint minden társadalmi értéké – relatív és szubjektív: időben és térben, kulturális, társadalmi, gazdasági és politikai kontextusonként, valamint közösségi és egyéni szinten is változhat az, hogy mi méltányos vagy méltánytalan (igazságtalan). A jóléti rendszer egyes elemei vagy akár az egésze is ki lehet téve a méltányossági mérlegelésnek: érintheti a juttatásokhoz vagy szolgáltatásokhoz való hozzáférés szabályait, a támogatás vagy ellátás mértékét, a hozzáférés időtávját, kedvezményezettjeinek körét, a finanszírozási oldalon pedig a járulékok vagy adók mértékét és kiterjesztettségét stb.

A jóléti rendszer legitimitásához szükséges, hogy a kockázatközösség tagjainak túlnyomó többsége összességében méltányosnak tartsa azt, vagy legalábbis ne tekintse méltánytalanoknak. A rendszer méltányosságába vetett hit összefügg a rendszerrel való együttműködési hajlandósággal, így közvetlenül befolyásolhatja a járulékok és adók befizetésének vagy elkerülésének egyéni stratégiáit. Az intergenerációs méltányosság kifejezés a jóléti állam perspektívájában az elosztási szabályrendszer működésére vonatkozik, melynek létezik keresztmetszeti, illetve a generációk teljes életciklusára vetített értelmezése is. John Myles (2007) például az egy adott keresztmetszeti pillanatfelvételen megragadott egyenlőtlenségeket veti össze méltányossági szempontból, míg Martin Kohli (2008) szerint egy adott időpillanatban létező generációk

⁴ Az 'igazságosság' és 'méltányosság' fogalmai nem teljesen ugyanazt jelentik, ez a tanulmány a továbbiakban alapértelmezésben az európai szakpolitikai diskurzusban jelenleg használt 'méltányosság' (fairness) fogalmát használja.

közötti egyenlőtlenség (például jövedelmi) önmagában nem méltánytalanság, ha a generációk relatív jóléti előnyei és hátrányai a teljes életciklusuk során nagyjából kiegyenlítődnek, azaz összességében nem befolyásolja őket az, hogy az életciklusuk egy adott szakaszát mely történelmi időszakban élik meg. Ez a társadalmi igazságosság-elméletek egyenlőségelvű felfogása (Bognár 2021).

Az Európai Bizottság (European Commission 2017) integratív szakpolitikai fókuszú megközelítésében a méltányossági szempontrendszer megkülönbözteti a generációs lehetőségek és korlátok bemeneti és eredménydimenzióit. A „bemeneti” oldalon azok a tényezők szerepelnek, amelyek tartósan meg tudják határozni azt, hogy egy adott generáció az életciklusa során mennyire képes kiteljesíteni a benne rejlő potenciált. Ezeket főként a korai oktatási és munkaerőpiaci körülmények határozzák meg. A kimeneti vagy eredményoldalon pedig a méltányossági szempontból releváns korlátok és lehetőségek az eltérő generációk munkaerőpiaci teljesítményét, munkájuk jövedelmezőségét, vagyonfelhalmozási és megtakarítási vagy éppen a fogyasztási lehetőségeiket befolyásolják. Ez utóbbi lehetőségek és korlátok megítéléséhez – és az előregedő társadalom gazdasági, foglalkoztatáspolitikai, családtámogatási, oktatási, egészségügyi, nyugdíjrendszert érintő stb. szakpolitikai támogatásához – nyújthat átfogó módszertant a nemzeti transzfeszamlák figyelembevétele. Az újszerűség itt abban rejlik, hogy együttesen vizsgálja az életciklusokhoz kapcsolódó jövedelmet és fogyasztást; a „lefelé” és „felfelé” irányuló intergenerációs transzfereket; a redisztributív jóléti transzferek mellett a magántranszfereket is; valamint az intergenerációs vagyonalapú átcsoportosításokat (Gál–Vargha 2015).

Intergenerációs méltányosság a 21. században

Némileg meglepő módon a modern ipari társadalmak demográfiai előregedésének intergenerációs jóléti méltányossági kihívása először a mind közül legkevésbé kiterjedt redisztributív jóléti rendszerű Egyesült Államokban merült fel. Samuel Preston már 1984-ben felhívta a figyelmet arra, hogy az idősek nyugdíjára, egészségi és szociális ellátására olyan sok forrást kell majd allokálni, amely aránytalanul fogja sújtani a fiatalabb generációkat, és elvonásra lehet szükség például az oktatásukra költhető forrásokból (Preston 1984). Henk Becker (2000) pedig arra intett az ezredfordulón, hogy szociálpolitikai eszközökkel kellene megelőzni azt az intergenerációs konfliktust, amelyet az előregedő társadalmak jóléti rendszerei költség-haszon rátájának növekvő méltánytalansága generálhat.

A 2008-ban kirobbant globális pénzügyi és hitelválságot követő, elhúzóódó gazdasági recesszió és magas munkanélküliség sok országban jelentős nyomás alá helyezte a jóléti ellátórendszert. A válság különösen sújtotta a fiatalokat, markáns munkanélküliségi és lakhatási intergenerációs egyenlőtlenségeket generálva, ami új lendületet adott az addig csak a társadalmi előregedés kontextusában tárgyalt intergenerációs méltányosság szakpolitikai és tudományos diskurzusának. Európában a fiatal generációk iskolázottsága minden korábbi generációnál magasabb, mégis jobban ki van

nak téve a munkaerőpiaci bizonytalanságnak. A körükben terjedő nem sztenderd munkaszerződések (például: nullaórás és ideiglenes szerződések) jobban kiszolgáltatják őket a szabadpiaci folyamatoknak, következésképpen a szociális háló kevésbé tudja védeni őket. A lakáshoz jutás nehézségei tovább bonyolítják a családalapítást és a gyermekvállalást, ami ráerősít a jóléti rendszer demográfiai nyomására is (European Commission 2017). Az intergenerációs méltányossági metszetben pedig, ha a fiatalok munkabérét a nyugdíjrendszer modelljének fenntartásához magasabb elvonások terhelnék, akkor az annnyival alacsonyabb munkajövedelmükből számított nyugdíjuk is alacsonyabb lenne. Ez így már kettős terhet jelentene számukra, ami a létszámukban folyamatosan egyre kisebb egymás utáni generációk csapdahelyzete (European Commission 2017). A nyugdíjasokkal szemben pedig az lenne a méltányos, ha a pénzügyi nyomás nem eredményezné a nyugdíjak jelentős értékvesztését, mert az a megélhetési lehetőségeik súlyosbodása mellett egyúttal a nekik kínált társadalmi és intergenerációs szerződés felmondását jelentené.

A jóléti modernizáció politikai menedzselhetősége

Bár a nyugdíjrendszer pénzügyi fenntarthatósága rövid távon biztosított, Magyarországnak modernizálnia kell a nyugdíjrendszerét, amit a kormányzat az EU felé vállalt is a *Magyarország hivatalos helyreállítási és rezilienciaépítési tervében*. E terv értékelési dokumentumában az Európai Bizottság a Nyugdíjbiztosítási Alap hiányának államháztartási kockázatát „középtávon közepes, hosszú távon pedig magas fenntarthatósági kockázatú”-nak (Európai Bizottság 2022, 13) ítélte. A modernizáció vállalt célja – melynek kidolgozásához a magyar kormány vállalta az érdekelt felek és nemzetközi szakértők bevonását –, hogy „visszafogják a GDP-arányos nyugdíjkiadások jelenleg előre jelzett növekedését” (Európai Bizottság 2022, 47). Az ennek keretében készült szakértői OECD- (Organisation for Economic Co-operation and Development) jelentés (OECD 2024) szakpolitikai javaslatokai hangsúlyozták többek között az intergenerációs méltányossági szempont érvényesítését is. Végül – 2024 őszén – a kormányzat ezekkel a javaslatokkal egyet nem értve a következő évtizedre biztosítottak láta a finanszírozást, és ezért „a közeljövőben nem tervez változtatást a nyugdíjrendszerben” (Magyarország Kormánya 2024, 18–19).

A kormány az „Európai Bizottság nyomására felkért szakértők” javaslatait „megszorításként” találva vetette el, de ahol ugyanez a jelentés a nyugdíjrendszer egyes elemeit dicsérte, ott a jelentéstevők már „független szakértők”-ként voltak hivatkozva (Magyarország Kormánya 2024, 18). A kormányzati válasz politikai dimenziója azért ennyire kimódolt, mert a modernizáció szükségszerűen valamiféle érdeksérelemmel fog járni, melynek politikai kezelhetőségét az oly gyakran választási ciklusok logikája által dominált politikai cselekvés és a hosszabb távú stratégiai modernizációs igény inherens feszültsége nehezíti. Ezért a nagyobb szabású reformokat az érintettek egyéni felkészülési stratégiáinak kialakíthatósága és a népszerűtlen intézkedések politikai költségei miatt időben elnyújtva, akár évtizedes távlatokban szokták bevezetni (Kohli–Arza 2011).

A jóléti rendszerek modernizációjához azonban nemcsak politikai szándékra, hanem a jóléti rendszer méltányosságába, transzparens és érthető működésébe, elfogulatlanságába, kiszámíthatóságába, eredményességébe és adminisztratív hatékonyságába vetett közbizalomra (URL2) is szükség van. A modernizáció a kormányzás klasszikus modelljében stabil társadalmi felhatalmazáson nyugszik a célok és eszközök meghatározásával. Egy széles körű társadalmi egyeztetés a pénzügyi fenntarthatósági és az intergenerációs méltányossági kérdések mellett jó eséllyel érintené az állami *versus* egyéni felelősségvállalási elvárások, a jóléti érdemesség, a társadalmi nemi szerepelvárások (például munkaerőpiaci és informális-családi gondozási részvétel), a demográfiai stratégia (például a népességszökkenés és a migráció kezelése) vagy a humán tőkébe való beruházás (lásd például Mason–Lee–Jiang 2016)⁵ és a gazdaságpolitika kérdéseit is, ám egy ilyen vitának a politikai – és anyagi – költségei nagyok, és kimenetüket tekintve megjósolhatatlanok lennének.

A nyugdíjasok mint a jóléti rendszeren keresztül támogatásra érdemes társadalmi csoport, valamint a nyugdíjrendszer mint jóléti redisztribúciós intézmény legitimitásával kapcsolatos attitűdkutatások évtizedek óta konzisztensen igen magas támogatottságot mutattak, jelentősnek mondható generációs különbségek nélkül (Svallfors 2012; Van Oorschot 2016), melynek elméleti magyarázómodelljei áttekintéséhez lásd Janky Béla tanulmányát (2018). A *status quo* legitimitása és az útfüggés kényelme, illetve kényszere rendszerint erős, és jelenleg a jóléti attitűdök nyugalmi helyzetükben inkább a politikai értékek és hitek mentén formálódnak, és jó eséllyel nagyrészt esetlegesek, szituatívák és inkonzisztensek (Kohli 2008). Ugyanakkor ezek a beállítódások éppen a beágyazatlanságuk miatt polarizáló retorikával könnyen befolyásolhatók, különösen összekötve egyéb intergenerációs erőforrás-elosztási, illetve méltányossági kérdésekkel – például a klímaváltozást vagy a lakásvagyont és a lakhatási problémákat érintő szakpolitikákkal – összemosva.

Bár a generációs perspektíva alkalmazása elengedhetetlen a jóléti állam modernizációs diskurzusában, az intergenerációs megértést könnyen eltérítheti a közösségi média erősen életkorszegregált, véleménypolarizáló és érzelemgeneráló nyilvánossága, különösen a populáris kultúrában terjedő generációs felosztás identitáskínálatával párosulva (a *boomerektől* a Z-generációig), amelyet Magyarországon reflektálatlanul alkalmaz és erősít fel főleg az újságírás és a marketing – egy olyan időszakban, amikor az identitáspolitikai kérdések is nagyban határozzák meg a politikai napirendet. Ez az univerzalizáló generációs narratíva elfedi az egyéb, sokszor jelentősebb interszekcionális és intragenerációs különbségeket, s alkalmazása erősen leegyszerűsítő és túláltalánosító, ami miatt a kritikája már az Egyesült Államokban – amely országra a kohorszhatárokat kidolgozták – sem korlátozódik csak a tudományos szférára (URL3).

⁵ A képzetesebb és egészségesebb lakosság (humán tőke) magasabb gazdasági termelékenységi potenciálja a jövőbeni második demográfiai osztalék egyik előfeltétele, amelyek egy kisebb/fogyó népességszám esetén is számottevő lehet.

Az intergenerációs szolidaritás és transzferek megkérdőjelezése pedig nemcsak a jóléti állam legitimitását, hanem a társadalmi kohéziót is rombolná. Ilyen kockázatot különösen a jövőben esetleg felbukkanó, generációs érdekképviselőt a zászlajukra tűző populisták mozgalmak jelenthetnék, ha érzelmekre célzó és polarizáló üzenetekkel, a jóléti újraelosztásban egymással „versengő” társadalmi csoportok egymás elleni kijátszásával – az intergenerációs redisztribúciós elosztásokat zéró összegű játsszának beállítva – törnének a politikai hatalom megszerzésére.

A tanulmány a 2018-1.2.1-NKP számú projekthez kapcsolódik, amely a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a „Nemzeti Kiválósági Program” pályázati program finanszírozásában valósul meg.

Irodalomjegyzék

- Becker, Henk (2000). „Discontinuous Change and Generational Contracts”. In: Arber, Sara – Attias-Donfut, Claudine, szerk. *The Myth of Generational Conflict. The Family and State in Ageing Societies*. London: Routledge, 114–132.
- Bognár Gergely (2021). „Életkor, demográfia és igazságosság”. *Esély*, 32/2, 22–36.
<https://doi.org/10.48007/esely.2021.2.2>
- Európai Bizottság (2022). *Magyarország helyreállítási és rezilienciaépítési tervének elemzése*. COM(2022) 686 final. Brüsszel: Európai Bizottság.
<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:52022SC0686>
- European Commission (2017). *Employment and Social Developments in Europe. Annual Review 2017*. Publications Office.
<https://data.europa.eu/doi/10.2767/144714>
- Gál Róbert Iván – Vargha Lili (2015). „Jövedelemáramlás együtt élő korosztályok között: a nemzeti transzfeszamlák és nemzeti időtranszfeszamlák”. In: *Kutatói jelentések*, 96. Budapest: KSH Népeségstudományi Kutatóintézet.
<https://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/kutatasijelentesek/article/view/2647>
- Janky Béla (2018). „A társadalombiztosítás politikai gazdaságtana. A racionális magyarázatkísérletek rövid története”. *Politikatudományi Szemle*, XXVII/4, 60–76.
<https://poltudszemle.hu/articles/a-tarsadalombiztositas-politikai-gazdasagтана-a-racionalis-magyarázatkiserletek-rovid-tortenete/>
- Kohli, Martin (2008). „Generational Equity. Concepts and Attitudes”. In: Arza, Camila – Kohli, Martin szerk. *Pension Reform in Europe. Politics, Policies and Outcomes*. London: Routledge, 196–214.
- Kohli, Martin – Arza, Camila (2011). „Chapter 18. The Political Economy of Pension Reform in Europe”. In: Binstock, Robert H. – George, Linda K. szerk. *Handbook of Aging and the Social Sciences*. H. n.: Academic Press, 251–264.
<https://doi.org/10.1016/B978-0-12-380880-6.00018-6>
https://www.researchgate.net/publication/279430460_The_Political_Economy_of_Pension_Reform_in_Europe
- Magyarország Kormánya (2024). *Magyarország középtávú költségvetési-strukturális terve 2024*. (2024. október)
<https://tinyurl.com/mr245k59>
- Mason, Andrew – Lee, Ronald – Jiang, Jennifer Xue (2016). „Demographic Dividends, Human Capital, and Saving”. *The Journal of the Economics of Ageing*, 7, 106–122.
<https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.jeoa.2016.02.004>
<https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC4918060/>

- Miltényi Károly (1994). „...legalább harminc évet elvesztettünk”. *Magyar Tudomány, Új folyam*, XXXIX/5, 543–548.
<http://real-j.mtak.hu/id/eprint/150>
- Myles, John (2007). „Új társadalmi szerződés az idősekkel?” Ford. Nyilas Mihály. *Esély*, 18/6, 3–45.
https://www.esely.org/kiadvanyok/2007_6/MYLES.pdf
- OECD (2024). *Strengthening the Hungarian Pension System*. (2024. nov. 14.)
<https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/topics/policy-sub-issues/structural-reforms/country-tailored-policy-reforms/Strengthening-the-Hungarian-Pension-System.pdf>
- Preston, Samuel H. (1984). „Children and the Elderly: Divergent Paths for America’s Dependents”. *Demography*, 21/4, 435–457.
<https://doi.org/10.2307/2060909>
<https://u.demog.berkeley.edu/~jrw/Biblio/Eprints/%20P-S/preston.1984.children.and.elderly.pdf>
- Svallfors, Stefan (2012). „Chapter One. Welfare States and Welfare Attitudes”. In: Stefan Svallfors szerk. *Contested Welfare States: Welfare Attitudes in Europe and Beyond*. Redwood City: Stanford University Press, 1–24.
<https://doi.org/10.1515/9780804783170-004>
- Szabó Kálmán (1994). „...századunk tízes éveiben született meg az utolsó női korosztály, amely még reprodukálta önmagát”. *Magyar Tudomány, Új folyam*, XXXIX/5, 549–551.
<http://real-j.mtak.hu/id/eprint/150>
- Van Oorschot, Wim (2016). „A Szociális Európa különbözősége: Az európai jóléti államok állampolgárainak érdemességgel kapcsolatos felfogása”. Ford. Léderer Pál. *Esély*, 27/6, 3–38.
http://www.esely.org/kiadvanyok/2016_6/Esely_2016-6_1-1_van_Oorschot_Szocialis_Europa.pdf
- URL1: „Demographic Balances and Indicators by Type of Projection. Old-Age-Dependency Ratio 1st Variant”. *Eurostat* (2023. aug. 28.).
https://doi.org/10.2908/PROJ_23NDBI
- URL2: „Trust and Public Policy: How Better Governance Can Help Rebuild Public Trust”. *OECD Public Governance Reviews* (2017. márc. 27.).
<https://doi.org/10.1787/9789264268920-en>
- URL3: Parker, Kim. „How Pew Research Center Will Report on Generations Moving Forward”. *Pew Research Center* (2023. máj. 22.).
<https://pewrsr.ch/3BLLK6b>

Az időskori érzelmi változások pszichológiai megközelítése

Emotional Changes in the Elderly from a Psychological Viewpoint

Csókási Krisztina¹ – Erős Zoltán² – Császár-Varga Boglárka³ – Deák Anita⁴

¹ egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem Pszichológia Intézet, Pécs
csokasi.krisztina@pte.hu

² PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem Pszichológia Doktori Iskola, Pécs
eros.zoltan92@gmail.com

³ PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem Pszichológia Doktori Iskola, Pécs
bogi.0701@gmail.com

⁴ egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem Pszichológia Intézet, Pécs
deak.anita@pte.hu

Összefoglalás

Az idősöedésre vonatkozó laikus reprezentációk központi elemei általában a veszteségek és a funkcióromlás, azonban a tudományos kutatások a funkciócsökkenést elsődlegesen a kognitív és szomatikus működés területén támasztják alá, míg az érzelmi életet illetően sok esetben változatlan vagy növekvő érzelmi jóllétről számolnak be. Tanulmányunkban áttekintjük az idős emberek érzelmi állapotára vonatkozó kutatások eredményeit, melyek egy része az idősök fokozott érzelmi distresszéről (a negatív érzelmek gyakoribb meg tapasztalásáról), illetve a szorongásos és hangulati zavarokkal kapcsolatos nagyobb sérülékenységről számol be, más részük viszont az idős emberek érzelmi stabilitását és jó érzelmi alkalmazkodását igazolja. Emellett ismertetjük azokat a főbb elméleti megközelítéseket, amelyek a pozitív érzelmi idősöedésre kínálnak magyarázatokat.

Abstract

The loss and decline of bodily functions are usually central to lay representations of ageing. However, scientific research has primarily identified decline in cognitive and somatic functioning, while emotional wellbeing is often reported as unchanged or enhancing in older age. In our study, we review the results of research concerning the emotional states of elderly people, some of which report increased emotional distress (the frequent experience of negative emotions) and vulnerability to anxiety and mood disorders, while others show increased emotional stability and good emotional adjustment in elderly people. We also describe the main theoretical approaches that offer explanations for positive emotional ageing.

Kulcsszavak: idősöedés, érzelmek, pozitivitás

Keywords: ageing, emotions, positivity

Az idősödéssel kapcsolatos laikus és tudományos vélekedések

A nyugati kultúrákban gyakorta megfigyelhető, hogy az emberek az idősöedésre vonatkozóan inkább negatívnak nevezhető képzeteket alkotnak (Wright-Bevans–Murray 2018). Az idősödést ugyanis olyan fogalmakkal kapcsolják össze, mint a hanyatlás, sebezhetőség, másoktól való függés és magányosság. Ráadásul ez a negatív

megközelítés már több generáció óta tartja magát, és meglehetősen stabilnak bizonyul annak ellenére is, hogy az idősödés egyéni megélésében jelentős különbségek vannak, különösen a 21. században. A laikus nézetek és a téma körül kialakult szociális reprezentáció azáltal tesznek szert jelentőségre, hogy befolyással vannak arra, miként élik meg az emberek az idősödés folyamatát (Moreno et al. 2016). Amennyiben az idősödés fogalmához túlnyomórészt negatív fogalmak kapcsolódnak, az könnyen oda vezethet, hogy az emberek félnek az idősödéstől, és nem szeretnék azonosulni az „idős ember” címkéjével (Wright-Bevans–Murray 2018). Ezzel szemben ha pozitív jelentést nyer, mert olyan fogalmakkal kapcsolódik össze, mint a bölcsesség, nyugalom, élettapasztalat, az segítheti az idősödéssel járó változások könnyebb elfogadását.

A tudományok, így a pszichológia tudományának szemléletmódját sokáig szintén a fentebb leírt negatív jelentés dominálta, és még két-három évtizeddel ezelőtt is a kutatási kérdések irányvonalát elsődlegesen a különböző funkciók romlása határozta meg (Majercsik 2004). Az elméleti és gyakorlati szakemberek érdeklődésének középpontjában főként az állt, hogy leírják az egyes funkciók károsodásának folyamatát, mérőeszközöket fejlesszenek ki, és felmérjék a funkcióvesztés mértékét, illetve azonosítsák annak következményeit. Mára azonban meglehetősen elterjedt az a nézet, miszerint az idősödés nem írható le egységes folyamatként, és jelentős egyéni különbségek mutatkoznak a megtapasztalásában (Kerekes 2015; Majercsik 2004).

Ahogy a biológiai változások alapján elkülöníthetünk leromló, szokásos és sikeres idősödési folyamatot (Kerekes 2015), úgy a pszichés változások is eltérően érintik az embereket. Az idős emberek többsége ugyanis bizonyos mértékben észleli a különböző funkciók csökkenését (például a memória romlását), és ennek folyamánaként akár pszichológiai problémákat is megtapasztal, azonban – többek között az addig megszerzett készségei, képességei segítségével – fenn tudja tartani pszichés egészségét, és meg tudja őrizni lelki egyensúlyát (a szokásos idősödés folyamata). Kisebb részüknél viszont olyan mértékű a funkciók csökkenése, hogy ez funkciózavarral és bizonyos pszichés megbetegedések (például demencia, hangulati zavarok) kialakulásával járhat együtt (Majercsik 2004). Ugyanakkor a mai álláspont szerint időskorban is megvalósulhat fejlődés a tapasztalatok személyiségbe való integrálása, a veszteségekkel és funkcióromlással való eredményes megküzdés, valamint az ezekhez való rugalmas alkalmazkodás által (Csókási 2015; Kaszás–Tiringer 2013, 403). Ezt az utóbbi folyamatot jellemzi a szakirodalom „pozitív idősödés”, „optimális idősödés” vagy „sikeres idősödés” néven.

Az idős emberek érzelmi állapota a kutatási eredmények tükrében

Az idős emberek érzelmi-hangulati állapotát kutatva a vizsgálatok meglehetősen változatos, első látásra akár ellentmondásosnak tűnő eredményekről adnak számot. Sok korábbi kutatás vizsgálta az idős emberek által megélt negatív érzelmi, valamint az ezekhez kapcsolódó pszichopatológiai állapotok, különösen a hangulati és szorongásos zavarok előfordulását. A kutatásokban általában a 60–65 év felettieket tekintik idősnek, azonban

a pontosabb következtetések érdekében egyes vizsgálatokban két részre bontják az időskort, és elkülönítik az idős, 60–65 év feletti, és a nagyon idős, 85 év feletti embereket. Eredményeik szerint az idős emberek egy részénél sokszor megfigyelhetők olyan érzelmi állapotok, mint a nyugtalanság, aggodás, különböző dolgoktól való félelem (Csókási 2015, 108), illetve nagyobb eséllyel jelenik meg náluk a levert hangulat, valamint a tevékenységek iránti érdeklődés hiánya (Csókási 2015, 106). Az ezekkel összefüggő pszichopatológiai állapotokra vonatkozóan elmondható, hogy klinikai jelentőséggel bíró depresszív tünetekről az idősök 8–16%-a számol be, míg major depressziót ennél ritkábban, az idős emberek 1–5%-ánál diagnosztizálnak. Az epidemiológiai kutatások szerint arányaiban hasonló mértékben, az idős emberek nagyjából 3–14%-ánál fordulnak elő klinikailag szignifikáns szorongásos tünetek (Csókási 2015, 107).

Az 50–60 év közötti korosztály adataival összehasonlítva az említett előfordulási gyakoriságokat, megállapítható, hogy a kutatások többsége szerint a szorongásos és depresszív tünetek kevésbé vagy legalábbis nem érintik gyakrabban az idősebb korosztályt. Jóllehet, az időskor küszöbét elhagyva a hangulat- és szorongásos zavarok diagnózisa egyre gyakoribbá válik az életkor előrehaladtával, azonban csak a 85 év feletti korosztályban fordulnak elő jelentősen gyakrabban az idősödő emberekhez viszonyítva. Számos kutató osztozik azon a véleményen, hogy ezeknek a zavaroknak a gyakoribbá válása a nagyon idős populáció tagjai körében elsősorban az idősödéssel összefüggő tényezőkre vezethető vissza (Csókási 2015, 106). Idetartozik például a nemi arányok eltolódása a nők javára, mivel a nők minden életkori szakaszban fogékonyabbak az említett pszichiátriai zavarokat illetően. Másfelől a nagyon idős korosztályra jellemző – a krónikus betegségek gyakoribb előfordulása és akár halmozódása, valamint a kognitív károsodás miatt – a rosszabb fizikai egészségi állapot, amely szintén kedvez a szorongásos és hangulatzavarok kialakulásának (Alexopoulos 2005).

Figyelemre méltó eredményre vezetnek az idős emberek pozitív érzelmi állapotait és érzelmi jóllétét vizsgáló kutatások is. A kutatók rendre arról számolnak be, hogy a fiatalabbakhoz képest az idősök többször vagy nagyjából ugyanannyiszor élnek meg olyan pozitív érzelmi állapotokat, mint az öröm, élvezet, boldogság. Arthur A. Stone és munkatársai (2010) szerint ezeknek az érzelmi állapotoknak a megélése U alakú mintázatot mutat az életkor függvényében, és mélypontját az 1950-es években éri el. A kutatók megvizsgálták azt is, vajon a pozitív érzelmek gyakoribb megtapasztalása összefügg-e a megváltozott családi kapcsolati rendszerrel, és arra jutottak, hogy a feltárt mintázat a nem, a családi állapot, a gyermekkel való együttélés és a foglalkoztatottság hatásának kontrollálása mellett is fennáll, azaz a pozitív érzelmek és az életkor közötti összefüggés független ezektől a változóktól.

A pozitív érzelmeket érintő kutatások jelentős része azonban nem fest ennyire kedvező képet az idősök érzelmi állapotáról. Többségükben inkább azt a nézetet támogatják, hogy az idős emberek hasonló mértékű pozitív érzelmeket élnek meg, mint a fiatalabbak, és az ezekben bekövetkező csökkenés csak a valóban idősök, a 70 évesnél idősebb vagy, még inkább, a 80-as éveikben járók körében figyelhető meg (Charles–Carstensen 2010). A hazai kutatási eredmények is a kutatásoknak ebbe

a csoportjába illeszkednek, ugyanis például Deák Anita (2017) vizsgálata arra az eredményre vezetett, hogy az életkor előrehaladtával a negatív affektusok csökkentek, míg a pozitív érzelmi élményekre az életkornak nem volt hatása. Ugyanakkor több kutató felvetette már azt az elképzelést, hogy a pozitív érzelmekről érdemes differenciáltan gondolkodni az idősödés vonatkozásában, és nem egységesen kezelni ezeket, mert véleményük szerint a magas intenzitású pozitív affektusok (például a lelkesedés és a feldobottság érzése) csökkennek az életkor előrehaladtával, míg az alacsony intenzitásúak (például elégedettségérzés) megélése nem változik. Mindent egybevetve azonban úgy tűnik az eddigi vizsgálatok alapján, hogy az idős emberek jóval több pozitív affektusról számolnak be, mint amennyi negatív érzelmi élményük van, és az érzelmi jóllét relatíve magas szintje jellemző rájuk. Az utóbbi években többféle magyarázat született ennek a konklúciónak az alátámasztására, melyet a szakirodalom „pozitivitási hatásként” emleget (Charles–Carstensen 2010).

Az időskori pozitivitási hatást magyarázó elméletek

Az egyik teória a képalkotó eljárásokkal szerzett kutatási eredményekre alapoz, és idegtudományi magyarázatot kínál a pozitivitási hatással kapcsolatban. Nevezetesen, a vizsgálatokban azt figyelték meg, hogy az idős emberek fokozott agyi aktivitással reagálnak a pozitív ingerekre, és csökkent aktivitást váltanak ki náluk a negatív érzelmi ingerek (Scheibe–Carstensen 2010), ami arra enged következtetni, hogy talán az idősödéssel együtt járó agyi változások lehetnek felelősek a pozitív érzelmek felé való eltolódásért. A vizsgálati eredmények főként a negatív töltetű ingerekre adott csökkent agyi aktivitás vonatkozásában tűnnek következetesnek. Fontosnak tűnik továbbá az a megfigyelés, hogy a negatív ingerekre adott csökkent aktivitással párhuzamosan az érzelmi szabályozáshoz köthető agyi kérgi területek fokozott aktivitással reagálnak. Ezért felvetődik a kérdés, hogy az érzelemszabályozásért felelős agyi területeken történő változások vajon szerepet játszhatnak-e a pozitivitási hatásban.

Az újabb kutatások szerint azonban az időseknél tapasztalható csökkent negatív érzelmi élmények nem tulajdoníthatók egyszerűen annak, hogy az életkor előrehaladásával bizonyos agyi területeknél jobban megfigyelhető a strukturális hanyatlás, mint ahogyan annak sem, hogy az időseknek jobb készségeik lennének érzelmi állapotaik szabályozására. A kutatók ezeknél összetettebb magyarázatokra gondolnak, amelyek az érzelemszabályozási stratégiák és preferenciák, valamint az idősödéssel összefüggő agyi változások interakcióján alapulnak (Mather 2012). Felvetik, hogy a pozitivitási hatásban az agyi területek és a keringés időskori változásai egyaránt szerepet játszanak, valamint az is, hogy az idősek jobban fókuszálnak érzelmi állapotaik szabályozására, és nagyobb valószínűséggel veszik igénybe prefrontális erőforrásaikat erre a célra a fiatalabbakkal összehasonlítva.

Teljesen más jellegű mechanizmusokra épít Paul B. Baltes és Margret M. Baltes (1990) szelekció–optimalizáció–kompenzáció elnevezésű modellje, amely a sikeres idősödés egyik gyakran idézett megközelítése. Az elmélet a nehézségekhez való

alkalmazkodásra helyezi a hangsúlyt, ami egy egész életen át tartó folyamat, azonban időskorban kitüntetett jelentőséggel bír, tekintettel a bekövetkező számos fiziológiai és pszichoszociális változásra. A szerzők másik alapvetése, hogy az adaptációhoz az emberek külső és belső erőforrásokat használnak fel, azonban ezek korlátozottan állnak rendelkezésre, és szükségességük az idősödés folyamata során egyre nyilvánvalóbbá válik. Az idős embereknek tehát arra a problémára kell választ találniuk, hogyan lehet a számos testi, mentális és szociális változáshoz hatékonyan alkalmazkodni a számottevően lecsökkent erőforrások ellenére. Az elmélet szerint az alkalmazkodás minden életkorban három folyamat összjátékán múlik, ezek a szelekció, az optimalizáció és a kompenzáció (Kaszás–Tiringer 2010, 193).

A szelekció a prioritások kialakítását, illetve a célok újragondolását és esetlegesen új célok kijelölését foglalja magában, annak érdekében, hogy a limitált erőforrásokat a leginkább fontos tevékenységek vagy funkcionálási területek működtetésére használják az idős emberek (Kaszás–Tiringer 2010, 193). Az optimalizáció a célok eléréséhez szükséges eszközök megszerzésére és alkalmazására vonatkozik, melynek során azt a szempontot tartják szem előtt, hogy a lehető legmagasabb szinten tudjanak funkcionálni. Ennek módjai például a képességek gyakorlása vagy a kitarítás és a figyelem fókuszálása az adott tevékenységre. A kompenzáció a célok vagy az optimális funkcionálási szint eléréséhez szükséges alternatív eszközök megszerzését és alkalmazását jelöli. Ilyen stratégiaként értelmezhető a feljegyzések készítése az emlékezeti funkciók romlása esetén vagy a különböző segédeszközök (például kerekesszék, hallókészülék) használata a mozgásszervek vagy érzékszervek csökkenő funkcionálása miatt. Jóllehet, az életkor előrehaladtával egyre gyakrabban lehet szükség a kompenzációs folyamat alkalmazására, azonban élettapasztalatainknak köszönhetően számos idősebb ember kimondottan jól teljesít az alternatív megoldási módok megtalálásában.

Összességében tehát a szelekció–optimalizáció–kompenzáció elmélet szerint az időskor jelentette kihívásokhoz való sikeres adaptáció kulcsa a három folyamat megfelelő alkalmazása és összehangolása (Kaszás–Tiringer 2010, 193). Az időskori érzelmi tapasztalatok kontextusában ez azt jelenti, hogy a pozitívítási hatás feltehetően azzal magyarázható, hogy az idős emberek jobban tudják kezelni az érzelmeket kiváltó helyzeteket, mert az ezekkel kapcsolatos több tapasztalatuknak és nagyobb gyakorlatuknak köszönhetően az érzelmi helyzetekkel és érzelemkezelési stratégiákkal, valamint alkalmazásukkal összefüggésben már nagyobb tudásra tettek szert. Az elmélettel összhangban a szelekciót használják az érzelmi preferenciákat illetően, a kompenzációt a csökkenő kognitív és szabályozási kapacitásokhoz való alkalmazkodási erőfeszítésekben, az optimalizációt pedig az érzelmekre való reagálásban (Scheibe–Carstensen 2010). Mindezeknek köszönhetően az idősek például tudatosabbak a jövőbeli események érzelmi hatásaival kapcsolatban, míg az érzelemszabályozási stratégiáik kiválasztásában jobban figyelembe tudják venni a helyzet kívánalmait, és az érzelemszabályozási folyamatok kevesebb erőfeszítést igényelnek tőlük.

A szocio-emocionális szelektivitás elmélet az előzőhöz némileg hasonló szempontból közelíti meg az időskorra jellemző pozitivitási hatást. Kiindulópontja, hogy a jövő észlelésével kapcsolatos változás – vagyis az, hogy az idős emberek észlelik a hátralevő idejük korlátozottságát – megváltoztatja célrendszerüket, és a jövőre irányuló célok helyett a személyes célok felé tereli őket, ami megnyilvánul szociális preferenciáikban, kognitív erőforrásaik szelektív felhasználásában, valamint a proszociális (segítő, mások javát szolgáló) viselkedésükben is (Carstensen 2021). Ezen megközelítés szerint az idős emberek azért számolhatnak be több pozitív és kevesebb negatív érzelmi tapasztalatról, mert jobban motiváltak arra, hogy jelentéstartalmú célokat kövessenek, és így több pszichoszociális erőforrást használnak fel érzelmi jóllétük optimalizálására (Carstensen et al. 2011). Ez együtt jár például azzal, hogy kisebb mértékű érzelmi labilitás jellemzi őket, többek között abból fakadóan, hogy érzelmileg kevésbé reagálnak a különböző hétköznapi helyzetekre, függetlenül ezek pozitív vagy negatív jelentéstartalmától. Továbbá az idős emberek fokozott érzelmi stabilitása összefügghet azzal is, hogy gyakoribbak náluk a vegyes (pozitív és negatív affektusokat is magukba foglaló) érzelmi állapotok. Utóbbiak azáltal járulhatnak hozzá az érzelmi stabilitáshoz, hogy tompítják az idősök szélsőséges érzelmi állapotait, és ritkábbak náluk az érzelmi csúcspontok és mélypontok. Az elmélet szerint a fokozott érzelmi jóllét kialakításában mind az érzelmi stabilitás, mind a vegyes érzelmi állapotok gyakoribb előfordulása szerepet játszhat.

Az időskori érzelmi-hangulati állapotra vonatkozó vizsgálati eredmények tehát nem támogatják a laikus nézetek és az idős emberekre vonatkozó szociális reprezentáció negatív emberképét. Éppen ellenkezőleg, a kutatók rendre arról számolnak be, hogy az idősökre kevésbé jellemzőek a negatív érzelmi állapotok, és nagyjából hasonló mértékű pozitív érzelmi tapasztalatokat élnek meg, mint a fiatalok; ez alól csak a nagyon idősök, a 85 év felettiek kivételek. Ezáltal a kétféle érzelmi élmény arányában egy pozitív irányú eltolódás figyelhető meg az életkor előrehaladásával. A jelenség pontos magyarázatával ugyan még adószak a kutatások, azonban több olyan elmélet született már, amely rávilágít a jelenség bizonyos aspektusaira és a kialakításában részt vevő háttérmechanizmusokra. Ezen elméletek között jelentős átfedések találhatók, ami feltehetően arra utal, hogy a bennük foglalt alapelvek és folyamatok bizonyos kombinációja segítségével lehet a legjobban értelmezni az időskori pozitivitást.

Mindazonáltal, a kutatási eredmények gyakorlati felhasználása szempontjából fontos lenne társadalmi vagy lokális szintű beavatkozásokkal változtatni az időskorral kapcsolatos negatív szociális reprezentáción. Ugyanakkor érdemes lenne teret adni az idős emberek érzelemszabályozó stratégiáit célzó és a pozitív affektív állapotokat támogató pszichoszociális beavatkozásoknak, melyek elősegítenék az idősök érzelmi jóllétét, egészségi állapotuk és életminőségük javulását.

Irodalomjegyzék

- Alexopoulos, George S. (2005). „Depression in the Elderly”. *The Lancet*, 365, 9475, 1961–1970.
[https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(05\)66665-2](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(05)66665-2)
- Baltes, Paul B. – Baltes, Margret M. (1990). „Psychological Perspectives on Successful Aging: The Model of Selective Optimization with Compensation”. In: Baltes, Paul B. – Baltes, Margret M., szerk. *Successful Aging: Perspectives from the Behavioral Sciences*. New York: Cambridge University Press, 1–34.
- Carstensen, Laura L. (2021). „Socioemotional Selectivity Theory: The Role of Perceived Endings in Human Motivation”. *The Gerontologist*, 61/8, 1188–1196.
<https://doi.org/10.1093/geront/gnab116>
- Carstensen, Laura L. – Turan, Bulent – Scheibe, Susanne et al. (2011). „Emotional Experience Improves with Age: Evidence Based on over 10 Years of Experience Sampling”. *Psychology and Aging*, 26/1, 21.
<https://doi.org/10.1037/a0021285>
<https://europepmc.org/backend/ptpmcrender.fcgi?accid=PMC3332527&blobtype=pdf>
- Charles, Susan T. – Carstensen, Laura L. (2010). „Social and Emotional Aging”. *Annual Review of Psychology*, 61, 383–409.
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3950961/pdf/nihms554974.pdf>
- Csókási Krisztina (2015). „Az idősek mentális állapota”. In: Lampek Kinga – Rétsági Erzsébet, szerk. *Egészséges idősködés. Az egészségfejlesztés lehetőségei időskorban*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Egészségtudományi Kar, 103–119.
<https://www.etk.pte.hu/protected/OktatasiAnyagok/%21Palyazati/sport2/EgeszsegesIdosodesJ.pdf>
- Deák Anita (2017). „Az érzelmi élmények életkori változása”. In: Bóna Adrienne – Lénárd Katalin – Pohárnok Melinda, szerk. *Bontakozó jelentés. Tanulmányok a 60 éves Péley Bernadette köszöntésére*. Budapest: Oriold és Társai, 127–139.
- Kaszás Beáta – Tiringer István (2010). „Szelekció, optimalizáció, kompenzáció: Baltes modellje az időskori alkalmazkodási folyamatokra”. *Mentálhigiéne és Pszichoszomatika*, 11/3, 191–208.
<https://doi.org/10.1556/Mental.11.2010.3.2>
<https://real.mtak.hu/58273/1/mental.11.2010.3.2.pdf>
- Kaszás Beáta – Tiringer István (2013). „A sikeres idősködés pszichológiai modelljei”. In: Kállai János – Kaszás Beáta – Tiringer István, szerk. *Az időskorúak egészségpszichológiája*. Budapest: Medicina Könyvkiadó, 403–415.
- Kerekes Zsuzsanna (2015). „Az időskor mint krízis”. In: Kiss Enikő Csilla – Sz. Makó Hajnalka, szerk. *Gyász, krízis, trauma és a megküzdés lélektana*. Pécs: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 182–218.
https://www.researchgate.net/publication/290003910_Az_idoskor_mint_krizis_Aging_as_a_crisis
- Majercsik Eszter (2004). *Idősek a mában. Geriátriai szocio-pszichológiai vizsgálat, az életminőség javításának lehetőségei*. Doktori disszertáció. Budapest: Semmelweis Egyetem.
<https://docplayer.hu/1451581-Idosek-a-maban-geriatriai-szocio-pszichologiai-vizsgalat-az-életminoseg-javitasanak-lehetosegei.html>
- Mather, Mara (2012). „The Emotion Paradox in the Aging Brain”. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1251/1, 33–49.
<https://doi.org/10.1111/j.1749-6632.2012.06471.x>
<https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC3395773/>
- Moreno, Ximena – Sánchez, Hugo – Huerta, Martín et al. (2016). „Social Representations of Older Adults Among Chilean Elders of Three Cities with Different Historical and Sociodemographic Background”. *Journal of Cross-Cultural Gerontology*, 31, 115–128.
<https://doi.org/10.1007/s10823-016-9288-y>
<https://tinyurl.com/5n9xzvkc>
- Scheibe, Susanne – Carstensen, Laura L. (2010). „Emotional Aging: Recent Findings and Future Trends”. *Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 65/2, 135–144.
<https://doi.org/10.1093/geronb/gbp132>
<https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC2821944/>

- Stone, Arthur A. – Schwartz, Joseph E. – Broderick, Joan E. et al. (2010). „A Snapshot of the Age Distribution of Psychological Well-Being in the United States”. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA*, 107/22, 9985–9990.
<https://doi.org/10.1073/pnas.1003744107>
- Wright-Bevans, Katie – Murray, Michael (2018). „Resisting Negative Social Representations of Ageing”. In: Peel, Elisabeth – Holland, Carol – Murray, Michael, szerk. *Psychologies of Ageing: Theory, Research and Practice*. London: Palgrave Macmillan, 253–281.
https://www.researchgate.net/publication/328167555_Resisting_Negative_Social_Representations_of_Ageing_Theory_Research_and_Practice

Az öregedés poétikai témája Petri György költészetében és az *Amíg lehet* című kötetében

The Subject of Ageing in the Poetry of György Petri and His Volume *Amíg Lehet* (As Long as It Is Possible)

Horváth Kornélia

egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Budapest
horvath.kornelia@btk.ppke.hu

Összefoglalás

Az öregedés poétikai témája végig meghatározó Petri György költészetében, de természetesen a legutolsó verseiben és kötetében (*Amíg lehet*, 1999) jut dominanciához. Ez a költői téma mint *toposz* rendszerint a szerelem és a halál gondolatával fonódik össze mind a magyar, mind a világirodalomban, s így Petrinél is. Petri utolsó kötetében azonban az *idő* olyan sajátos felfogása látszik kirajzolódni, amely az öregedés, élet és halál kapcsolatát különleges és sokrétű értelmezésben tárja eléln.

Abstract

The poetic subject of aging has a decisive role in György Petri's poetry, but, naturally, achieves dominance in his late lyrical pieces and his last book of poems (*Amíg lehet* [As Long as It Is Possible], 1999). This poetic subject as a *topos*, is connected with the thought of love and death both in Hungarian and world literature. However, in Petri's last volume there seems to emerge a special consideration of *time*, which highlights particular and various connections between ageing, life, and death.

Kulcsszavak: öregedés, szerelem, idő, halál, költői nyelv

Keywords: ageing, love, time, death, poetic language

„...a szépség
fűszere és forrása - a hiba.
De nemkülönben a munkásszonyok visszeres lába,
[...]
mert az angyal a részletekben lakik.”
(Petri György: „Mosoly”¹)

„ráncosodik a bőr, kihull a fog,
kicsit még élek, aztán meghalok.”
(Petri György: „Sláger”)

„Halok lassacskán meg.”
(Petri György: „A végén”)

„A bevégződés nem szükségképpen jelenti önmaga-beteljesítését. A kérdés nyomatékossá válik: milyen értelemben ragadható meg egyáltalán a halál a jelenvalóként bevégződéseként?”
(Martin Heidegger: *Lét és idő*)

¹ A mottókban idézett Petri-versek az *Amíg lehet* kötetben jelentek meg.

Az öregedés néhány motívuma Petri György lírájában

Az öregedés témája végig meghatározó Petri költészetében. A legelső, 1971-es *Magyarázatok M. számára* kötetben persze még ritkábban jelenik meg, akkor is inkább sugalmazott, avagy metaforikus módon² (*Petri György munkái* I. 2003, 7–88).³ A második, 1974-es *Körülírt zuhanás* című kötetben már több explicit kifejezés artikulálja az öregedés és az öregség tematikáját, példaként hozhatók a következő sorok: „Mikor szőke hajadba vegyül / szürkével a piszkos öregség” („Viturbius Acer fennmaradt verse”), vagy: „Mint levetett cipő szaga / bepácol az éjszaka. / Viszketőn belepnek a vétkes / alvó arcát a zsírréteg. / Bűneid körülvesznek, / hirtelen öreggé tesznek” („Mint levetett”). S megint csak: „ha nevetek: előragyog / összezsugorodott, kopár / ínyből, egy szál laza fog” („Nőkről”).

Talán nem véletlen, hogy az öregedés mint téma a leginkább provokatívnak tartott, eredetileg más címmel, külföldön és szamizdat formában napvilágot látott *Örökhéifő* (1981) kötetben kap nagyobb teret, kezdve a kötetnyitó „A ronda csönd” című darabbal: „Megkívánsz minden asszonyt, / akin már dolgozik az idő – –” De a teljesség igénye nélkül utalhatunk itt a „Változatok női mellre” („Fonnyadt emléjét úgy gyűrtem össze, / mint üres cigarettásdobozt”), az „Öregasszony” vagy „A végén” című versekre is („A végén minden, mint a tejfogak – – / harcok, barátok, nők: kihullanak. / Nem emlékszik az agg a kisgyerekekre, / mint járta ki az »életiskolát« szívremegve. / Korhadt ínyében [duzzadt emlő rémlík, / édeskés íz, meleg, erős kéz] / csikorgognak a rozsdás vasfogak.”). A legérzékletesebb, az öregedés folyamatszerűségére és ezzel szoros összefüggésben a *szerepeltettségére* rávilágító sorokat a rövid „Maya” című versből idézhetjük, amelyeket a mottóban citált, az életművet lezáró kötet „Mosoly” című darabjának előszövegeként vagy inkább a később még erőteljesebben kifejtett poétikai téma korábbi eklatáns megnyilvánulásaként értelmezhetünk: „Sima, tömör, egynemű, telített: / mint a méz. Mint egy kavics, / külön csöndjébe gömbölyödvé. / / beálló, megszülető jég. / Törésmutatója mosolyt változik. / / És persze, öregedés, / lábán a visszerek, / dagadó bokái.”

Nem célunk, s nincs is itt helyünk rá, hogy az öregedés tematikája felől nézve részletes és szisztematikus módon analizáljuk Petri lírai szövegkorpuszát. Mégsem tartjuk szükségtelennek ezt a rövid áttekintést. Ennek végén az 1993-as, *Sár* című verseskötet „Credit card” című költeményének első két versszakát citáljuk, mely szövegrészlet élet és halál viszonyának, s még inkább a meghalás (s közvetve az öregedés) folyamatszerűségének, élethez tartozásának gondolatában nagyon erősen kapcsolódik az utolsó kötet verseihez: „Semmit nem szabad / elsietni, / a megsemmisülést sem. / Abból még

² Olyan fordulatokban, mint „Kiáltás”, „Jajgatás” („Az álmatlanság dalai”-ból) vagy éppen olyan sorokban, mint „az ablakon a por, lágyítva tükörcarcod / az ablakon a por elmázolt csillogása / tükörcarc ráncain megülve fényfogó por / redőin ráncain megül elmaszatolt fény” („Három rövid vers”, „Portükör”).

³ A tanulmány Petri-versekből vett idézetei e kiadványt követik (*Petri György munkái* I. 2003).

soha nem / sült ki semmi jó. / tehát: maradunk / életben. / / vagyis: nyitva tartjuk / a lehetőségek tarsolyát, / váltjuk a halál / egymilliófontos bankjegyet / az élet aprójára.”

Milyen belátásokra nyújthat lehetőséget ez a fenti vázlatos, ám explicit versszövegrészletekre támaszkodó áttekintés? Kézenfekvő, ugyanakkor semmiképp sem meglepő az a következtetés, hogy a szerzői biográfia előrehaladtával az öregséget és az öregedést valamilyen módon tematizáló vagy metaforizáló versszövegek, illetve szövegrészletek a kötetek keletkezési sorrendjében e költői téma dominanciáját, s egyre sokrétűbb, árnyaltabb kidolgozását eredményezik. Ezt természetesen az utolsó előtti, a *Sár* című kötet néhány verse, illetve a Réz Pál, Lakatos András és Várady Szabolcs által szerkesztett *Petri György munkái* I.-ben külön ciklusként, ám évmegjelölés nélkül helyet kapó, „Vagyok, mit érdekelne” című szövegcsoporthoz, végül pedig az utolsó, 1999-es *Amíg lehet* című kötet tárja fel a legnyilvánvalóbb módon (*Petri György munkái* I. 2003, 305–342; 343–374; 375–437).

Öregedés, halál, szerelem és idő

Az öregedéshez Petri lírájában, noha némileg változó szemantikai és filozófiai súlypontokkal, a halál, a szerelem és az idő témája kapcsolódik. Ez persze aligha tekinthető újszerű megállapításnak, sem az öregedés empirikus tapasztalata, sem a magyar és a világirodalom szövegei felől nézve, amennyiben az irodalomban e témák összefonódása szinte már evidensnek mondható. (A líra mint univerzális problémákat témává tevő műnem gondolatával kapcsolatban akár az esszéíró Petrre is hivatkozhatunk: „a lírai költészet egyedüli kiváltsága, hogy univerzálékat tegyen tárgyává, teszem azt: szabadság, szerelem, természet, halál, boldogság, boldogtalanság” [*Petri György munkái* IV. 2007, 234].) Ami pedig a szerelmi tematikát illeti: ismert, hogy Petri egész lírájának, sőt életművének meghatározó tematikus eleméről van szó, amely már korán összekapcsolódik az öregedés/öregség és a halál gondolatával (lásd „Válatzatok női mellre”, „Maya”).⁴

Az *Amíg lehet* két közbülső Petrarca-sonettje („Amíg lehet”, „Így kezdődött”) meglehetősen világossággal explikálja az öregedő szerelem vagy a „szerelem az öregségben” témáját. Míg azonban az „Így kezdődött” egyfajta életrajzi magyarázatként olvasható (vö. a „magyarázat” műfajának meghatározó erejével Petrinél az első kötetben és az életmű egészében [Margócsy 1996]), s ilyenként a hétköznapi, már-már vulgaritásba hajló beszédmódban szólal meg („...pletykás kis elitünk / nem tűrte, hogy annyira elütünk / a szokványtól: diszkrét félrebaszás helyett / / elkezdünk élni egy új életet / negyvenhat évesen. Ez felelőtlen hóbort. / Álstabilitásuknak ez provokáció

⁴ Joggal kérdezhet itt rá az olvasó Petri híres Sára-verseire, melyek a szerelem és a halál kölcsönkapcsolatát igen erőteljesen, s az egész életművön átvonuló módon (egészen az utolsó kötet után már csak folyóiratokban megjelent lírai szövegekig) következetesen exponálják. E darabok azonban a szerelem és halál vonatkozásában az öregedést mint olyat nem explikálják, így nincs kapcsolódásuk a tanulmány címében megjelölt poétikai témához.

volt.”), addig az „Amíg lehet” az élethelyzet *ontológiai értelmezését nyújtja*, „stílusosan” a 19. századi magyar költészet részint Vörösmarty Mihályt, részint Arany Jánost idéző méltóságteljes, szinte patetikus megszólalásmódjában: „bár, persze tudtuk mi is pontosan, / hogy ami jön, az tél, nem a tavasz, / hogy most már minden utoljára van, / hogy az öregség tele behavaz, / / de addig itt a kocsmá és az ágy, / addig legyen tivornya, buja vágy / amíg lehet. És aztán szépen együtt, / / egymás kezét el többé nem engedjük, / s együtt, együtt bár úttalan-úttalan toporgunk-tipegünk a tébolyult hóviharban.”⁵

Érdemes összevetni az említett két szonett címeinek szemantikai különbözőségét. Az „Így kezdődött”, címének megfelelően, az öregedéskori szerelmi történet kialakulását, vagyis az előállott új élethelyzet előtörténetét „taglalja”. A kötetcímet adó „Amíg lehet” azonban *a jelenbe zárt jövő* lehetőségét tárja az olvasó és persze maga a lírai beszélő elé. Ez a jövő valóban az „amíg” jövő ideje, vagyis alig különbözik el a jelen pillanatától, avagy a vers zárószavaival, a jelen „tébolyult hóviharától”. Ez a jövő az itt és most, az itt-lét jelene („együtt bár úttalan-úttalan / toporgunk-tipegünk a tébolyult hóviharban.”). Ennek érzékeltetésére a szöveg remekül él a magyar nyelv ama grammatikai-szintaktikai adottságával, miszerint nem bír önálló jövő idejű ige-ragozási formával. Mi több, a vers elkerüli a jövő igeidő nyelvtani „érezkeltetésének” két szokásos nyelvi módját, a *fog* segédige, valamint a *majd* módosítószó használatát. Ezen bevett nyelvi megoldások helyett a szöveg sejtető módon utal a *jelenközeli jövőre*, az „ami jön”, a vers- és kötetcímadó „amíg lehet” és a „többé” szavakkal, illetve szerkezetek segítségével. A jelenben rögzített „minimalista jövő” gondolatát az *amíg*, egy időfolyamat végpontját jelölő időhatározó szó mellett a *lehet* igealak is erősíti, melyet a magyar nyelv a *lesz* létigéből képez meg (szemben más, indoeurópai nyelvekkel, amelyek a 'lehet', 'lehetőség' szemantikáját a possibilitást jelentő szótól – lásd *possible, possibile, vozmoz'no* stb. – segítségével fejezik ki), vagyis az élethez, Martin Heideggerrel szólva, a jelenvalóléthez kapcsolja (Heidegger 1989).

A jelenben foglalt, minimális, *most-történi jövő* gondolata a kötet számos versszövegében tetten érhető. Így például a „Proton” két kezdősorában, ahol a lírai beszélő a szokásos, szinte közhelyszerű fordulatot („Eltávozott az élők sorából”), melynek nyelvtani módusza szigorúan a múlt idő harmadik személyben való megszólalásként rögzített, jelen időben és első személyben szólaltatja meg: „Én most eltávozom, / el az élők sorából.” A jelenidejűséget a *most* időhatározó-szó és a folyamatszerűséget kifejező *el* igeikötő ismétlése tovább erősíti, egyetlen folyamatként tüntetve föl jelent és jövőt, életet és halált. Ez a gondolat mutatkozik meg a kötetnyitó, a dal műfaját realizáló

⁵ A késő 18. és a 19. századi, döntően romantikus költői beszédmód és e költészet ihletettsége végigkövethető az *Amíg lehet* kötet verseiben (Horváth 2016), s a szerző által reflektált beszéd- és szövegszervező erejük is többször nyílt alátámasztást nyer a költeményekben, illetve az azt közvetlenül megelőző versekben (így például a „Tengerparti elég” explicit módon megidézi Vörösmarty „Szózat”-át, Csokonai Vitéz Mihálytól a „Tartózkodó kérelem” című verset, valamint Petőfi Sándor és Percy Bysshe Shelley nevét).

„Sláger” című darab zárlatában is: „Lamentálni vagy dühöngeni kár, / a megvénülés sivataga vár, / ráncosodik a bőr, kihull a fog, / kicsit még élek, aztán meghalok.” Hasonlót sugall a „Lehetne szép. Lehetne véled” vers „fix TALÁNja”, az „Elmegyünk” befejezése („Közeledik a nagy / pillanat: / a halálom.”), továbbá az *Örökkéifő* kötet azonos megnevezésű költeményére is visszautaló „A végén” emblematikus, a szöveg szinte mértani középpontjában elhelyezkedő (a negyvenkilencből a huszonötödik) sora: „Halok lassacskán meg.”

A „most-történő” jövő ábrázolásának sajátos poétikai eljárásai és a megértés egzisztenciál-ontológiai kérdése

Az időnek ez a különleges módusza, amit a „Vagyok, mit érdekelne” szövegcsoport egyik eleme „a történő semmi”-ként aposztrofál („Meg különben is: bonyolítsam az életet? / Hát nem elég az, ami van: a történő semmi?” [„A történő semmi”]), indokolja tanulmányunk címválasztását, miszerint nem annyira az öregség mint állapot, hanem az *öregedés mint folyamat*, annak minden idő- és létbeli vonzatával, filozófiai vonatkozásaival képezheti az utolsó Petri-kötet alapvető, egyszerre költői-poétikai, nyelvi-szemantikai és egzisztenciál-ontológiai problematikáját. Az öregedés folyamata egyszerre része életnek és halálnak. Végpontja nem a halál: a halál mintegy ebben a folyamatban, az öregedésben, vagyis az „életben” zajlik. Az öregedés a halál pillanatával terhes, de egyben maga a halál is. Akár úgy is fogalmazhatnánk, az öregedés egyfajta közvetítő, mediátor szerepet tölt be élet és halál között. Azonban ezzel éppen e folyamatszerűséget, amely végső soron élet és halál sajátos egybetartozását mutatja meg, s amely ellentmond a halál mint az életet lezáró, pontszerű esemény képzetének, vonnánk kétségbe. Azt a sajátos időbeliséget, amely az öregedés, s ezzel együtt a haldoklás folyamatát az élthez és a halálhoz kapcsolja, sajátos, jelenné zsugorított, mégis kitágított, mérhetetlen, és Jurij Lotman szavával *prognosztizálhatatlan* temporalitást adva neki (Lotman 2001, 170–182). Mintha ennek parafrázisát olvasnánk a „Tengerparti elég”-ben: „Wittgenstein megkerülte a problémát / (»A halál nem eseménye az életnek.«) / lapos definíciós megoldásával. / Na de a haldoklás. Az bizony / esemény. Még hozzá a javából!” (kiemelés az eredetiben). Ez pedig a heideggeri idő- és lételmélettel összefüggést mutat: „A bevégződés mindenekelőtt abbamaradást jelent [...] A halál a létnek egy módja, amelybe a jelenvaló lét nyomban belép, mihelyt van” (Heidegger 1989, 421–422).

Az időnek ez, az öregedésben megnyilvánuló természete, lehatárol(hat)atlansága, egyszerre végtelenné táguló és pont- vagy pillanatszerű mivolta jellemzi az öregedés és a haldoklás folyamatát, s persze annak egyes pillanatait is; az *Amíg lehet* versei jószívrrel ezen időpillanatok egyes „kimerevítéseiként” is olvashatóak. Különös erővel prezentálják ezt a kötet utolsó költeményei, a „Halálomba belebotlok”, a „Búcsúzás”, a „Best before end” és a „Már reggel van”. Vagy éppen a „Búcsú” című vers közbülső sora: „Ami kezdődött: annak kell érnie véget.” De hangot kap itt az idő folyamatszerűségének „időzés” értelme is: a célképzetesség nélküli, *a világban bennelét ideje*, mely

mintha az idő valódi, lényegi természetét mutatná meg számunkra. Petrinél: „... Az idő / nekünk dolgozik. / Én nem dolgozok. / Csak időzök.” („Spleen”).

Az idő e különös természete sajátos poétikai megoldásokban is megnyilvánul Petri utolsó kötetében. Az egyiket a felfokozott, és egyáltalán nem rejtegetett intertextuális utalásrendszerben jelölhetjük meg, amely a már említett 19. századi költők mellett a 20. század első felének irodalmát, nevesítve Kosztolányi Dezsőt és Márai Sándort is megidézi, többféle módon (Horváth 2012, 19–30). Példaként álljon itt a „Best before end” utolsó előtti versszaka: „Szóval, hogy búcsúzom, / s persze az időt húzom, / mert nem akar sehogy / rám jönni a mehetnék, / mint ajtóban a modortalan vendég / fecseg, locsog: / pontosan ilyen vagyok, / tudom holott: / az *Ismeretlen Úr* / egy szóval sem marasztal, / a szobában leszedve már az asztal, / csak a csikkel púpozott hamutalak / búzlenek komoran. / csak a mozdulatlan füst / várakozik némán. / Csak egy csonk gyertya kanóca / izzik még.” A Kosztolányi „Hajnali részegség”-ére, valamint a Kosztolányinál oly erőteljes vendég(lét)-témára és Márai *A gyertyák csonkig égne*k című regényére való allúzió túl (utóbbi a „Best before end”-et követő kötetzáró „Már reggel van”-ban „*A gyertyák tövig égtek le*” fordulatban is visszatér [kiemelés az eredetiben]) érdemes a költői szöveg nyelvi alakítására is figyelmet fordítanunk. A sok rövid sormondattal, melyek a tizenhárom verssoron át mondatzáró írásjel (jelen esetben pont) nélkül „sorjáznak”, a témák közötti csapongással a lírai szöveg éppen *azt valószínűleg szemantikus formájában, amiről beszél*, s mint amilyenek a lírai én jellemzi önmagát: locsog és fecseg. Természetesen ennek a „locsogásnak” súlyos ontológiai tétje van, amiként arra Heidegger rámutatott (Heidegger 1989, 315–319).⁶ Ugyanez a tét Petrinél is: az „Ismeretlen Úrral”, avagy a halállal való találkozás. Másfelől a kötet darabjai meglepően gyakran élnek az enjambement költői fogásával, amelynek szemantikai jelentőségéről maga Petri is nyilatkozott versmagyarázataiban (*Petri György munkái* IV. 2007, 626), s amely a jelzett filozófiai tematika felől nézve éppen a megszakítottság-folytonosság dilemmáját látszik artikulálni a költői nyelv eszközeivel. A „Búcsúzás” című költemény kezdő soraira hivatkozunk: „Ég veletek, barátaim, vége a dal- / nak. Engem most vár a ravatal.”

A másik nagyobb, mert kompozíciós ívű költői eljárást a kezdet és a végpont felcseréléseként nevezhetnénk meg. Így például az *Amíg lehet* kötet utolsó előtti verse („Best before end”, szó szerint: A legjobb a vég[e] előtt) címében egyfelől önnön kötetbeli pozícióját is definiálja, másfelől a „vég” bekövetkeztét jelenti be. Különösen utolsó, önálló versszakként megjelenő sorában: „Éjszaka van.” Ugyanakkor a kötet záródarabja, amely az előző verscím által sugallt intenció szerint a „vég” költeménye lenne, s amely egyben az egész lírai életművet lezárja, a „Már reggel van” címet viseli. Az éjszakát követő reggel, ráadásul az utolsó vers zárata, mely időpontként a *delet* nevezi meg („delel a téli Nap”), felülírja az élet-halál linearitásának a *nappal-éjszaka* elkoptatott, közhelyes metaforáján nyugvó kliséjét, s megfordítja azt: az éjszakát

⁶ „A jelenvalólétben már eleve a fecsegés értelmet” (Heidegger 1989, 318).

(a halált) a kötetkompozícióban az élet kezdete (reggel) és tetőzése (dél) követi. S noha témáját tekintve az utolsó vers is az öregedés és a halál lehetőségeit villantja fel (bár a szöveg költői tematikája távolról sem merül ki ebben [Horváth 2016]), metaforikusan átírja, átnevezi ezt a témát a reggel, az élet és az írás költői témájává. Hozzátehetjük: e tekintetben igen jelentős tény, hogy Petri eme utolsó verseskötényét követően még számos költeményt írt, amelyek többsége folyóiratokban napvilágot is látott. Még hozzá annyi költeményt, hogy azokból mennyiségi vonatkozásban egy újabb verseskötetet is összeállíthatott volna a halála előtt; azonban nem jelentetett meg új kötetet az *Amíg lehet* után.

Közismert tény, hogy Petri egész életművét szigorúan megkomponált kötetekbe szervezte (az *Örökhétfő* például azért nem jelenhetett meg egy ideig Magyarországon, mert a cenzúra ki akart hagyni belőle tíz-egynéhány verset, s Petri ehhez nem járult hozzá). Nyilvánvaló az is, hogy a szerző nemcsak az egyes köteteket, hanem a kötetek összességét is egy zártnak tűnő szerkezetbe igyekezett rendezni. Első verseskötényének első verse a „Reggel”, második darabja a „Reggel szoktál jönni” címet viseli, míg utolsó kötetének záróműve a „Már reggel van”. Az életmű innen nézve reggeltől – többféle éjszakán át – reggelig tart, azaz az emberi lét lineáris, a reggel – dél – éjszaka mint a születés – élet dele – halál struktúráján alapuló elgondolását körkörösé téve, a ciklizálás révén mintegy megcáfolja azt. Nyilvánvalóan nem egyfajta transzcendencia-elgondolásról van itt szó, hanem az életnek és halálnak, az időnek egy sajátos, egyszerű elmúló és mégis itt maradó, tovább élő felfogásáról. Amint „A végén” „vége” jelzi: „amíg a felelőtlen nyirkos, nyálkás, hanyag / lélekben található még / száraz vagy szárítható / táp- avagy fűtőanyag / vagy jobb híján épület- / alapozáshoz használható salak.”

Az öregedés, az idő és a halál témája kapcsán ismét gondolnunk kell Heidegger *Lét és időjére*, amely a jelenvaló lét önmegértését a jövő, azaz a halálba való előrefutás felől gondolja el (Heidegger 1989). Igencsak hasonló módon ahhoz, mint amit Petri utolsó versszövegei nyomán artikuláltunk. A magát a jövőbe előrefutó, a halál felől megértő lét (és ember) gondolata meglátásunk szerint meghatározó Petri lírájában, különösen pedig utolsó verseskötetében. Ez a beállítódás „magyarázza” Petri költői világának, szemlélet- és beszédmódjának folytonos önanalízisét, reflektáltságát, ön- és témaértelmező kitételeit és az ezeket megnyilvánító nyelvi-poétikai eljárásokat.

Az idő és a halál a megértés és az önmegértés alapkérdéseit jelentik Petri számára, vagyis úgy tűnik, költészetének ez az „alaptengelye”. Az utolsó kötet ezt feltáró módon nyilvánítja meg. Ez az örökös és folytonos, vagyis lezárhatatlan megértésfolyamat természetesen *nyelvhez* kötött, nemcsak Heidegger filozófiai okfejtése alapján (Heidegger 1991), de Petri mint költő szempontjából is, a versek tanúsága szerint. Az egyetlen, amivel értelmezői képet alkothatunk életünkről, szerelmeinkről, öregedésünkről, halálunkról, vagy legalábbis aminek segítségével megkísérelhetjük ezt: az a költői nyelv. Vagy Lotmannal szólva: „A művészet tehát kitágítja a prognosztizálhatatlanság, az informativitás terét, és ezzel együtt egy képzelt világot hoz létre, mely kísérletet folytat e térrel, és diadalt ül fölötte” (Lotman 2001, 169).

Irodalomjegyzék

- Heidegger, Martin (1989). „A jelenvalólét lehetséges egészléte és a halálhoz viszonyuló lét”. In: Heidegger, Martin. *Lét és idő*. Ford. Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István, Vajda Mihály. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 409–453.
- Heidegger, Martin (1991). *Útban a nyelvhez*. Ford. Tillmann József A. Budapest: Helikon Kiadó.
- Horváth Kornélia (2012). *Petri György költői nyelvérl. Poétikai monográfia*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Horváth Kornélia (2016). *Petri György költészete verselméleti és líratörténeti megközelítésben*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Lotman, Jurij (2001). *Kultúra és robbanás*. Ford. Szűcs Teri. H. n.: Pannonica Kiadó.
- Margócsy István (1996). „Mi történik velünk? (Petri György összegyűjtött versei)”. In: Margócsy István. *„Nagyon komoly játékok”*. Budapest: Pesti Szalon Kiadó, 158–166.
- Petri György munkái I. Összegyűjtött versek* (2003). Réz Pál – Lakatos András – Várady Szabolcs szerk. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Petri György munkái IV. Próza, dráma, vers, naplók és egyébek*. (2007). Réz Pál – Lakatos András – Várady Szabolcs szerk. Budapest: Magvető Könyvkiadó.

Gobbi és az öregnő
Az öregség a színpadon
Gobbi and the Old Woman
Ageing on the Stage

Jákfalvi Magdolna

DSc, egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola, Pécs
jakfalvi.magdolna@pte.hu

Összefoglalás

Az időződés, az időskor tematizálása és az ageizmus jelensége egyszerre inspirálja a társadalomtudósi kérdéseket és az ábrázolás művészeti gyakorlatát. Ebben a tanulmányban a kérdéskört a színházi ábrázolásra szűkítve vizsgálom, s Gobbi Hilda színész szerepeinek bemutatásával elemzem, miként rögzítik az egyes szerepek *pillanatként* az öregséget, miként kötik azt elsődlegesen képekhez és nem társadalmi viszonyokhoz. Gobbi hat évtizedes pályája kezdetektől a megöregedésnek, az öreg nő képének megalkotására fókuszál, így teszi láthatóvá a láthatatlan öreg testet, így alkot önálló szerepkört. A tanulmány a színháztudomány nyelvi keretébe rendezi az alkotás rétegeit, s a performativitás művészetének szempontjait kínálja az időszöddéssel, öregséggel és az ageizmus jelenségével foglalkozó tudományterületek művelőinek.

Abstract

While raising a series of questions for social sciences, the phenomena of aging and ageism provide an inspiring focus for research into the artistic practices of their representation. In this study I narrow this focus to the theatrical representation of age and ageism, and by examining the stage roles of actor Hilda Gobbi, I analyse how each of these capture old age as an instance that is primarily linked to images rather than social relations. From the beginning, throughout her six-decade long career, she focused on creating a general image of the old woman, providing visibility to the traditionally invisible aging body, thus presenting a unique role-type. The terminology of Theatre Studies allows us to conceptually grasp the layers of this process, making these performative procedures accessible to practitioners of other disciplines dealing with the phenomena of aging and ageism.

Kulcsszavak: színpadi öregség, államszocialista színház, performansz, az öregség képe, Gobbi Hilda

Keywords: ageing on the stage, state socialist theatre, performance, visualizing ageism, Hilda Gobbi

Susan Sontag az öregedés képét Richard Strauss *A rózsalovag* (1911) című operájában látja meg. Nagy hatású esszéjében azt a jelenetet idézi elénk, melyben a gyönyörű Tábornagné egy szerelmes éjszaka után a tükörbe nézve öregnek látja magát (Sontag 1972, 29). Sontag osztja megdöbbenésünket: a szopránszerep harmincnégy éves hőst rejt. Az ageizmus, vagyis a korral szembeni hátrányos megkülönböztetés jelensége

a színházban különösen szembeötlő, mert az eljátszott történeteknek, így a praxisnak is sajátja ez a gyakorlat: a harminc és ötven év közötti női szerepek, vagyis a nők, nemigen kerülnek színpadra. Az ageizmus egyszerre inspirálja a társadalomtudósi kérdéseket, és kapcsolja hozzá az ábrázolás művészeti gyakorlatát, s ebben a tanulmányban a fogalmat az öregség színházi ábrázolására szűkítem, azt vizsgálva, hogy egyes szerepek (de semmiképp nem a médiagyakorlat) miként rögzítik *pillanatként* az öregséget. Kiindulásom az az elemzői gyakorlat, amely az öregséggel való szembenézést a (sui generis) képekkel való szembenézésként modellezi, a folyamatot egyetlen képre sűrítve. Tézisem azon felismerés köré koncentrálódik, hogy leginkább azt látjuk öregnek, amit a színházi modellben öreg szerepként mutat meg a klasszikus dramaturgia.

Az európai színpadokon a női öregség általában nem látható. Még ha a drámairodalom ismer is öreg női szerepeket, akkor is különösen ritka az öregség, kiváltképp a női öregség ábrázolása. A női drámai karakter vagy nagyon fiatal, nemes, királynői, délceg és szerelmes, vagy öreg szolgál-dajka, kövér-csúnya, komikus. Az egyetemes drámatörténeti korpusz kisebb részét adják a nőkre írt szerepek, egyrészt mert a nőt, kultúráktól függően, a 17. századig férfiak játszották, másrészt a vásári hagyományból is csak a szép, szerelmes Lány vagy a Colombina típusú cserfes szolgálólány szerepköre kínált mintát a szerzőknek. Nemhiába összegezte Ódry Árpád, a Színművészeti Akadémia tanára 1936-ban: „kicsit szomorúan [...] Milyen szerencsétlenek maguk, nők, ezen a pályán. Mire beérnének egy szerepre, addigra életkoruk már nem engedi meg, hogy eljátszszák” (Gobbi 1982, 36).

A színház olyan valóságot modellez, ahol a nők tizenéves szerelmesek és szeretők, ahol az anyák, a királynők és királynék mind harmincasok, ráadásul sokszor mellékszereplők. Amikor végignézzük a dramaturgiai irodalmat, látjuk, hogy mindezek felett a komikus hagyományban az öreg nő csúnya (Júlia dajkája), bigottan buta (Pernelle-né a *Tartu,ffe*-ben), esetleg kedvesen demens (Vojnyickaja, Ványa anyja). Az öregség színpadi ábrázolása tehát éppúgy sztereotip mintákat használ és állít elő, mint a média általában (Loos–Ivan 2018, 164). Emeljünk ki azonban két sajátosságot, mely igazolja, hogy a színpadi öregszerep kutatása nyelvi keretet adhat a társadalmi öregszerep kutatásának. Az első sajátosság drámatörténeti alapú: a színházi öregség a társadalmi helyzetekben tapasztaltnál erősebben diszkriminatív, a nőket jobban érinti, mint a férfiakat. A második sajátosság játéktechnikai alapú: az ábrázolt karakter identitás szerkezete látványosan performatív (Ylänne 2012, 4), mert ez a művészi jelenség a megmutatás (perform) gyakorlatával jön létre, így az öregség elsődlegesen képekhez kötődik, nem társadalmi viszonyokhoz.

Az ageizmus színházi jelenségét egy nem szokványos színészi pálya felvázolásával modellezem, hiszen életútelelemzésként Gobbi Hilda színésznőt választottam, akinek hat évtizedre és több száz szerepre terjedő repertoárja csaknem kizárólag öregasszonyokat tartalmaz. Gobbi tizennyolc éves korától hetvenöt éves koráig az öregséget mutatta meg, s hosszú pályafutása alatt kidolgozta az *öregnő* szerepkört, mely komikus nyelven szól, de tragikus dramaturgiai helyzetekbe képzei a halál előtti utolsó időszakot.

A Gobbi-kidolgozta *öregnő* szerepkör az európai színjátéktípusok ismert elemeiből építkezik, ráadásul egy ilyen hosszú színészi életút alatt egymásra tapadnak rétegei, s így emelkedik ki a természetes, saját test a játszott és mutatott test fölé és elé. Judith Butler releváns meglátása a következő: „ahogy a test felszíne *mint* a természetes jelenik meg, ugyanúgy ezek a felszínek a disszonáns és denaturalizált előadás helyszínei lehetnek, amely felfedi magának a természetesnek performatív státuszát” (Butler 2006, 246). Gobbi Hilda a természetes performatív státuszát a természetes test disszonanciáját feloldva hozta létre pályája végén, szerepei, saját magára formált *öregnő* szerepköre egy idő után öreggő-öregebbé tette a nem öregnek írt szerepeket is, s mindeközben játékaival a természetes test deformálásának, majd deformálódásának folyamatát mutatta meg. A szépségideált célzó, arra fókuszáló segítő eszközök, mint az arcfestékek, a maszkok, a krémek, a fűzők, a tömések nála mind az ideáltól *távoli* test létrehozását szolgálják, azt mutatják, ami rútságában képként csakis elrettentő, pokolbéli jelenség, s ami a valóságban pedig mintha nem is létezne: az öreg testet, a valósághoz *közeli* testet.

A valós öregség megmutatásában Gobbi az egymást követő pályaszakaszaiiban különféle technikákat dolgozott ki, s miközben 1933-tól 1988-ig a szerepei erősen hatnak egymásra, utolsó szerepeire, saját öregkorára mindez természetes, saját szerepnyelv-ként áll készen. Ez az *öregnő* szerepkör keveri a rémdrámák félelmetes boszorkányát, a *commedia dell'arte* perverz, púpos-pocakos, illetlen (férfi) szolgáját az elkötelezett, militáns-proletár és polgáranya képével, s létrehozza 1986-ra saját magát, az öreg nőt, a Vénasszonyt Spiró György *Csirkefőjében*. Gobbi a színpadon kezdetektől leginkább formátlan, fogatlan, ősz, bibircsókös, ráncos vénasszonyként jelenik meg, akin minden túlméretezett, játéka pedig túlzott és eltávolított, mégis követhetjük, ahogy a tündérbohózatokból a szocreál dramaturgián át felépíti az öregszeret köré a szerep világát: az államszocialista Magyarország városi szegénytelepét.

Rémdrámák és tündérbohózat

Gobbi Hilda egyik legismertebb alakítása Vörösmarty Mihály dramatikus meséjéhez kötődik, az ő Mirigy-koncepciója, játéknnyelve máig a rémisztő, csúfságos boszorkányokhoz sorolja a szerepet. 1938-ban Gobbi a Nemzetiben szerepátvétellel jut Mirigy-hez, akkor huszonöt éves, legfőképp túlzásokkal, nagy testépítkezésekkel dolgozik, gittel maszkol, mint a nemzeti hagyományban mindenki (Koltai 1986, 25). Miközben a naturalista játéktechnika a színész saját testadottságait még mindig a szerep képzelte testére formázza, a nem valós (nem létező) karakterek esetében az ábrázolás kiváltképp túlzó, leginkább a burleszk felé mozduló. Gobbi kopasz parókat vesz, „félbevágott pingponglabda közepére pupillát” (Gobbi 1982, 41) fest, ezt az arca közepére ragasztja, egyik szemét tüllel fedi. Mirigyként óriásira növeli magát, hangja mély, léptei dörgők, kiterjesztett testjátékkal uralja a színpadi teret. Orrát nagyobbítja, arcát száradó gittbibircsókös ráncolja és barázdálja, ínyét radírgumidarabok duzzasztják. A testdeformálás ekkor elsősorban az érzelmi deformitás megjelenítése, Gobbi

évtizedekkel később fogalmazza meg, hogy a „szerelmet, a fiatalságot sóvárgó öreg-asszonyt kerestem, akinek érzelmi kielégítetlensége gyűlöletbe csap át. Egy szánandó, gyűlöletes figurát” (Gobbi 1982, 42). Mirígy démoni *öregnő* karaktere a tündérmesék félelmetes boszorkánya, akit a színész egy mesei világból kiemelve a működő (létező) társadalmi rendbe helyez, s így meg tudja jeleníteni a vágy mögötti képzelet helyett a valódi világ tartományát. Az 1952-es, Marton Endre rendezte *Csongor és Tündé*ben Mirígy arcát óriási kelések csúfítják, de fejkendője, ruhája, tartása a kemény paraszt-asszonyé.

Gobbi a harsányan túlzó maszkolást York királynőjeként is alkalmazta, s Vörösmarty tündérmesejátéka után William Shakespeare *III. Richárd*-ját az így létrehozott *öregnő* szereppel tette frissebbé és láthatóan nagyobb szereppé. Ebben a Shakespeare-tragédiában a játékhagyomány stabil része Richardot púposnak és sántának ábrázolni, Gobbi a deformitást az anyára, York hercegnőre is kiterjesztette. Az 1947-es, Nádasdy Kálmán rendezte előadásban a gitt-tömések és formálások mellett a fehérre festett arcszörzet távolítja el a nézőt a realista elvárásai útvonalakától, s az *öregnő* szürnaturaális gonoszságát, túlvilági könyörtelenségét erőként ábrázolja.

A commedia dell'arte

Az *öregnő* másik domináns szereprétege a commedia dell'arte technikára vezethető vissza. Gobbi állandó karaktert teremtve több szerepét is egyetlen kanavászra improvizálja, s ez a kanavász leginkább a Csokonai Vitéz Mihály által 1799-ben írt *Karnyóné*-ban fedezhető fel. Gobbi a kanavászt a dramaturgiai hagyományban rögzített mondatok köré feszíti ki, vagyis nem a szöveget improvizálja, hanem a karaktert, s megjelenítésére az eddigi maszkolás helyett/mellett a színpadi mozgás improvizatív erejét használja. A váratlan dinamikaváltások, a kitömött test hirtelen ruganyosságáig mindig biztos komikumforrás, s miként a commedia dell'arte játékosok teszik, Gobbi is a nézők aznapi jelenlététől teszi függővé játéka hevesességét. Így főként két commedia dell'artés férfiszerepből, Pulcinella és Pantalone alakjából formálja meg a szabadszájú komikát, s teremti meg a magyar színháztörténeti múlt egyik erős alakítását, a Karnyónét. Gobbi a szerepben 1942-ben kezd, majd tizenegy évre rá a Nemzeti színpadán is megformázza a karaktert. A Nemzetiben felújított Karnyóné visszafogottan maszkolt, csak hogy a fehér harisnyába bújtatott lába irreálisan vastag, s ez a tömés szinte ráfolyik a cipőre – mutatva is a járás, a lépés lehetetlenségét. A testtömés többi része a mell- és a fenékrésznél csak a kötőszöveti megereszkedés jelenségét modellel, nem túlzó, szinte hétköznapi öreg formák lógnak a nem öreg, még ekkor is csak negyvenéves színésznőn.

Ezek után talán nem véletlen, hogy Gobbi Beaumarchais 1778-ban írt Marcellinájának megteremtésekor is hasonló, commedia dell'arte eredetű férfialakokhoz fordul. A *Figaró házasságában* ő a címszereplő szerelmese és anyja, s mindent arra az egyetlen komikus szálra épít, hogy egy öreg nő lesz szerelmes egy fiatal férfiba, akit zsarolással akar házasságra kényszeríteni, s aki női szerelmét anyai szerelemmé kell

váltsa. Gobbi ekkor a *commedia dell'arte* alapú technikával, mozgással, pozíciótartással, mozdulatokkal emeli ki a komikus elemeket.

Mindemellett 1943-tól évtizedeken át Major Tamás *Tartuffe*-rendezéseiben Pernelle-asszonyt, a bigottan erőszakos anyát fehérre festett, hosszú szempillákkal és fehér szemöldökkel tette teljesen máshol élő, máshova tartozó *öregnővé*, aki félrehajtott fejjel a süketek, lassú lépteivel a vakok testkommunikációjával mutatta, miért nem értheti senki őt. Gobbi gyakran használta a fehér maszkolást, s ezt a fehér arcot 1950-től kezdve több szerepébe is beépítette, például ilyen lett a Móricz Zsigmond-féle *Nem élhetek muzikaszó nélkül* Mina nénije. Tudjuk azonban, hogy Gobbi már Ibsen 1941-es Németh Antal rendezte *Peer Gynt*-jében is kipróbálta a haldokló Aase maszkjával a fehér szempillák-szemöldökök eltávolító, elidegenítő hatását, s a fotók által megőrzött beállításokban ezt az arcfestést az ég felé fordított tekintet értelmezői pozícióba is helyezi: Aase a halálra készül. Gobbi már ekkoriban hozzáad az ősz-fehérséghez egy másik réteget, hiszen az öregedéssel együtt járó fizikai leépülés vizuális jeleit is keresi. Huszonnyolc évesen a ráncok, a színek és a mozdulatok technikáját az elmúlás képeivel is erősíti: a hibás fogsor, a hiányzó fogak, a beteg íny az öregség tragikus értelmezéséhez viszi közelebb a nézőt, s az öreg nőt a halál birodalmába belépő, már máshova tartozó karakterként ábrázolja. Ennek megértéséhez Gobbinak nem feltétlen öregednie kellett, hanem az úgynevezett szocreál kurzusszerepeken dolgoznia.

A szocreál

A rémdrámák és a vásári komédiák technikáit Gobbi az államszocialista kultúrpolitika által engedélyezett repertoárjában is továbbfejlesztette, s a kora ötvenes években eljátszott legnagyobb szerepeivel, a Vássa Zseleznovával 1949-ben (Maxim Gorkij azonos című drámájában), a Ljubov Jarovajával 1950-ben (Konsztantyin Trenyov azonos című drámájában), a Svetlovával 1951-ben (Vlagyimir Mihajlov és Lev Szamojlov *Titkos háború* című drámájában), majd akár a Glafira Firszovnával 1964-ben (Alekszandr Osztrovszkij *Utolsó áldozat* című drámájában) a szocialista realista színjátszás sablonjait is beépítette saját formálódó szerepkörébe. Az eljátszott szerepek a kemény, ideologikusan harcos, magára maradt nő dramatikus viszonyait jelenítik meg, mintát mutatva a férfiként viselkedés szocialista realista, morális feladatából.

Az *öregnő*-szereprétegei közül kiemelkedik a férfias tartás, a férfiként cselekvés gesztusrendje. A beállított fényképeken Gobbi merev, gerince egyenes, tekintete előre (és nem felfelé) néz, még női ruhában játszik, de a háború utáni társadalmi tapasztalatnak megfelelően férfi pozíciót foglal el a közösségben. Ő a családfő, aki vállalatot vezet, aki kommunistaként nem bocsátja meg férje politikai árulását, s habár ezeket az előadásokat a színházi emlékezet kiejtette az ismert kánonból, Gobbi *öregnő* szerepkörébe igen szervesen beépültek. Ezek a szocreál női szerepek rámásolódnak a férfiszerepek dramaturgiai pozíciójára, döntések, akaratok indulnak ki felőlük, s játéktechnikai elemként mutatják fel a közösségben zajló emancipatorikus jelenségeket.

A férfias dramaturgiai pozíciót, mely az *öregnő* szerepkör látható eleme, Gobbi hallható formában is tovább építette az államszocialista Magyarország legsikeresebb rádiójáték-szériájában, a *Szabó családban*. Az 1959-ben induló sorozat családfője Szabó néni, Gobbi Hilda, akinek induláskor Szabó Ernő, majd Rajz János a férje, mindketten törekeny, visszahúzódo karakterek, halknak és szelídnek tűnnek a mindig harsány Gobbi mellett. A társadalmi valóság vokális reprezentációján (György 1988, 261–271) követhető a férfiszerep hangja karakterjegyeinek (Brecht 1970, 86) beolvadása a családfő, de nő szerepbe, s ennek a szerepnek a megalkotását nem kizárólag a rádiójáték dramaturgjai, hanem Gobbit erre a legalkalmasabbnak találó hallgatók kezdeményezték.

„A Rádióújság felkérte a hallgatókat, hogy írják meg véleményüket és ötleteiket, »amelyek közül a használhatók bekerülnek majd a sorozatba«. Alighanem nagy szerepük volt ezeknek a leveleknek abban, hogy Szabó néni a család életének középpontjába tolódott” (Révész 1993, 112).

Az évtizedes, hetente jelentkező szériában a női családfő domináns jelenléte mellett az öregedés hallható folyamata is a szerephez tartozott.

Az öregnő

Gobbi Hilda pályája kezdetétől öregként állt a színpadon, személyéhez, művészetéhez tapadt az öregség többféle reprezentációja. Technikailag sokféle stíluselemet ötvözve kidolgozta saját testi adottságait kiterjesztő játékát, s az évtizedek alatt a konstruált testi valóság az évek múltával igazivá vált. Gobbi pontos színészi felismerése, hogy amikor teste öregedésével elhagyja az öregedés reprezentációjának eszközeit, a performatív mozzanatok erejével kezd dolgozni: a saját öregedő testét mutatja. Játéka túllep a reprezentáción, hiszen az öregséget nem valaminek a jeleként, hanem dologként mutatja, s ezzel inkább performanszt állít a nézők elé. Ez a döntés nem szokványos, a színpadon máig nem általános gyakorlat, bár az első modern kori sztárok, a férfiszerepeket is játszó Sarah Bernhardt vagy Eleonora Duse tudta vállalni az öregkori visszatérést, igaz, a saját öreg, pusztuló testük megmutatására (színháznyelvi környezetüktől meglehetősen idegen mozzanatként) nem vállalkoztak.

Elfogadott tény, hogy az „előadás (performance) a jelenlévő élő testekben hordozza a valóságot” (Phelan 1993, 148), s amikor Gobbi 1982-ben a nála négy évtizeddel fiatalabb rendezőkkel megalapítja a Katona József Színházat, az öregség, legfőképp Gobbi öregsége egy új, megkonstruált színpadi valóságba lép. Gobbi pályája végén maga vált öreg nővé, szinte azzá a szerepkörre, melyet ő talált ki. Harsány, túlzó, elrajzolt, csúnya és férfias öregszerepeket vitt mindig, de 1982-től már nem kellett semmit használnia az öregség megmutatásához, csak a testét. Füst Milán drámája, a *Boldogtalanok* özvegy Hüber Evermódné szerepében férfiasan vastag szemöldököt rajzolt az ondolált ősz hajkorona alá, de az egyik utolsó, rá és neki írt szerepében, a

Csirkefej Vénasszonyában minden kellék, paróka, festék segédlete nélkül állt a színpadra. Ereik, ráncok, gyűrődések szabdalják a hetvenhárom éves testet, s miközben a mozgás bizonytalanságáról általában eldönthetetlen, játszott vagy saját bizonytalansága veszi-e körbe a színészt, a performatív jelenlét felülmúlhatatlan ereje sosem látott felületet képez az *öregnő* körül: különös esztétikai élmény, de Gobbi itt és ekkor tragikusan-nemesen széppé vált.

Az *öregnő* szerepkörének megteremtése a láthatatlanságot teszi láthatóvá (vö. Meagher 2014, 101). Gobbi az államszocializmus évtizedeinek legismertebb színésze, aki nagy alkotópályát épít, nagy közéleti tevékenységet folytat, nagy kapcsolati hálót tart maga körül. Az *öregnő* szerepkör segíti olyan szándékok megfogalmazásában, melyekre a korban jellemzően politikus férfiak képesek. Gobbi nem színházigazgató, de mindenki öreganyja (URL1), aki színészotthont teremt az öreg színészeknek, kollégiumot a fiataloknak, színésmúzeumot a halottaknak, gyűjt a kitelepített színészeknek akkor, amikor a kitelepítés ténye éppúgy nem megnevezhető gyakorlat, mint a leszbikus élet. Gobbi nyilatkozataiban magáról így fogalmaz: „én olyan pasi vagyok”, hiszen férfiként gondolt magára, s a homofób kirekesztésről is éppen annyit tudott, mint az életkor-diszkrimináció színházi gyakorlatáról. Az *öregnő* szerepkör, amelyet szerepeivel, nyilvános kiállásaival, állandó politikus jelenlétével megalkotott, olyan műalkotás, amely egyrészt modellezi az öregség sztereotípiáit, másrészt képes arra, hogy a szerepkör esztétikai és érzelmi összetettségét használva átrendezze a szereprepertoárt. Gobbi Hilda szerepeivel azt továbbította a nézőknek és a fiatal színésznőknek, hogy a „szexista fogyasztói társadalom hamisan bátorítja a fiatalokat és bátortalanítja el az öregeket” (Weil 2001, 10), mindemellett felismerte, hogy az eufemizálás gyengíti az öregség erejét, tehát az öreg és az *öregnő* szavak színpadi használatával nyelvileg teremtett biztonságot. Személye és pályája nemcsak a színháztörténetben, hanem a közgondolkodásban is olyan nyomot hagyott, amelyhez hasonlót keveseknek sikerült elérniük.

A tanulmány az FNKH-OTKA 142520-as kutatási projekt támogatásával készült.

Irodalomjegyzék

- Brecht, Bertolt (1970). „A rádió mint kommunikációs eszköz”. In: Brecht, Bertolt, *Irodalomról és művészetéről*. Ford. Sós Endre, Szabó István. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Butler, Judith (2006). *Problémás nem*. Ford. Berán Eszter, Vándor Judit. Budapest: Balassi Kiadó.
- Gobbi Hilda (1982). *Közben*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó.
- György Péter (1988). *Digitális éden*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Koltai Tamás (1986). *Major Tamás*. Budapest: Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó.
- Loos, Eugène – Ivan, Loredana (2018). „Visual Ageism in the Media”. In: Ayalon, Liat – Tesch-Römer, Clemes, szerk. *Contemporary Perspectives on Ageism*. Springer Open, 163–176.
<https://doi.org/10.1007/978-3-319-73820-8>
- Meagher, Michelle (2014). „Against the Invisibility of Old Age: Cindy Sherman, Suzy Lake, and Martha Wilson”. *Feminist Studies*, 40/1, 101–143.
<https://doi.org/10.1353/fem.2014.0023>
https://www.researchgate.net/publication/285953412_Against_the_Invisibility_of_Old_Age_Cindy_Sherman_Suzy_Lake_and_Martha_Wilson

- Phelan, Peggy (1993). *Unmarked*. London: Routledge.
<https://courses.lsa.umich.edu/jptw/wp-content/uploads/sites/23/2017/08/Phelan-Unmarked-OntologyofPerformanceAfterword.pdf>
- Révész Sándor (1993). „Szabó néni átvitt értelme, avagy a lapályizmus diadala”. *Mozgó Világ*, 19/5, 112–115.
- Sontag, Susan (1972). „The Double Standard of Aging”. *Saturday Review of the Society*, 55, 29–38.
<https://archive.org/details/the-double-standard-of-aging/mode/2up>
- Weil, Lise (2001). „In the Service of Truth”. In: MacDonald, Barbara – Rich, Cynthia, *Look Me in the Eye. Old Women, Aging and Ageism*. Denver: Spinsters Ink Books, ix–xvi.
- Ylänne, Virpi (2012). *Representing Ageing. Images and Identities*. New York: Palgrave Macmillan.
https://www.researchgate.net/publication/316005183_Representing_ageing_Images_and_identities
- URL1: Tóth Gabriella (2013). *Arcok, emlékek. Gobbi Hilda*. Petőfi Rádió. <https://www.youtube.com/watch?v=gfLddbeNNnI>

Az idősök fokozott védelme a magyar büntetőjogban

The Enhanced Protection of the Elderly in Hungarian Criminal Law

Madai Sándor

egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Büntetőjogi és Kriminológiai Tanszék, Debrecen
madai.sandor@law.unideb.hu

Összefoglalás

A büntetőjogtól nem idegen, és talán soha nem is volt az, hogy fokozott védelmet biztosítson bizonyos társadalmi csoportoknak, tekintettel személyes körülményeikre. E személyek esetében a jogalkotó által méltányolt, személyes jellemző lesz az ellenük megvalósított magatartás büntetendővé nyilvánításának alapja vagy éppen a súlyosabb minősítést meghatározó körülmény. Büntetőjog-alkotásunk utóbbi időszakának egyik fontos jellemzője, hogy a Büntető Törvénykönyvről szóló 2012. évi C. törvény több bűncselekmény kapcsán hazánk büntetőjogába egy korábban nem szabályozott esetet vezetett be. A „bűncselekmény felismerésére vagy elhárítására idős koránál vagy fogyatékoságánál fogva korlátozottan képes személy sérelmére” történő elkövetés szabályozásának jogpolitikai célkitűzése világos és nem vitatható; az idős korúak, fogyatékkal élők védelme kiemelt célja a nemzetközi egyezményeknek is. A tanulmány bemutatja – az említett normatív megoldás mellett – azt a büntetőjogi eszköztárat, amelyet a törvény a jogalkalmazók számára biztosít ahhoz, hogy az idős és fokozott védelemre szoruló személyek sérelmére elkövetett bűncselekményekkel szemben hatékonyan lehessen fellépni.

Abstract

It is not, and perhaps has never been, alien to criminal law to provide enhanced protection for certain social groups regarding their personal circumstances, as accepted by the legislature. In the case of such individuals, this personal characteristic will be the basis for criminalizing the conduct against them or the circumstance determining the serious classification of the deed. An important feature of the recent period of our criminal legislation is that Act C of 2012 on the Criminal Code introduced cases not previously regulated in Hungary's criminal law in relation to several crimes. The legal policy objective of regulating the commission of offences “against a person who is limited by old age or disability to recognize or avert a crime” is clear and cannot be disputed. The protection of the elderly and disabled is also a priority objective of the international conventions. The aim of this study is to present – in addition to the aforementioned normative solution – the criminal law toolkit that the Act provides for law enforcers to take effective action on crimes committed against elderly persons and persons in need of increased protection.

Kulcsszavak: büntetőjog, idősök, fokozott védelem, védekezésre képtelenség, jogalkotás

Keywords: criminal law, elderly people, enhanced protection, inability to defend oneself, legislation

A büntetőjog alkotójának számos eszköz áll rendelkezésére, hogy jogpolitikai célkitűzését megvalósítsa. Ez tükröződik – egyebek mellett – abban is, hogy a büntetőjog által védett személyek között tegyen-e, s ha igen, milyen szempont(ok) alapján

különbséget. A büntetőjogtól sohasem volt idegen, hogy fokozott büntetőjogi védelmet biztosítson bizonyos társadalmi csoportoknak a jogalkotó által akceptált személyes körülményeikre való tekintettel. Az idők változásával olykor a büntetőjog is változik. Ez tükröződött – vizsgálódásunk szempontjából jelentőséggel bíró körülmények kapcsán – abban is, hogy milyen hangsúlyváltások mentén alakultak ki azok az irányok, amelyek az időskorú személyek kiemelt büntetőjogi védelmét illetően tükröződnek büntetőjogunkban. A 2012. évi C. törvény – a jelenleg hatályos Büntető Törvénykönyvünk (Btk.) – több oldalról is biztosítani kívánja az időskorú személyek fokozottabb büntetőjogi védelmét. E védelem ugyanakkor bizonyos bűncselekmények kapcsán markánsan érvényesül, mégpedig amelyek elkövetésekor a cselekmény sértettje nem csupán időskorú, hanem az ebből a körülményből adódó hátrányos személyi állapot hátráltatta (s esetleg képtelenné tette) abban, hogy felismerje vagy elhárítsa a bűncselekményt.

Nem vitás, hogy az időskor indokolja a fokozottabb büntetőjogi védelmet. Kérdés, hogy a magyar büntetőjogban kik tekinthetőek idősek? Ezen életkori szakasz definiálása különös jelentőséggel bír a büntetőjogban, hiszen a büntetőjogi felelősség kérdése függ tőle. A nemzetközi és a hazai jogi dokumentumok (például Political Declaration 2002; WHO 2017; WHO 2002; European Union Agency for Fundamental Rights 2018) általában kerülnek az időskor kezdetének pontos meghatározását, ugyanakkor egyértelmű, hogy az Európai Unió és hazánk népessége idősödik (URL1). Az idősödő és idős emberek biztonságát és emberi méltóságának megőrzését támogató gazdasági és társadalmi környezet kialakítása ezen tendencia miatt is jelentős követelménnyé vált. Alapvetően fontos az emberi jogok érvényesülését és az emberi méltóság megőrzését támogató környezet és közbiztonság megerősítése, amelyben megvalósulhat az idős emberek személy- és vagyonbiztonsága, és szükség esetén elérhető számukra a leginkább megfelelő szolgáltatás, értve ezen az igazságszolgáltatást is. Elengedhetetlen a nagy társadalmi ellátórendszerek (beleértve a humánszolgáltató és személyvédelmi rendszereket) továbbfejlesztése úgy, hogy ezek a meglévő lehetőségek mellett igazodni tudjanak az idősök szükségleteihez. A népesség életkorának emelkedése magával hozza, hogy szükségképpen egyre nagyobb társadalmi kör lesz kitéve annak, hogy bűncselekmény sértettjévé váljon, hiszen nem minden elkövetést tervező személy tekint el az elkövetéstől, vagy keres más sértettet csak azért, mert idős(ebb) korú az eredetileg „kiszemelt” áldozat.

Az időskor értelmezési lehetőségei

Az „időskor” kifejezés nem merev életkori szakaszokat jelöl a magyar büntetőjogban (sem). Ennek okai messzire vezetnek: ha kissé távolabbról tekintünk a kérdésre, akkor megállapíthatjuk, hogy egyfelől jelenleg is többféle életkori kategorizálás figyelhető meg a társadalomtudományban, illetőleg az időskorral (is) foglalkozó dokumentumokban. Valószínűleg nem alaptalan kijelentés, hogy a társadalmi viszonyok határozzák meg azt, hogy ki tekinthető időseknek. Minél inkább idősödik egy társadalom,

annál inkább számolhatunk azzal, hogy új(abb) kritériumok szerint történik majd a társadalom csoportjainak életkor szerinti meghatározása (WHO 2015, 43–45). A gerontológusok az életkor és az idősor fogalmát legalább négyféle értelemben használják. A köznyelvben általában használt kategória a kronológiai életkor, amelyet a születés óta eltelt évek száma határoz meg. A második a biológiai kor, amely a fizikai változásokra utal. A harmadik pedig a pszichológiai életkor, utalva azokra a pszichológiai folyamatokra – értve itt elsősorban a mentális működést és a személyiséget érintő változásokat –, amelyek életciklusunk során előfordulnak. A gerontológusok hangsúlyozzák, hogy a kronológiai kor nem mindig ugyanaz, mint a biológiai vagy pszichológiai kor. Az öregedés negyedik dimenziója a szociális. A társadalmi előregezés az egyén szerepének és kapcsolatainak változásait jelenti, mind a hozzátartozók és ismerősök hálózatában, mind a formális szervezetek (például munkahely) vonatkozásában. Bár a társadalmi előregezés egyénenként különbözhet, alapvetően befolyásolja ezt az öregedésnek a társadalmi kultúrában gyökerező megítélése (Barkan 2011, 434–435). Az Európai Unió Alapjogi Ügynöksége helyesen állapítja meg, hogy a kronológiai és a biológiai életkor nem teljesen pontos kifejezése az időkornak, az ugyanis olyan társadalmi konstrukció, amely az adott időpillanatban megfigyelhető társadalmi realitással, valamint az idősorról alkotott, folyamatosan és társadalmanként változó felfogással áll szoros kapcsolatban (European Union Agency for Fundamental Rights 2018, 6). Az idősorról beszélve szükséges a történelmi sajátosságokról is említést tenni mint fontos szempontról, mivel a befutott életpálya erősen befolyásolja az idősor korcsoportjának helyzetét, még ha az egyének társadalmi helyzete különböző is. Az idősorúak védelmének három főbb hazai irányát tudjuk meghatározni.

- Abban az esetben, ha a jogalkotó a jogszabályban külön nem rendelkezett az idősorú sértettéről, a bíró számára lehetőséget biztosít e körülmény értékelésére a büntetés kiszabása során.
- Amennyiben az idősor egyben védekezésre képtelen állapotot jelent, úgy az ilyen állapotra meghatározott büntetőjogi szabályokat kell alkalmazni.
- Ha idős kora a bűncselekmény felismerésében, illetőleg elhárításában korlátozta a sértettet, úgy speciális szabályokat kell alkalmazni azon bűncselekmények esetén, amikor a körülmények egyébként szabályozottak.

Az idősorúak sérelmére történő elkövetés értékelése a büntetés kiszabása körében

A jogalkotó nem minden bűncselekmény esetében határoz meg az idősorral kapcsolatos szabályt a Btk.-ban, így szükségesnek mutatkozott a történelmi változások során olyan megoldást találni, amelyre akkor is támaszkodhat a jogalkalmazó, ha az adott személyi körülmény a normaszöveg szintjén nem bír jelentőséggel. Az ilyen esetben arra van lehetősége az ítélkező bíróságnak, hogy a bünteteskiszabás körében értékelje a személyi körülményt. Ha a büntetőeljárás eredményeként a bíróság arra a meg-

győződésre jut, hogy a vádlott követte el a bűncselekményt, úgy sor kerül valamilyen jogkövetkezmény meghatározására, ezt nevezzük büntetéskiszabásnak. Ekkor van lehetősége a bíróságnak minden olyan körülményt mérlegelni, amelynek értékelésével nem sérti a kétszeres értékelés (ne bis in idem) tilalmát.

A büntetéskiszabás során értékelhető tényezőkről példákat említő felsorolást tartalmaz a Kúria Büntető Kollégiumának 56. számú véleménye (56. BKv.), melynek III/4. pontja szerint:

„súlyosító körülmény, ha a sértett védtelen, idős, beteg, védekezésre képtelen vagy oltalomra szoruló személy, terhes nő, amennyiben e körülmények valamelyike nem eredményez súlyosabb minősítést...”.

Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy amennyiben a jogalkotó nem értékelte az adott bűncselekmény keretei között a sértett idős korát, úgy ezt a bíróság megteheti a büntetés kiszabásakor, s ez súlyosabb jogkövetkezményt (például hosszabb tartamú szabadságvesztést) eredményezhet az összes körülmény súlyától és nyomatékától függően. Ebben az esetben tehát maga a törvény szövege *expressis verbis* nem rögzíti a fokozott büntetőjogi védelemre vonatkozó szabályt az idősökkel kapcsolatban, hanem a bíróság számára biztosítja a jogalkotó a mérlegelési lehetőséget, s a bíróság élhet ezzel az eszközzel. A büntetés kiszabásának elvei körében tartalmazza a Btk. azt a törvényi felhatalmazást, amely alapján a bíróság a sértett idős korát az elkövető terhére értékelheti mint súlyosbító körülményt.

Az időskor és a védekezésre képtelen állapot

Az időskorúak fokozott büntetőjogi védelmének egy másik aspektusát jelenti az az esetkör, amikor az időskorú személy egyben – idős korából következően – védekezésre képtelennek minősül. A Btk. értelmező rendelkezései körében [459. § (1) bekezdés 29. pont] rögzíti a jogalkotó, hogy „védekezésre képtelennek kell tekinteni azt is, aki helyzeténél vagy állapotánál fogva ideiglenesen vagy véglegesen nem képes ellenállás kifejtésére”. A fogalomból látható, hogy a védekezésre képtelen állapot büntetőjogi határai meglehetősen szélesek, s a jogalkotói meghatározás sok személyi állapotot ölel fel, amelyekbe beletartozik az időskor is, abban az esetben, ha az az ellenállás kifejtésére való képtelenséggel jár együtt. Itt tehát nem arról van szó, hogy csak az idősök csoportját érinti a törvényi definíció, hanem arról, hogy ők is beletartozhatnak – aktuális állapotuktól függően – abba a körbe, amelynek speciális büntetőjogi védelmét e fogalom törvénybe iktatásával kívánta megoldani a jogalkotó. Pusztán a normaszövegre koncentrálna ez kétirányú megközelítést jelent: egyfelől bizonyos típusú cselekményeknél a védekezésre képtelen személy sérelmére történő elkövetés a bűncselekmény megállapításának *előfeltétele*, másrészt viszont lehet, hogy az adott bűncselekmény *súlyosabbnak minősül* (magasabb büntetési tétellel fenyegetett), ha azt védekezésre képtelen személy sérelmére követik el. Az előbbire – amikor a bűncselek-

mény megállapításának előfeltétele a védekezésre képtelenség – példa lehet a kifosztás bűncselekménye, míg az utóbbira – amikor a bűncselekmény minősített esetét alapozza meg a védekezésre képtelen állapot – az emberölés, a testi sértés vagy az önbíráskodás szolgálhat példaként. Hangsúlyozandó, hogy a védekezésre képtelenségi esetkör kizárólag akkor bír relevanciával az időskor vonatkozásában, ha a személy életkorából fakadó nehézségek kizárják annak védekezési képességét. Ezen esetkör megállapítása a bíróság mérlegelésére van bízva, és arra az adott ügy konkrét körülményeiből kiindulva, a rendelkezésre álló bizonyítékok alapján kerülhet sor. Felmerülhet a kérdés, hogy milyen szabályok érvényesülnek abban az esetben, ha a sértett személyi állapota nem tekinthető védekezésre képtelen helyzetnek? Ilyenkor vagy a bűncselekmény felismerésére/elhárítására korlátozottan képes személy sérelmére történő elkövetésre vonatkozó szabályokat alkalmazzuk (amennyiben erre a törvény lehetőséget ad), vagy pedig a büntetéskiszabás kapcsán említett irányok a meghatározóak.

Az időskor és a bűncselekmény felismerésére vagy elhárítására korlátozottan képes állapot

A 2012-es Büntető Törvénykönyv megalkotása során számtalan kérdés merült fel; a kodifikáció elérte a Különös részt is: új bűncselekményi tényállások és új minősített esetek fogalmazódtak meg, egyes tényállások más fejezetbe kerültek, valamint néhányukat a dekriminalizáció érte utol. Az új körülmények között van olyan, amelylyel csak egy-egy tényállás gazdagodott, de van olyan is, amely több tényállásban is feltűnik. Ez utóbbi körbe tartozik „a bűncselekmény elhárítására idős koránál vagy fogyatékoságánál fogva korlátozottan képes személy sérelmére” (emberölés, testi sértés esetében), valamint „a bűncselekmény felismerésére vagy elhárítására idős koránál vagy fogyatékoságánál fogva korlátozottan képes személy sérelmére” (rablás, kifosztás, sikkasztás, csalás esetében) történő elkövetés. A különbség a két fordulat között annyi, hogy előbbinél az *elhárítási* képességet, míg utóbbinál a *felismerési* vagy *elhárítási* képességet érinti hátrányosan az állapot.

Láthatjuk, hogy a fenti két esetkör nem csupán az időskorúak fokozott büntetőjogi védelmének törvényi szintű megjelenését tükrözi, hanem a jogalkotó hozzákapcsolja a fogyatékosággal küzdők személyi körét is. Így a normaszövegben a jogalkotó párhuzamosságot alakított ki a két kör között, s azonos büntetőjogi védelmet kíván garantálni számukra. Az eredeti törvényjavaslat (T/6958.) nem tartalmazta a fenti körülményt, s egy 2012. május 30-i egyéni képviselői módosító indítvány formájában került a törvényhozás elé (T/6958/137). Az indítvány az emberölés, a testi sértés, valamint a rablás, a kifosztás, a sikkasztás és a csalás tényállásaihoz javasolta beiktatni az új körülményt. Az indítvány előterjesztői azzal indokolták (A T/6958/137. módosító javaslat indokolása) a törvénybe iktatás szükségességét, hogy:

„az utóbbi időben az időskorúak sérelmére elkövetett bűncselekmények vonatkozásában nem csak számszerű növekedés mutatkozik, hanem a jogsér-

tések elkövetési módja is egyre súlyosabb. Az elkövetők kihasználják, hogy az általában egyedülálló időskorúak kevésbé tudnak védekezést tanúsítani”.

A módosító indítvány indokolásából kitűnik, hogy az időskorúak sérelmére elkövetett bűncselekmények számszerű növekedése áll a javasolt, majd elfogadott módosítások jogpolitikai indokainak exponált helyén. A számszerű növekedés mellett másik érvként az elkövetési mód súlyossága szerepel. Mindkét indok gyakorta lát napvilágot a sajtóban, az erre vonatkozó statisztikai adatok elemzése pedig külön kutatást érdemel. Külön kriminológiai kutatást tenne ugyanakkor szükségessé annak vizsgálata is, hogy mivel magyarázható az ilyen bűncselekmények magas száma. Vajon az *idősödő* társadalom képét festi elénk, vagy pedig elkövetői *attitűdváltást* jelez, azaz a kisebb ellenállás – s egyben nagyobb siker – reményében fordulnak/fordultak inkább az idősök felé az elkövetők? Egyetérthetünk Györgyi Kálmánnal, hogy a bűnözés struktúráját számos tényező befolyásolja, s az már nem a jogalkotótól és nem is a jogalkalmazótól függ, hogy az adott tényállást kimerítő cselekmények közül mely súlyúak a gyakoribbak (Györgyi 1984, 278).

Tisztázandó, hogy milyen viszonyban áll egymással a korábban említett védekezésre képtelenség, valamint a jelen kérdéskör, azaz „a bűncselekmény elhárítására idős koránál vagy fogyatékoságánál fogva korlátozottan képes személy sérelmére” történő elkövetés. Így például az időskorú személy, akit egyébként kora korlátozna a bűncselekmény elhárításában, védekezésre képtelennek minősül, miközben alszik. Ebben az esetben – egyetértve a gyakorlat megközelítésével (3/2013. BJE, II. 11. pont) – a két körülmény együttesen nem állapítható meg. Az időskori, fogyatékosági körülményt kizárólag akkor lehet megállapítani, ha nincs mód a védekezésre képtelen állapot deklarálására. Önmagában az időskor nem bír jelentőséggel ezen szabályt illetően, hiszen a büntetőjog fokozottabb védelme csupán abban az esetben érvényesülhet, ha az időskorú személy életkorából adódóan korlátozottá válik a bűncselekmény felismerésére és/vagy elhárítására. Ez kettős terhet ró a jogalkotóra vizsgálódása során, hiszen egyfelől az életkor kérdésében kell állást foglalnia, másfelől abban is, hogy az életkor okozta-e a felismerési, illetőleg elhárítási képesség korlátozottságát. Abban az esetben, ha bármelyik kérdésre nemleges a válasz, a jelen körülmény megállapítására nem kerülhet sor. A magyar bírói gyakorlat a kronológiai életkorból kiindulva vizsgálja a személyes körülményeket, s a biológiai-pszichológiai-társadalmi dimenziót az életkor következményei között értékeli, szoros összefüggésben azzal, hogy a kronológiai életkor eredményezhetett-e felismerési vagy elhárítási hátrányt.

Az időskor kezdetét a praxis a nyugdíjkorhatárhoz köti, s ha mindenképpen objektív kritériumként kellene megjelölni az időskor alsó határát, akkor kijelenthető, hogy ez feltehetően helyes választás. A probléma ugyanakkor az, hogy a nyugdíjkorhatár sem egyértelmű. Az öregségi nyugdíjkorhatár talán kissé pontosabb támpont lenne, azonban még az sem ideális megjelölés, hiszen ez korcsoportonként egyelőre eltérő, ugyanis a társadalombiztosítási nyugellátásról szóló 1997. évi LXXXI. törvény 18. § (1) bekezdése a születési évhez viszonyítja az öregségi nyugdíjkorhatárt. Egyér-

telmően „időskorúnak” minősítette a sértettet a gyakorlat például abban az esetben, ha 72, 76 vagy 87 éves (Debreceni Ítéltábla, 2013, 6) vagy ha 70 vagy 71 éves volt (Fővárosi Törvényszék 2013, 6). Találkozunk olyan ítélettel is, amely szerint az időskorúság „a 75. életév betöltése után már nem lehet kérdéses” (Budapest Környéki Törvényszék 2014, 25). Nem tekintette ugyanakkor még idősnek a bíróság a 65 éves sértettet (Debreceni Ítéltábla 2014, 2), míg másik ügyben a 64 éveset igen (Miskolci Törvényszék 2016, 7).

A praxis szembesült már az időskor okozta felismerési/elhárítási képesség korlátozottságának problematikájával. Ennek megítéléséhez egy konkrét eset kapcsán egyebek mellett azt is vizsgálni kell, hogy a szóban forgó támadás milyen jellegű volt, illetőleg azt, hogy ennek a konkrét támadásnak a felismerésében/elhárításában korlátozta-e a sértettet egy rá jellemző aktuális személyi körülmény? A ráhatás jellegének meghatározása (fizikai, például a testi sértésnél vagy szellemi sértésnél, például a csalásnál) már csak azért sem nélkülözhető, mert például egy időskorú, mozgásában kora miatt korlátozott, de kifogástalan szellemi állapotú személy esetében állapota akadályozhatja őt a fizikai támadás elhárításában, de a csalás kapcsán erről nem beszélhetünk, hiszen tudati viszonyait életkora nem érintette negatívan. Ez fordított esetben is igaz lehet: egy szellemi hanyatlással küzdő, de erős fizikumú személy csalás kapcsán személyes körülménye okán korlátozott felismerési képességgel rendelkező lehet, míg fizikai támadás esetén aligha. Amennyiben e körülmények olyan bűncselekmények esetén merülnek fel, ahol ezeket a jogalkotó nem nevesíti, úgy azok a büntetés kiszabásának keretei között értékelhetők.

Irodalomjegyzék

2012. évi C. törvény a Büntető Törvénykönyvről.
<https://njt.hu/jogszabaly/2012-100-00-00>
 1997. évi LXXXI. törvény a társadalombiztosítási nyugellátásról.
<https://njt.hu/jogszabaly/1997-81-00-00>
 3/2013. számú BJE határozat, Kúria (2013. júl. 8.).
<https://kuria-birosag.hu/hu/joghat/32013-szamu-bje-hatarozat>
 Budapest Környéki Törvényszék (2014). Budapest Környéki Törvényszék B.25/2014/119.
 Debreceni Ítéltábla (2013). Debreceni Ítéltábla Fkf. 546/2013/13.
 Debreceni Ítéltábla (2014). Debreceni Ítéltábla Bf. 245/2014/2.
 Fővárosi Törvényszék (2013). Fővárosi Törvényszék 27. Bf.10850/2013/15.
 A Kúria Büntető Kollégiumának 56. számú véleménye (56. BKv.).
<https://kuria-birosag.hu/hu/kollvel/56-bk-velemen>
 Miskolci Törvényszék (2016). Miskolci Törvényszék B. 49/2016/24.
 T/6958. számú törvényjavaslat a Büntető Törvénykönyvről.
<https://www.parlament.hu/irom39/06958/06958.pdf>
 T/6958/137. számú módosító javaslat a Büntető Törvénykönyvről szóló T/6958. számú törvényjavaslat-hoz.
<https://www.parlament.hu/irom39/06958/06958-0137.pdf>

Barkan, Steven E. (2011). *Sociology: Understanding and Changing the Social World*. Minneapolis: University of Minnesota Libraries Publishing.

European Union Agency for Fundamental Rights (2018). *Shifting Perceptions: Towards a Rights-Based Approach to Ageing*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2018-fundamental-rights-report-2018-focus_en.pdf

Györgyi Kálmán (1984). *Büntetések és intézkedések*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Political Declaration (2002). „Political Declaration and Madrid International Plan of Action on Ageing”. In: *Report of the Second World Assembly on Ageing – Madrid 8–12 April 2002*. New York: United Nations, 1–42.

<https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n02/397/51/pdf/n0239751.pdf>

WHO (2002). *Active Ageing: A Policy Framework*. Geneva: World Health Organization.

<https://extranet.who.int/agefriendlyworld/wp-content/uploads/2014/06/WHO-Active-Ageing-Framework.pdf>

WHO (2015). *World Report on Ageing and Health*. Geneva: World Health Organization.

https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/186463/9789240694811_eng.pdf?sequence=1

WHO (2017). *Global Strategy and Action Plan on Ageing and Health*. Geneva: World Health Organization.

<https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/329960/9789241513500-eng.pdf?sequence=1>

URL1: Population Structure and Ageing. *Eurostat* (2024. febr.)

https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Population_structure_and_ageing

TANULMÁNYOK

A kolozsvári Cholnoky Jenő Térképtár¹ The Cholnoky Map Collection from Cluj-Napoca

Bartos-Elekes Zsombor

PhD, egyetemi docens, Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Földrajzi Intézet, Kolozsvár, Románia
zsombor.bartos@ubbcluj.ro

Összefoglalás

A kolozsvári egyetem Földrajzi Intézetének szakkönyvtárát – benne térképgyűjteménnyel – 1884-ben hozták létre. Kiépítésében fontos szerepe volt Cholnoky Jenőnek, aki 1905 és 1919 között a Ferenc József Tudományegyetem professzora volt. A szakkönyvtár térképeit és atlaszeit 1950 körül elrejtették. A 2001-ben megtalált maradék alkotja a Cholnoky Jenő Térképtár magját. A gyűjtemény a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Földrajz Karának egy raktárhelyiségében található, és a Cholnoky Jenő Földrajzi Társaság támogatása révén működik. 6000-nél több térképlapot, atlaszt tartalmaz, a legkorábbi 17. századi, benne különleges értéket képviselnek a kéziratos példányok. A hányatott sorsú térképtár – amely Románia egyik jelentős régitékép-gyűjteménye – megmaradásának biztosítása a digitalizálás, így a térképtár igyekszik úttörő lenni a digitális közzétételben. A térképtár weboldalán 2000-nél több térképlap kereshető, akár térképkívágat szerint is, és tölthető le teljes felbontásban.

Abstract

The library of the Institute of Geography of the University of Cluj-Napoca (Kolozsvár), including cartographic materials, was established in 1884. Jenő Cholnoky, professor at the Franz Joseph University from 1905 to 1919, played an important role in its development. The maps and atlases of the library were hidden around 1950. The remains, found in 2001, form the core of the Cholnoky Map Collection. The collection is located in a storage room at the Faculty of Geography of Babeş–Bolyai University and is supported by the Cholnoky Geographical Society. It contains more than 6,000 map sheets and atlases, the earliest dating back to the seventeenth century, as well as manuscript copies of particular value. Digitization is the key to the survival of the ill-fated map collection, which is one of the most important collections of old maps in Romania, and the Map Library is trying to be a pioneer in digital publishing. More than 2,000 map sheets are searchable on the collection's website, even by map section, and can be downloaded in full resolution.

Kulcsszavak: Kolozsvár, Ferenc József Tudományegyetem, Cholnoky Jenő, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, hagyaték

Keywords: Kolozsvár – Cluj-Napoca, Francis Joseph University, Jenő Cholnoky, Babeş–Bolyai University, legacy

¹ Az MTA 2024. májusi közgyűléséhez kapcsolódva tartott előadás írásos változata.

A kolozsvári egyetem földrajzi szakkönyvtárának története

A kolozsvári Cholnoky Jenő Térképtár elődje az egykori kolozsvári, magyar tannyelvű Ferenc József Tudományegyetem (FJTE) Földrajzi Intézetének szakkönyvtára. Az 1872-es alapítású egyetemen 1874-től töltötték be a földrajz tanszéket, ennek szakkönyvtárát 1884-ben alapították, 1895-től Földrajzi Intézeti Könyvtárként működött a Farkas utcai épület első emeletének északkeleti saroktermében. A gyűjtemény első igazgatója Turner Adolf (1835–1918) volt, akinek idején még nem volt jelentős a szakkönyvtár. Turner távozásakor, 1904-ben még csak 200 kötetnyi könyvből, 125 látképből, 14 atlaszból és 755 térképlapból állt a gyűjtemény, a térképlapok minden bizonynyal az Osztrák–Magyar Monarchia 1:75 000-es részletes topográfiai térképművének szelvényei voltak, és néhány falitérkép (Magyar Minerva 1904, 377; Géczi 1998, 255).

Turner után, 1905-től 1919-ig Cholnoky Jenő (1870–1950), a magyar földrajztudomány emblematikus alakja lett a kolozsvári egyetem földrajzprofesszora, és ez idő alatt Kolozsvár lett a magyar tudományos földrajz központja (Fodor 2006, 527–535). A lényeges bővítés Cholnoky Jenő igazgatósága idején történt: addig egy szekrényben elfért a gyűjtemény, másfél évtized múlva már egy terem töltött meg. A gyűjteményt 1919-re 10–15 000 kötetnyi szakkönyv, rangos folyóirattár, legalább 5635 fénykép (negatív üveg- és filmlemez, vetítőkép) és legalább 1019 térkép alkotta. Tudjuk, hogy ennél a számításnál egyetlen térképnek számolták a monarchia előbb említett 700-nál több szelvényes topográfiai térképművét (Géczi 1998, 276). A térképtárak méreténél eltérő számokat kapunk, ha a térképeket vagy a térképlapokat számoljuk, hiszen egy térkép több példányban lehet meg, vagy egy térképmű sok térképlapból állhat. Ha a térképlapokat külön számoljuk, akkor az intézeti térképtár esetében azok száma többezres lehetett. A topográfiai térképei lefedhették mindenféle méretarányban az országot, Cholnoky számos tematikus térképet szerzett be, illetve külföldi útjairól komoly mennyiségű térképpel gazdagította a térképtárat, különösen az amerikaiakat tekinthetjük egyedinek. Cholnoky 1912-ben egyike volt annak a tizenkét tudósnek, akiket az Amerikai Földrajzi Társaság meghívott és vendégül látott egy két hónapos transzkontinentális kirándulásra, ebből a nemzetközi mércével is igen rangos helyzetből ered a gazdag amerikai tudományos atlasz- és térképgyűjteményünk. Nem maradt hátra a szakkönyvtár katalógusa, így több forrást használva is csak feltételezni tudjuk a gyűjtemény méretét (Magyar Minerva 1912, 470; Magyar Minerva 1915, 335; Cholnoky 1917, 445).

Cholnoky 1919-es kiutasítása után a gyűjtemény helyben maradt. Előbb a két világháború közötti, román tannyelvű Ferdinánd Egyetem, majd a második világháború alatti, visszatért FJTE vette át, és kismértékben tovább bővítette. A térképekből néhány a világhírű francia geográfushoz, Emmanuel de Martonne-hoz (1873–1955) köthető, aki 1921-es kolozsvári tartózkodásakor (Meruțiu 1924, 3–42) hozhatta azokat. Jelzi a térképtár korabeli fontosságát, hogy a két világháború közötti egyetemi oktató, Vasile Meruțiu (1881–1943) egy közigazgatás-történeti munkájában Erdély régi térképeit sorolta fel, és abban inkább támaszkodott az intézeti térképtár anyagára, mint

az egyetemi központi térképtár gyűjteményére. A térképtár folyamatosságára utal az, hogy az intézeti térképtár jelzeteinél a korábbi, Cholnoky-féle számozást használta (Meruțiu 1929, 204–207). Az 1940-es bécsi döntés után a gyűjtemény egy része a magyar FJTE-n maradt; a világháború idején Kolozsvárott oktató földrajzprofesszor, Prinz Gyula (1882–1973) is bővíthette az anyagot: olyan térképek is hátramaradtak, amelyeken a volt munkahelyeinek pecsétjei szerepelnek (pozsonyi és pécsi egyetem), továbbá mintegy 200 második világháborús topográfiai térképszelvény. Szintén pecsétek alapján állapítható meg, hogy a gyűjtemény másik része a román egyetem költözése miatt Dél-Erdélyben vészeltette át a második világháborút (Bartos-Elekes 2013).

A háború után a gyűjteményen a magyar Bolyai és a román Babeș egyetemek földrajzi tanszékei osztozhattak (talán a Bolyai földrajzi tanszékén lehetett a többségük). Feltehetőleg az 1950-es évek elején az egyetemek gyűjteményeit cenzúrázták, tiltott, túrt és támogatott csoportokra válogatták szét. Egyrészt tiltott: összegyűjthették a régi térképeket, atlaszokat és fényképeket, kiegészítették más tanszéki térképtárak hasonló anyagaival, ezeket elrejtették, olyannyira, hogy fél évszázadon át ismeretlen helyen voltak, a valahai létük emléke is elveszett (csak sejtés van arról, hogy mi egyebet semmisíthettek meg, vagy kerülhetett magánkézbe). Másrészt túrt: az osztrák topográfiai térképek romániai területet ábrázoló szelvényei végig használatban maradtak (tanárok kölcsönözhatték), de ezek nem lettek részei a kari könyvtárnak, hanem a titkos dokumentumok irodájában tárolták; egyébként a topográfiai térképek közül a külföldi területek eltűntek (egy részüket Bukarestben sikerült megtalálni). Harmadrészt támogatott: az újabb könyvek, térképek pedig beépültek a későbbi Földrajz Kari Könyvtárba. A Babeș és Bolyai egyetemek földrajz tanszékei 1959-ben egyesültek, és a Mikó-kertbe költöztek, velük együtt a gyűjtemények tiltott és túrt részei is (Bartos-Elekes 2013).

Cholnoky Jenő kolozsvári hagyatéka

Mindenki számára meglepetés volt, amikor 2001-ben a kolozsvári multikulturális Babeș–Bolyai Tudományegyetem (BBTE) Földrajz Kar Mikó-kerti épülete egyik raktárhelyiségének kiürítésekor felszínre bukkant több köbméter térkép, atlasz és fénykép. Szerencsére kiderült, hogy az eldobásra szánt kacatok egy része az FJTE (majd a Ferdinánd Egyetem) Földrajzi Intézeti gyűjteményéből azok a régi térképek, atlaszok és fényképek maradványai, amelyeket az ötvenes években elrejtettek. Olyan anyag, amelynek létezéséről még a legidősebb kollégák sem tudtak: évtizedek óta szekrények mélyén, sátrak mögött porosodott anyag. Ehhez csatlakoztak egy alagsori irodából a már nem használt osztrák topográfiai térképek, amelyek korábban többnyire szintén a Földrajzi Intézet vagy más tanszék gyűjteményének részét alkották. Ezek együttese jelenleg a Babeș–Bolyai Tudományegyetem Földrajz Karán található (Clinicilor/ Mikó u. 5–7.), nem lett része a Földrajz Kar könyvtárának, a Cholnoky Jenő Földrajzi Társaság kezeli. Ezt az anyagot nevezzük Cholnoky Jenő kolozsvári hagyatékának. A hagyatékban nincs munkatársa, a BBTE Magyar Földrajzi Intézetének két okta-

tója, Imecs Zoltán és Bartos-Elekes Zsombor foglalkozik vele, előbbi a kezdetektől a fényképtárral, utóbbi 2006-tól a térképtárral, munkájukat szakkollégista hallgatók segítik. A hagyaték két részből áll: a térképtárból és a fényképtárból (Bartos-Elekes 2013; Imecs 2004).

A Cholnoky Jenő Fényképtár 1990 üveglemezből és 1289 celluloid síkfilmből áll, továbbá 2069 fényképmásolatból. A felvételek 1896 és 1918 között készültek, a szerzőjük szinte mindig Cholnoky Jenő, a helyszínek többnyire a korabeli Magyarország, de több külföldi terület is. Felvételei révén beleláthatunk a Kínai Császárság utolsó éveibe, ahol Cholnoky két évig élt; és hogy milyen volt a korabeli tudományos elittel utazni a sarkvidéki Spitzbergákra vagy keresztül az Egyesült Államokon. Ez a gyűjtemény teljes egészében Cholnoky nevéhez fűződik, a saját felvételei közül azok, amelyek az FJTE Földrajzi Intézetének szakkönyvtárát alkották. A fényképek jelentős része unikum, más részük megtalálható még az érdi Magyar Földrajzi Múzeumban vagy a budapesti Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárában (Imecs 2004).

A Cholnoky Jenő Térképtár három különféle helyről érkezve három gyűjteményből áll: térképgyűjtemény (általános, tematikus és topográfiai térképek: 4383 térképlap), atlaszgyűjtemény (133 atlasz, 31 album és kilenc könyv) és topográfiai térképek (2111 topográfiai térképszelvény). A legrégebbi térképek 17. századiak, a legújabbak 20. század közepiek, több kézirat is tartalmaz. Ez a gyűjtemény nagyrészt fűződik Cholnoky Jenő nevéhez, az anyag többsége az általa igazgatott FJTE Földrajzi Intézetének szakkönyvtárát alkotta.

A térképtár: összehasonlítás, egyedi példányok

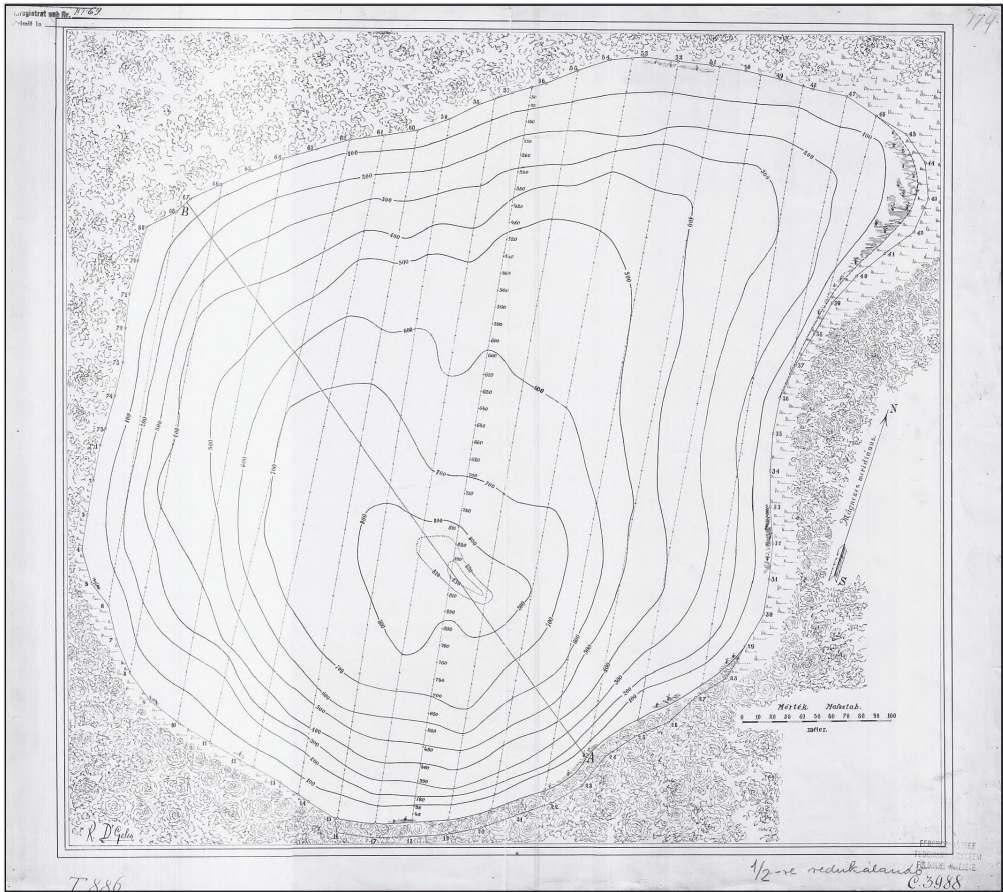
A Cholnoky Térképtárat összehasonlíthatjuk Románia térképtáraival vagy az Erdélyt legrészletesebben bemutató budapesti térképtárakkal. Románia legnagyobb térképtára a bukaresti Akadémiai Könyvtár Térképtára (URL1), ez mintegy 21 000 tételt (térképet, atlaszt, birtokvázlatot, földgömböt) tartalmaz. A másik fontos országos térképtár a bukaresti Nemzeti Könyvtár Térképtára (URL2), amely mintegy 5300 térképet és atlaszt tárol. Az egyetemi gyűjtemények közül a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Térképtárát emelhetjük ki, amely 580 atlasszal (698 kötetben), legalább 4710 térképpel (9669 térképlappal), 103 falitérképpel és 202 útikönyvvel rendelkezik (URL3). A budapesti Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtárának magja a bécsi Hadilevéltárból az első világháború után Magyarországot megillető térképlapok voltak. Fő gyűjtőterülete a katonai topográfiai térképek; ma már közel félmillió tétellel rendelkezik (URL4). A budapesti Országos Széchényi Könyvtár Térképtárának fő gyűjtőterülete a magyar (polgári) térképek és atlaszok; ma már 300 000-nél többet őriz (URL5). A számszerű adatokból az látható, hogy méretében a Cholnoky Térképtár az ország egyik jelentős gyűjteménye, sőt – mivel csak régi térképeket tartalmaz – így egy nagyobb gyűjteménnyel is felveszi a versenyt például a 19. századi térképek tekintetében. A budapesti gyűjteményeknél jóval kisebb, de még így is több olyan térkép található benne, amelyek Magyarországon nem elérhetők (Bartos-Elekes 2013).

Különleges értékeink az egyedi, kézíratos térképek. Fontos térképünk Magyar László (1818–1864) utazó, Afrika-felfedező 1858-as keltezésű, belső-angolai területeket bemutató térképének egy példánya (1. ábra). E térkép egyetlen ismert példánya több mint egy évszázaddal korábban tűnt el a kutatók szeme elől, gyűjteményünk mélyéről került elő 2007-ben Hunfalvy János (1820–1888) kézíratos másolata, ezáltal ismertté vált a térkép tartalma. Ennek nyomán Gothában sikerült azonosítani a térkép eredeti Magyar-féle kézíratos példányát, összesen ez a két példány ismert a világon (Nemerkényi–Bartos-Elekes 2013).

1. ábra. Magyar László: Kivonat Dél-Afrika földképéből
Forrás: Cholnoky Térképtár, 10-0551

A térkép- és fényképtár szinergiájára példa Gelei József (1885–1952) zoológus akadémikus kutatása a Szent Anna-tóról. Pályakezddőként, Cholnoky indítványára és műszereivel készítette el a Szent Anna-tó első mélységvonalas térképét (2a-b. ábra). Az eredeti kézíratos térkép a térképtárunkban található, kisebbítve megjelent a *Földrajzi Közleményekben*. A szerző terepezéséről fennmaradtak a felvételek negatívjai, amelyeket a fényképtárunkban tárolunk, ezek másolatai lettek a cikk illusztrációi (Gelei 1909).

2a. ábra. Gelei József: A Szent Anna-tó mélységvonalas térképe
Forrás: Cholnoky Térképtár, 36-0514

2b. ábra. Szent Anna-tó. Jég vastagsága és sávozottsága, 1909. január 2.
Forrás: Gelei József fényképe, Cholnoky Fényképtár, Csi112

A térképtár: térképek, atlaszok, topográfiai szelvények

A térképtár anyaga három helyről került elő, így három gyűjteményre bomlik. A legnagyobb gyűjtemény a törzsgyűjtemény, amely a teljes ismeretlenségből bukkant fel a raktárhelyiség mappáiból: 4383 térképlap. E gyűjtemény általános és tematikus térképeket tartalmaz, továbbá a katonai topográfiai térképeink közül azokat, amelyek a második osztrák katonai felméréshez tartoznak, vagy a harmadik felmérés nem szelvényezett térképei, vagy más ország (görög, svájci, svéd stb.) által kiadott topográfiai térképek. A legrégebbi térképeink 17. századiak (Nicolas Visscher). A koraiak inkább a magyar korona országairól készültek, világatlaszok lapjai, megyetérképek. A térkép nagyobb része 1850 és 1919 közötti kiadású: főleg Magyarországról általános térképek (ország-, megye-, város-, turista- és történelmi térképek), és bőségesen akad az oktatásban felhasználható tematikus térkép (geológiai, hidrológiai, demográfiai, közlekedési). A külföldi területek közül kiemelt számban jelennek meg a Románia területét bemutató munkák, például a Szathmári Pap Károly-féle Havasalföld Topográfiai Térképműve 1864-ből a kevés sorozat egyike. Cholnoky külföldi útjainak helyszínei felülprezentáltak: saját térképe a Jangce torkolatáról, részletes geológiai térképek a Spitzbergákról, bőségesen térképek az Egyesült Államokról. Kevés az ez utáni térkép, a 20. század közepéig kiadott, inkább Romániáról készültek (Bartos-Elekes, 2013).

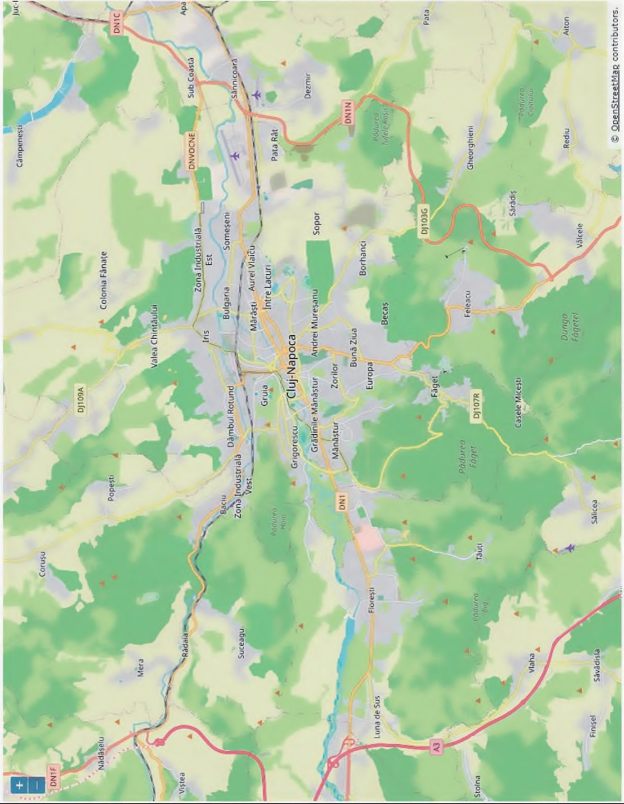
Az atlaszgyűjtemény léte szintén ismeretlen volt, a raktárhelyiség egy szekrényéből kerültek elő: 133 atlaszból, továbbá 31 albumból és kilenc könyvből áll. A legrégebbi atlaszok 18. századiak (Johann Baptist Homann), legtöbbjük 1850 és 1919 közötti. Műfajok szerint az atlaszok egyik fele általános (földrajzi/közigazgatási), sok a tematikus és néhány történelmi (például a sarkkutató, Adolf Erik Nordenskiöld térképtörténeti atlasza 1889-ből). A világatlaszok mellett az Egyesült Államokról szóló regionális, tudományos atlaszok vannak jelentős számban (Bartos-Elekes 2013).

A harmadik gyűjtemény a topográfiai térképeké, amelynek léte szűk körben ismert volt, a titkos dokumentumok irodájából lehetett kölcsönözni szigorú szabályok mellett. Ez 2111 tételből áll. Leginkább a III. katonai felmérés alapján készített osztrák és magyar topográfiai szelvényekből áll. Ennek a gyűjteménynek az alapja az osztrák III. katonai felmérés szokásos méretarányai (1:25 000, 1:75 000, 1:200 000), akár geológiai tematikával is, továbbá a második világháború idején készült 1:50 000 méretarányú, magyar kiadású topográfiai szelvények is ide tartoznak. A térképeket szétválogatták: valaha az egész monarchiára megvoltak, de a megmaradt lapok csak a mai Románia területét fedik (Bartos-Elekes 2013).

A térképtár: katalógus, digitalizálás, honlap

Munkánk kezdetén a feldolgozandó térképek egy bő köbméternyi, teljesen kezelhetetlen papírkupacot alkottak. Legnagyobb részüket egymásra helyezett nagy mappákban vagy dobozokban tárolták. A mappák tartalmilag teljesen rendszertelenek voltak: ugyanazon térképmű szelvényeit vagy akár szakadt darabjait sokszor több mappában

Cholnoky Jenő Térképtár

© StreetStallage contributors.

Találatok [5]

Rendezési kritérium: Alphabet

Mű címe: Kolozsvár sz. kir. város tervrajza
Lap címe:
Szerző: J. Mach
Kiadás helye: Békás
Kiadás éve:
Fájlnév: 43-0673.jpg

Mű címe: Kolozsvár szab. kir. város átnézeti térképe
Lap címe:
Szerző: Pöner Károly Lajos
Kiadás helye: Budapest
Kiadás éve:
Fájlnév: 43-1387.jpg

Mű címe: Kolozsvár sz. kir. város térképe
Lap címe:
Szerző: Silai L.
Kiadás helye: Kolozsvár
Kiadás éve:
Fájlnév: 43-1503.jpg

Mű címe: Pland orasulul Cluj
Lap címe:
Szerző:
Kiadás helye:
Kiadás éve:
Fájlnév: 53-0035.jpg

3. ábra. A Cholnoky Térképtár weboldala: keresés térképkívágat alapján
Forrás: URL7

találtuk meg; ugyanazon mappa a legkülönbébb térképeket tartalmazta. Az eredeti raktárhelyiségben és az épület egyéb helyein ideiglenesen tárolt térképeket és fényképeket fokozatosan áthoztuk az épület egy tetőtéri raktárszobájába. 2006 óta tartalmilag rendszerezve az erre a célra készített bútorok fiókjaiban, polcain találhatóak.

A térképtár feldolgozása 2006-ban kezdődött: előbb 2008-ig gyorsan egy Excel-táblázatba vezettük be a térképek, atlaszok és topográfiai szelvények legfontosabb adatait. Ezt követően kezdődött a szkennelés (a térképtár 2012 óta saját rollskennerrel rendelkezik), a szkennelés során javítjuk, kiegészítjük az első lépésben bevitt adatokat. A térképtár teljes tartalmáról rendelkezünk digitális katalógussal (Excel-állomány), térképenként számos adattal (bibliográfiai adatok, azonosítók, megjegyzések stb.).

A digitalizált anyagokat a Cholnoky Földrajzi Társaság honlapján tesszük közzé. 2009-től kezdetlegesen, 2011-től WordPress-blogként működtetjük a weboldalt (URL6). Az oldal leginkább magyar nyelvű (román és angol bevezetővel), rajta részletes tanulmányok a térképtárról, szakkollégiumi hírek (hallgatók TDK-dolgozatai és térképkiállításaink), továbbá digitalizált térképek. Ezen az oldalon tartalmi csoportosítás szerint tagolva böngészhető 395 szkennelt térképlap, kilenc atlasz 270 lefényképezett lapja és hét szkennelt topográfiai térképszelvény kis felbontásban, közel fele nagy felbontásban le is tölthető.

Ez az oldal egészült ki 2022-től próbaverzióként, 2024-től teljes funkcionalitással működő korszerű weboldallal (URL7). Ezen a folyamatosan frissülő katalógus alapján az online tartalom automatikusan aktualizálódik. A digitális katalógusból az eddig szkennelt 2218 térképlap leíró adatai váltak nyilvánossá: közöttük lehet böngészni tartalomjegyzék-szerűen tartalmi csoportok szerint, keresni a térképeket a leíró adatok szövegegyezése alapján, továbbá vizuálisan az ábrázolt terület szerint (3. ábra). Ez utóbbi úgy működik, hogy a katalógus a háttérben bővült geolokalizációs adatokkal, így a weboldalon az interaktív-dinamikus webtérképes szolgáltatás (OpenStreetMap) kiválasztott kivágatának függvényében az annak megfelelő találatokat kapja meg a felhasználó. Ezáltal a találatokhoz tartozó digitális másolatokat lehet böngészni (nagyítani és pásztázni), továbbá letölteni nagy felbontásban (a 2218 letölthető térképlap között van a 395 régi oldalon böngészhető térképlap is).

Irodalomjegyzék

- Bartos-Elekes Zsombor (2013). „A kolozsvári Cholnoky Jenő Térképtár”. In: Batiz Enikő – Nagy László – Soós Anna szerk. *140 éves a kolozsvári magyar nyelvű egyetemi oktatás*. Kolozsvár: Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 109–126.
- Cholnoky Jenő (1917). „Geográfus tanárképzés a kolozsvári egyetemen”. *Földrajzi Közlemények*, 45/9–10, 444–453.
https://real-j.mtak.hu/10046/1/FoldrajziKozlemenyek_1917.pdf
- Fodor Ferenc (2006). *A magyar földrajztudomány története*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet.
https://hungarian-geography.hu/konyvtar/kiadv/fodor_foldrajz.pdf

- Géczi János, szerk. (1998). *Cholnoky Jenő (1870–1950)*. Veszprém: Vár Ucca Tizenhét Könyvek, 185–339.
- Gelei József (1909). „A Szent-Anna tó”. *Földrajzi Közlemények*, 37/5, 177–201.
https://real-j.mtak.hu/10038/1/FoldrajziKozlemenyek_1909.pdf
- Imecs Zoltán (2004). „Cholnoky Jenő fényképi hagyatéka a kolozsvári egyetemen”. *Földtani Kutatás*, 41/3–4, 18–24.
<https://epa.oszk.hu/02700/02732/00018/19o.html>
- Magyar Minerva (1904). *Magyar Minerva. A magyarországi múzeumok és könyvtárak czímkönyve*. III. Közrebocsájtják a Múzeumok és könyvtárak országos tanácsa és országos főfelügyelősége. Budapest: Athenaeum.
https://real-j.mtak.hu/21079/1/EPA02957_magyar_minerva_1904_3.pdf
- Magyar Minerva (1912). *Magyar Minerva. A magyarországi múzeumok és könyvtárak czímkönyve*. IV. Közrebocsájtják a Múzeumok és könyvtárak országos tanácsa és országos főfelügyelősége. Budapest: Athenaeum.
https://real-j.mtak.hu/21538/1/311_528_IV.pdf
- Magyar Minerva (1915). *Magyar Minerva. A magyarországi múzeumok és könyvtárak czímkönyve*. V. Közrebocsájtják a Múzeumok és könyvtárak országos tanácsa és országos főfelügyelősége. Budapest: Athenaeum.
https://real-j.mtak.hu/21806/1/311_528_V.pdf
- Meruțiu, Vasile (1924). „Campania de excursiuni geografice în România, organizate de Institutul de Geografie al Universității din Cluj, sub conducerea d-lui profesor Emm. de Martonne, în vara anului 1921”. In: *Lucrările Institutului de Geografie al Universității din Cluj*, I. București: Cluj Institutul De Geografie–București Tipografia Cultura Națională, 3–42.
https://dspace.bcucuj.ro/bitstream/123456789/89909/1/BCUCLUJ_FG_221513_1924_001.pdf
- Meruțiu, Vasile (1929). *Județele din Ardeal și din Maramureș până în Banat. Evoluția teritorială*. Cluj: Institutul de Arte Grafice „Ardealul”.
<https://dspace.bcucuj.ro/handle/123456789/172332>
- Nemerkényi Zsombor – Bartos-Elekes Zsombor (2013). „Magyar László térképei Kolozsvártól Gotháig”. *Geodézia és Kartográfia*, 65/5–6, 13–18.
<https://real.mtak.hu/7312/>
- URL1: *Biblioteca Academiei Române* (letöltés: 2025. jan. 12.).
<https://biblacad.ro/2021/11/04/harti/>
- URL2: „Cartografie. Colecții speciale”. *Biblioteca Națională a României* (letöltés: 2025. jan. 12.).
<https://bibnat.ro/cartografie/>
- URL3: „Catalog hărți și atlase”. *Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” Cluj-Napoca* (letöltés: 2025. jan. 12.).
<https://www.bcucuj.ro/ro/resursele-bibliotecii/cat/csh>
- URL4: „HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Térképek”. *Hungaricana Térképek* (letöltés: 2025. jan. 12.).
<https://maps.hungaricana.hu/hu/HTTTerkeptar/>
- URL5: „Térképtár”. *Országos Széchényi Könyvtár* (letöltés: 2025. jan. 12.).
<https://www.oszk.hu/terkepek>
- URL6: „Cholnoky Jenő kolozsvári hagyatéka. Térképtár”. *Cholnoky Jenő Földrajzi Társaság* (letöltés: 2025. jan. 12.).
<https://hagyatek.cholnoky.ro/terkeptar>
- URL7: „Böngészhető és kereshető térképi katalógus”. *Cholnoky Jenő Térképtár* (letöltés: 2025. jan. 12.).
<http://cholnokymaps.gis-it.ro/>

GOBE, a nagy ordovíciumi biodiverzitási esemény – a földi élővilág lenyűgöző diverzitásnövekedése

GOBE, the Great Ordovician Biodiversity Event: An Amazing Diversity Increase of Life on Earth

Bujtor László

PhD, habilitált egyetemi docens, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Földrajz és Környezettudományi Intézet
bujtor.laszlo@uni-eszterhazy.hu

Összefoglalás

A nagy ordovíciumi biodiverzitási esemény (GOBE) a földi élet legnagyobb mértékű diverzitásnövekedését hozta a fanerozoikum során. A tengeri szervezetek, rendszertani helyüktől függetlenül, szinte kivétel nélkül részt vettek benne. A tengeri nemzetségek száma megnégyszereződött, létrehozva a paleozoós evolúciós faunát, mely ezt követően kétszázmillió éven át uralta bolygónk tengeri környezeteit. A lenyűgöző jelenség fellépéséhez komplex feltételrendszer együttes fennállása vezetett. A feltételrendszer legfontosabb elemei az óceáni vízkörzés, a légköri (és tengeri) oxigénszint növekedése, az óceánok felszíni hőmérséklete és a CO₂-szint szignifikáns csökkenése, a kontinensek elhelyezkedése és a tengerajzat minősége voltak. Együttes és egymást segítő változásaik tették lehetővé a földi élet története során első ízben a többsejtű, magasan specializált, bonyolult állati létformák egyetemes felvirágzását. Ennek a folyamatnak az elemzése kiemelkedő jelentőségű a földi élet fejlődésének megértése szempontjából, mert ilyen mértékű és összetettségű diverzitásnövekedés azóta sem volt Földünkön.

Abstract

The Great Ordovician Biodiversity Event (GOBE) brought the largest increase in biodiversity on Earth in the Phanerozoic. Marine organisms participated almost without exception, regardless of their taxonomic location. The number of marine genera quadrupled, creating the Palaeozoic evolutionary fauna that would subsequently dominate our planet's marine environments for 200 million years. The occurrence of this fascinating phenomenon was the result of a complex set of conditions, the key elements of which included the oceanic circulation, the increase in atmospheric (and hydrospheric) oxygen levels, the significant decrease in ocean surface temperatures and CO₂ levels, the location of the continents, and the quality of the sea floor. The combined and mutually reinforcing changes of these elements allowed the universal flourishing of highly specialized, complex metazoan living forms for the first time in the history of life on Earth. The analysis of this process is of paramount importance for understanding the evolution of life on Earth because there has never been an increase in diversity of this scale and complexity on our planet.

Kulcsszavak: adaptív rádiáció, evolúció, ordovícium, biodiverzitás, oxigenizáció

Keywords: adaptive radiation, evolution, Ordovician, biodiversity, oxygenation

Bevezetés

Amikor Roderick Murchison, Adam Sedgwick és követőik 1839 és 1879 között véget nem érő vitákat folytattak arról, hogy meddig terjednek felfelé a kambriumi, és meddig nyúlnak le a szilur időszakai rétegek, nem is sejtették, hogy 150 évvel később a két időszak közötti „senki földje” lesz a legizgalmasabb kutatási terület, amit a több évtizedes vitát lezárandó, Charles Lapworth ordovícium időszakként vezetett be a rétegtan tudományába. Miért került az érdeklődés homlokterébe és a kutatás fókuszába ez az időszak? Nos azért, mert a földi élővilág leglenyűgözőbb, szinte folyamatos, 30 millió éven keresztül zajló töretlen diverzitásnövekedése ebben a földtörténeti időszakban történt. Ezen periódus alatt (csaknem kivétel nélkül) valamennyi akkori élőlénycsoport nemzetségeinek a száma megnégyszereződött. Alig tudunk olyan csoportról, ahol ne lett volna robbanásszerű a fejlődés, minden élőlénycsoport esetében adaptív radiációt, azaz új környezeti fülkék sikeres meghódítását igazolja az őslénytani anyag, és sok-sok új faj megjelenése kapcsolódik a korszakhoz.

A korábbi időszakról nincsenek ugyan hasonló részletességű adataink, ám a későbbiekben (a szilur időszak kezdetétől) a földi élet 444 millió éves fejlődése során ilyen mértékű és szinte minden élőlénycsoportra kiterjedő virágzás Földünkön nem fordult elő ismét. Azért is különleges ez az időszak (melynek fontosságát nem lehet kellőképp hangsúlyozni), mert a többsejtű, fejlett és alkalmazkodó állati életnek az első teljes, minden csoportot átfogó felvirágzását hozta el bolygónkon (Algeo–Marenco–Saltzman 2016). Ezen lenyűgöző folyamat okainak és következményeinek vázlatos bemutatására vállalkozom ebben az írásban.

Mi az a GOBE?

Az ordovíciumról mint a földtörténet egyik legizgalmasabb időszakát lezáró kihalási eseményről már tettem említést (Bujtor 2022). A kambrium során megjelenő, majd robbanásszerűen elterjedő külső vázas (és persze egyéb) szervezetek adaptív radiációja (magyarosan: szerteágazó, alkalmazkodó szétterjedése) elsősorban a középső és késő ordovícium során zajlott, mely oly jelentős diverzitásnövekedést jelentett, amelyet ma már önálló eseményként (GOBE – Great Ordovician Biodiversity Event; nagy ordovíciumi biodiverzitási esemény) neveztek el. A középső–késő ordovíciumi lenyűgöző és folyamatos diverzitásnövekedés a földi bioszféra egyik első és a tengeri élővilág legnagyobb arányú és összetettségű radiációját jelentette (Sepkoski 1995; Servais–Harper–Li 2009) viszonylag rövid (földtörténeti értelemben véve) idő, nagyjából 30 millió év alatt, számos, korábban nem látott komplexitású alrendszer létrejöttét eredményezve. A lenyűgöző evolúciós vágta eredményeként a középső ordovícium kezdetétől a késő ordovícium végéig 320 új család és 1340 új nemzetség jelent meg (Trotter et al. 2008).

Az impozáns fejlődésnek egy – a maga nemében – ugyancsak lenyűgöző katasztrofá vetett véget, amelyet a fanerozoikum öt legjelentősebb kihalási eseménye közt

(Newell 1967) a második legpusztítóbb eseményként (Harper–Servais 2018) tartunk számon. Az ordovícium végi kihalás oly mértékben vetette vissza a földi élet sokszínűségét, hogy a szilur időszak kezdetén arról a diverzitási szintről folytatódott a fejlődés, ahol közel 40 millió évvel korábban, az ordovícium elején nekiindult.

Az ordovíciumi őskörnyezet

A földtanban oly hasznos aktualizmus elve (a jelen folyamatai adják a kulcsot a múlt történéseinek megértéséhez) egyre korlátozottabban érvényes és használható a jelenről egyre messzebbre távolodva az időben. Különösen igaz ez az ordovíciumra, amely markánsan különböző környezeti feltételeket nyújtott az akkori élővilág számára, akár a jelenlegi, akár az 50, 100 vagy 200 millió évvel ezelőtti földi környezeteket vizsgáljuk.

Az ordovícium idején napunk luminozitása 3%-kal kisebb volt a jelenleginél, a földfelszíni átlagos hőmérséklet 2 °C-kal volt magasabb, az egyenlítői tengerek felszíni vízhőmérséklete elérte (esetleg meg is haladta) a 40 °C-ot. Ezt a helyzetet árnyalta, hogy az átlagos tengerszint 200 méterrel emelkedett a jelenlegi fölé (talán az elmúlt félmilliárd év legmagasabb tengerszintje volt!), a Hold mindössze 160 000 km-re keringett a Földtől (jelenlegi átlagos távolsága bolygónktól 385 000 km) következőképpen jóval erősebb árapályhatást, magasabb dagályt, erősebb áramlást okozva. Földünkön egy év ekkor 417 napból állt, következőképpen egy nap 21 óra hosszat tartott. A légköri oxigén a jelenlegi szint 60%-a volt csupán, míg a légköri CO₂-szint az 1850-es évek előtti szint 8-10-szeresére rúgott. Ám mindez teljesen irreleváns volt a szárazföldi életre nézve, ugyanis ekkor az élet még nem jelent meg a szárazföldeken...

Minden, amit földi életnek hívunk, akkoriban a tengerekre és óceánokra korlátozódott, a földi létformák még a part menti csökkent sós vízi, kevert, részben sós vagy édesvízi környezeteket sem hódították meg. A lenyűgöző diverzitásnövekedést a téma kutatói szerint elsősorban a hűlő bolygó tette lehetővé. Az időszak kezdetén még 40 °C-ot meghaladó felszíni hőmérsékletű egyenlítői óceánok vízhőmérséklete 27–32 °C közé csökkent, amivel együtt mindenhol csökkent az átlaghőmérséklet és az átlagos tengerszint, jóval optimálisabb életfeltételeket nyújtva, aminek lenyomata a nagy ordovíciumi biodiverzitási esemény.

A radiáció feltételei

Az adaptív radiáció (más szóval az élőlények sikeres alkalmazkodáson alapuló gyors és hatékony szét- és elterjedése) feltételeinek kutatása során elsősorban a tengeri környezetekre kell összpontosítanunk, hiszen a korabeli Föld élővilágának csaknem valamennyi eleme, résztvevője vízi, szinte kizárólag tengeri élőlény volt (tekintsünk most el attól a tényről, hogy már az ordovícium közepétől ismerünk szárazföldi üledékekből primitív spórákat a Gondwana és Baltica kontinensekről). Az alább részletezendő paraméterek vizsgálatával érdemes foglalkozni, mely paraméterek nagysága, változási iránya adhatja meg a választ a radiáció kérdésére.

Vízhőmérséklet

Az ordovíciumra jellemző számos szokatlan jelenség egyike volt az óceán felszíni vízhőmérsékletének szignifikáns és folyamatos csökkenése. Az ordovícium hajnalán a tengervíz átlagos felszíni hőmérséklete 41 °C volt, ami az ordovícium közepére 30 °C körüli hőmérsékletre csökkent, majd csaknem 20 millió évnyi stagnálást követően, az ordovícium végére 23 °C-ra mérséklődött (Cocks–Torsvik 2021; Rasmussen et al. 2016; Trotter et al. 2008). Az ordovíciumi nagy biodiverzitási esemény kezdete egybeesik azzal az időszakkal, amely során az óceánok felszíni vízhőmérséklete 30 °C alá hűlt. Ennek a folyamatnak a hátterében az élővilág állhatott. Az óceánok élővilágának növekvő produktivitása egyre több szerves szén termelését jelentette, mely a tengervízben oldott szén-dioxidból, azaz végső soron a légköri oxigénből származott. Az így képződött szerves anyag az élőlények pusztulását követően a tengeralfizatra rakódva és betemetődve egyre több szenet vont ki az óceánokból (Algeo–Marenco–Saltzman 2016), következésképpen csökkent a légköri CO₂-szint, ami egyértelműen lehűléshez vezetett.

Oxigénszint

Sok kutató álláspontja az, hogy a sok egyenrangú tényező közül kiemelkedik egy, ami egyértelműen köthető az ordovíciumi (és korábbi) robbanásszerű diverzitásnövekedéshez, mégpedig az oxigénszint. Cole T. Edwards (2019) szerint az ordovícium folyamán a légköri oxigén mennyisége megduplázódott, s míg az időszak kezdetén a légköri oxigén szintje 13% körül volt, addig az ordovícium végére elérte a 25%-ot (Lenton et al. 2016). Ám a légköri oxigénszint nem volt stabil, ez a későbbiekben is fluktuált, és a ma ismert, stabil, 21% oxigéntartalom fenntartásához a későbbiekben már a szárazföldeket borító növénytakaró volt szükséges.

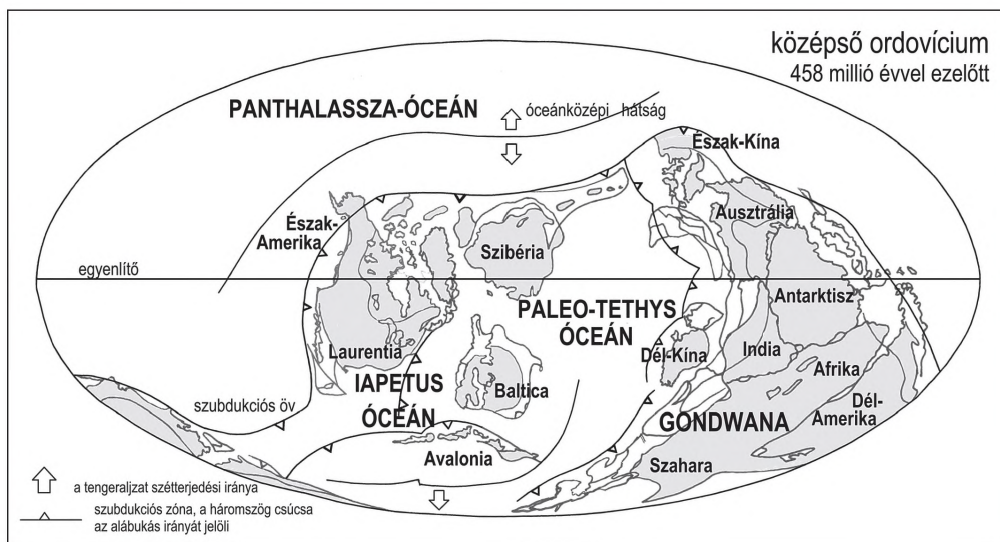
Aljzati élet

Ahogy a jelenlegi óceánok aljzatának, úgy az ordovíciumi tengeraljzatnak is kiemelt jelentősége volt az élővilág fenntartásában, hiszen az aljzaton és az aljzatban élő élőlények kiemelt fontosságúak a sekélytengerek (selfek) bonyolult ökoszisztémáinak működésében. Éppen ezért kiemelt fontosságú, hogy milyen típusú fizikai paraméterekkel jellemezhető aljzat szolgál az élővilág számára létfeltételül. Az ordovícium folyamán ugyanis a tengeri ökoszisztémák alapvető átalakuláson mentek át (Servais–Harper–Li 2009; Servais–Owen–Harper 2010). A nagy változás előszeleként eltűntek a kambrium ikonikus ragadozói (*Anomalocaris*) és vele a kambriumi evolúciós fauna jelentős része. Az ordovícium során jelent meg az (akkor modernnek számító) paleozoos evolúciós fauna és annak változatos élőlényei, mely ökoszisztémák egészen a perm végi kihalásig, tehát csaknem 200 millió éven át dominálták a tengeri környezeteket. De miért oly jelentős az aljzat? Azért, mert minden aljzaton (vagy abban) élő lény különösen érzékeny

az aljzat minőségére: nagyon sok élőlény nem kedveli a laza, süppedős, iszapos környezetet, hanem a szilárd aljzatot, szakkifejezéssel élve a keményszint részesíti előnyben. Az oxigénszint növekedése mellett ugyanilyen fontos tényező volt az, hogy a tengerekben a csökkent oxigénszintű vagy anoxikus zóna is lejjebb húzódott, így a sekélytengeri élővilág sikerrel terjeszthette ki elterjedési területét a selfek peremére, sőt, még azokon túlra is, a kontinentális lejtő korábban elzárt vidékeire, hiszen az anoxikus szint lejjebb húzódása megnyitotta az utat az új élőhelyek meghódítása előtt.

Ösföldrajzi helyzet

Az ordovícium idején a kontinensek elhelyezkedése alapvetően különbözött a ma ismert konfigurációtól. A szárazföldek közül Ausztrália, Antarktis, Dél-Amerika és Afrika a Gondwana néven ismert egyetlen hatalmas kontinensként létezett, jórészt a déli félgömbön elterülve (1. ábra). Az egykori egyenlítőn, illetve attól nem messze északra és délre kisebb kontinensek helyezkedtek el, mint Laurentia, Szibéria és Baltica. Ennél jóval kisebb méretű (manapság inkább szigetnek neveznénk) egzotikus földdarabok borították a Gondwana és Laurentia közti óceáni területeket. Ezek közül a legkülönösebb a ma már nem létező mikrokontinens, amelyet Avaloniának neveztek el, és a mai Anglia, valamint az észak-amerikai kontinens részét alkotó New England és Nova Scotia területeit foglalta magába. Észak- és Dél-Kína szintén apróbb szigetekként bukkant ki az ordovíciumi óceánból. A Laurentia és Gondwana

1. ábra. A kontinensek elhelyezkedése Földünk felszínén az ordovícium idején. Baltica gyakorlatilag a mai Skandináv-félszigetet jelentette, míg Avalonia a mai Anglia és a mai Észak-Amerika New England és Nova Scotia területeit. Figyeljük meg, hogy a ma egységes Ázsia nem létezett, ekkortájt ez a terület négy önálló kontinens volt (Szibéria, Észak-Kína, Dél-Kína és India)

Forrás: saját szerkesztés Christopher R. Scotese (2010) alapján és engedélyével

közötti régió tehát változatos partvonalú, számos sekélytengeri régióval tarkított szigetvilághoz hasonlítható, mely beltenger ideális földrajzi keretet biztosított a fejlődő élővilág adaptív radiációjához. Egy ilyen szigettengeri környezetben a vízi élőlények lárvái akár az aljzaton, akár a víztestben éltek, könnyen és sikeresen terjeszkedhettek, amiben segítette őket az erősödő óceáni vízkörzés.

Óceáni vízkörzés

A kambrium időszak lusta, lassú óceáni vízkörzést hagyott örökségként az ordovíciumra. Ez a lomha vízkörzés azonban nem terjedt ki a teljes óceáni víztestre. A kambrium és az ordovícium idején az óceáni víztest gyakorlatilag vertikálisan kettévált: létezett egy felső, felszínközeli, oxigénben dúsabb és folyamatosan egyre dúsuló réteg, majd ez alatt az oxiklin határfelület választotta el a mélyebb óceánok oxigénszegény, sok helyen anoxikus mélymedencéiben található víztesteket (Edwards 2019). Földünk csak nagy sokára, a devon időszak közepére szabadul meg ettől a vízkörzési rendszertől, és ekkor válnak a világóceán korábban elkülönülő víztestei egységes, oxigénnel egyformán jól ellátott víztestté (Lenton et al. 2016).

A végeredmény: biodiverzitás

Amennyiben megnézzük az ordovícium időszak (mely 41,6 millió évig tartott) egészére számított biodiverzitási görbét, azt látjuk, hogy a tengeri élővilág változatossága folyamatosan nő, esetleg szinten marad, és a nagy (ordovícium végi) kihalási esemény előtt egyetlen esetben tapasztalunk diverzitáscsökkenést, amely 449 millió évvel ezelőtt, jóval az ordovícium vége előtt jelenik meg, ám utána, az ordovícium végéig, azaz 443,8 millió évig ismét nő a diverzitás. Tehát még jó pár millió év eltelik addig, amíg beköszönt a hirnanti eljegesedés (melynek kezdete 445 millió évre tehető [Holmden et al. 2013]). Ha tovább követjük az eseményeket, azt tapasztaljuk, hogy a hirnanti eljegesedés rövid ideig tartó első fázisát 100 000 éves léptékű interglaciális követi, majd a jéggel borított területek felülete tovább nő, több millió évig tartó jégkorszak köszönt be, és bekövetkezik a nagy ordovíciumi kihalás, végérvényesen lezárva Földünk legnagyobb evolúciós vágóját.

Mennyire volt átfogó és minden csoportra kiterjedő a radiáció?

A legizgalmasabb kérdés tehát az, hogy mit tudunk ma arról, mennyire volt átfogó és egyetemes ez a radiáció? A kérdést igen sokan vizsgálják, és egyöntetű a vélemény, hogy minden csoportra kiterjedő, általános virágzást hozott az ordovícium közepétől több hullámban zajló nagy biodiverzitási esemény. A sekélytengerekben ennek szignifikáns elemei voltak az új típusú, összetett állat-alga zátonyközösségek, valamint a középső ordovíciumtól a korallzátonyok megjelenése (a kambriumban az ordovíciumi korallzátonyok megfelelői az *Archaeocyathus*-zátonyok voltak). Feltűnnek

a később óriási jelentőségre szert tevő nautiloideák (fejlábúak), de az ízeltlábúak körében is új formák (például: eurypteridák, új típusú trilobiták) jelennek meg. A paleozoos evolúciós fauna jellegzetes elemei, a tapogatókoszorúsak közé tartozó brachiopodák (és a manapság ugyancsak virágkorukat élő) bryozoák szintén robbanásszerű fejlődést mutatnak. Speciális, új élőhelyeket meghódító élőlények jelennek meg (kőzetfúró kagylók, héjfúró csigák), és a mélyebb vizekben feltűnően megszaporodnak az ásásnyomok. A fúrólények fellépése (kagylók és csigák) oly jelentős, hogy a témával foglalkozók egyenesen „ordovíciumi bioeróziós forradalomról” beszélnek (Algeo–Marenco–Saltzman 2016). De egyéb csoportok sem maradtak le: a rokonaink közé számító graptoliták és konodonták ugyancsak virágzásnak indultak, ahogy az egysejtűek közé tartozó radiolariák is. A tüskésbőrűek közé tartozó tengeri csillagok ugyancsak ekkor indulnak robbanásszerű fejlődésnek. Elmondható, hogy minden új és meglévő vagy az ordovíciumban megnyíló, addig ismeretlen geotóp tovább segítette az egyöntetű fejlődést, bonyolult, hosszabb élelemláncok, összetettebb ökoszisztémák kialakulását, amire korábban nem volt példa Földünkön.

Összefoglalás

Manapság egyre inkább eltérő véleményünk van a Föld történetének azon időszakáról, amely a 720-tól 440 millió évvel ezelőtti időszakban történt mindahhoz képest, amit a múlt században gondoltunk az élet földi fejlődéséről. Ez az időtáv skatulyázza magába a kambrium időszakot, a legfrissebb numerikus koradatok szerint az 539-től a 485 millió évig terjedő, mintegy 55 millió évben, amit nagyon sokáig a „kambriumi robbanás” szókapcsolattal jellemeztünk. Ami előtte volt, ismeretlen vidéknek számított, ami utána történt, természetes következménynek tűnt.

Ma azonban a kambriumi életrobbanást gondoljuk természetes következménynek, ami az előtte zajló kriogén és vendi időszakok eseményeinek, történéseinek és evolúciójának egyenes következménye, nem pedig valami önmagában álló újdonság. Ez némileg csökkenti a kambrium jelentőségét, ám ez viszonylagos: sokkal inkább arról van szó, hogy ami előtte és közvetlenül utána történt, felértékelődik, jelentősége nagyobb mértékben nő. Manapság azt az időszakot, amelyet sokáig csak a két jelentősebb, kambrium és szilur időszakot elválasztó időszávnak gondoltunk (lásd Murchison és Sedgwick 30 éves vitáját erről John Christopher Thackray [1976] munkájában), önállóságát 1879-ben elnyerve, ordovíciumként a földi élet legfontosabb biodiverzitási eseményét magába foglaló időszaknak tekintjük.

Irodalomjegyzék

- Algeo, Thomas J. – Marenco, Pedro J. – Saltzman, Matthew Ross (2016). „Co-evolution of Oceans, Climate, and the Biosphere During the ‘Ordovician Revolution’: A Review”. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, 458, 1–11.
<https://doi.org/10.1016/j.palaeo.2016.05.015>
<https://tinyurl.com/5vew6xdm>

- Bujtor László (2022). „Valóban gammakitörés okozta a legrejtélyesebb kihalási eseményt?” *Magyar Tudomány*, 183/8, 1074–1081.
<https://doi.org/10.1556/2065.183.2022.8.10>
- Cocks, L. Robin M. – Torsvik, Trond H. (2021). „Ordovician Palaeogeography and Climate Change”. *Gondwana Research*, 100, 53–72.
<https://doi.org/10.1016/j.gr.2020.09.008>
- Edwards, Cole T. (2019). „Links between Early Paleozoic Oxygenation and the Great Ordovician Biodiversification Event (GOBE): A Review”. *Palaeoworld*, 28, 37–50.
<https://doi.org/10.1016/j.palwor.2018.08.006>
- Harper, David A. T. – Servais, Thomas (2018). „Contextualizing the Onset of the Great Ordovician Biodiversification Event”. *Lethaia*, 51, 149–150.
<https://doi.org/10.1111/let.12264>
<https://www.idunn.no/doi/pdf/10.1111/let.12264?download=true>
- Holmden, Chris – Mitchell, Charles E. – LaPorte, Dan F. et al. (2013). „Nd Isotope Records of Late Ordovician Sea-Level Change—Implications for Glaciation Frequency and Global Stratigraphic Correlation”. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, 386, 131–144.
<https://doi.org/10.1016/j.palaeo.2013.05.014>
- Lenton, Timothy M. – Dahl, Tais W. – Daines, Stuart J. et al. (2016). „Earliest Land Plants Created Modern Levels of Atmospheric Oxygen”. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 113/35, 9704–9709.
<https://doi.org/10.1073/pnas.1604787113>
- Newell, Norman D. (1967). „Revolutions in the History of Life”. *Geological Society of America, Special Paper*, 89, 63–91.
<https://doi.org/10.1130/SPE89-p63>
- Rasmussen, Christian M. Ø. – Ullmann, Clemens V. – Jakobsen, Kristian G. et al. (2016). „Onset of Main Phanerozoic Marine Radiation Sparked by Emerging Mid Ordovician Icehouse”. *Scientific Reports*, 6, 18884.
<https://doi.org/10.1038/srep18884>
- Scotese, Christopher R. (2010). „Plate Tectonic Maps and Continental Drift Animations by C. R. Scotese, PALEOMAP Project”.
<http://www.scotese.com/newpage13.htm>
- Sepkoski, J. John, Jr. (1995). „The Ordovician Radiations: Diversification and Extinction Shown by Global Genus-Level Taxonomic Data”. In: Cooper, John Doyne – Droser, Mary L. – Finney, Stanle Charles, szerk. *Ordovician Odyssey. SEPM Book*, 77. Las Vegas, Nevada: SEPM, 393–396.
- Servais, Thomas – Harper, David A. T. – Li, Jun et al. (2009). „Understanding the Great Ordovician Biodiversification Event (GOBE): Influences of Paleogeography, Paleoclimate, or Paleoecology?” *GSA Today*, 19/4, 4–7.
<https://rock.geosociety.org/gsatoday/archive/19/4/pdf/11052-5173-19-4-4.pdf>
- Servais, Thomas – Owen, Alan W. – Harper, David A. T. et al. (2010). „The Great Ordovician Biodiversification Event (GOBE): The Palaeoecological Dimension.” *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, 294, 99–119.
<https://doi.org/10.1016/j.palaeo.2010.05.031>
- Thackray, John Christopher (1976). „The Murchison–Sedgwick Controversy”. *Journal of the Geological Society*, 132, 367–372.
<https://doi.org/10.1144/gsjgs.132.4.0367>
- Trotter, Julie A. – Williams, Ian S. – Barnes, Christopher R. et al. (2008). „Did Cooling Oceans Trigger Ordovician Biodiversification? Evidence from Conodont Thermometry”. *Science*, 321, 5888, 550–554.
<https://www.doi.org/10.1126/science.1155814>

VITAFÓRUM

Doktori iskolák: kutatók és/vagy oktatók képzése?

Doctoral Schools: Training Researchers and/or Lecturers?

Lengyel Imre

az MTA doktora, egyetemi tanár, professor emeritus, Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar
Közgazdaságtani és Gazdaságfejlesztési Intézet, Szeged
ilengyel@eco.u-szeged.hu

Összefoglalás

A hazai tudományos minősítés rendszere 1993-ban megváltozott, azóta egyetlen tudományos fokozat létezik, az egyetemeken megszerezhető PhD (Doctor of Philosophy), illetve a művészeteknél az ezzel egyenértékű DLA (Doctor of Liberal Arts). Az eltelt három évtized alatt a doktori képzés fokozatosan formálódott, két évtizede pedig szerves része, harmadik szintje lett a többszintű felsőoktatásnak, az ún. „bolognai képzési rendszernek”. Tanulmányomban¹ áttekintem a doktori képzés jelenlegi rendszerét, a hallgatók és a sikeres védések számának alakulását, az MTA köztestületébe való jelentkezéseket. Az adatokból kiderült, hogy az oktatók pótlásának nehézségei miatt kisebb egyetemek is indítanak doktori iskolákat, továbbá a doktori fokozatot szerzők közül egyre kevesebben helyezkednek el kutató-fejlesztő helyeken, és az MTA köztestületébe is csak mintegy harmaduk jelentkezik tagnak.

Abstract

The system of academic qualifications in Hungary was changed in 1993, and since then there has been a single academic degree, the PhD (Doctor of Philosophy), which can be obtained at universities, and the equivalent DLA (Doctor of Liberal Arts) in the arts. Over the past three decades, doctoral education has gradually evolved and for the last two decades it has been an integral part of the third level of multi-level higher education, the so-called “Bologna system”. In my study, I will review the current system of doctoral training, the evolution of the number of students and successfully defended theses, and the number of applications to the public body of the Hungarian Academy of Sciences (HAS). The data show that smaller universities are also setting up doctoral schools due to difficulties in replacing lecturers, that fewer and fewer doctoral graduates are taking up research and development posts, and that only about a third of them apply for membership of the public body of the Academy.

Kulcsszavak: doktori iskolák, MTA köztestületi tagsága, K + F-kutatóhelyek, egyetemi tanárok

Keywords: doctoral schools, public body of the HAS, R&D units, full professors

¹ A doktori képzésekről személyes tapasztalatokra 1999-től tettem szert a Szegedi Tudományegyetem (SZTE) Közgazdaságtani DI alapító-, illetve törzstagjaként (DI-vezetőként 2012–2016 között), az SZTE Doktori Tanácsa (2005–2016), a Magyar Akkreditációs Bizottság Gazdaságtudományi Bizottsága (2007–2010), illetve Társadalomtudományi Szakbizottsága (2012–2018) tagjaként.

A doktori képzések feltételei

A hazai tudományos minősítési rendszer 1990 utáni átalakításával a doktori képzésben aktív szerepet vállalók kiváló és alapos írásai foglalkoznak (Bazsa 2002; Kozma-Pusztai 2009; Michalkó et al. 2021; Patkós 2003; Róna-Tas 2003). A rendszerváltozást követően a hazai tudományos minősítési rendszer átalakult, az 1993-as Felsőoktatási törvény (Ftv.) egyetlen tudományos fokozatként az egyetemeken által adható doktori fokozatot (PhD/DLA) írta elő, az MTA doktora (tudományok doktora) pedig tudományos címmé vált.

A törvény elfogadását követően az első években doktori programok sora indult, amelyekből 2001-től egy akkreditációs eljárást követően doktori iskolák (DI) jöttek létre. A doktori képzések színvonalát a Magyar Akkreditációs Bizottság (MAB) ellenőrzi, működésüket az Országos Doktori Tanács (ODT) koordinálja, a jogszabályi háttérrel pedig a 2011. évi CCIV. törvény a Nemzeti Felsőoktatásról (Nftv.) és a 387/2012. (XII. 19.) doktori kormányrendelet hatályos verziói alkotják.

Doktori képzésre a mesterfokozat birtokában (újabb rendelkezések szerint már mesterképzésből is) lehet jelentkezni, egy felsőoktatási intézmény (FOI) abban a tudományágban szerezhet jogosultságot doktori képzésre, amelyhez kapcsolódva mesterképzést végez. Egy egyetemnek egy tudományágban csak egy DI-je lehet, ugyanakkor minden tudományágnál lehetőség van inter- és multidiszciplináris DI-k létesítésére.

DI alapítását legalább hét törzstag kezdeményezheti, akik az adott intézményben teljes munkaidőben foglalkoztatottak, és tudományos fokozattal rendelkeznek, többségük egyetemi tanár, a DI tudományágában magas szintű, az MTMT-ben dokumentált tudományos tevékenységet folytatnak, és legalább egy védett doktoranduszuk van. Továbbá törzstag lehet kutatóintézetben, teljes munkaidőben – MTA doktora címmel rendelkező – foglalkoztatott tudományos tanácsadó vagy kutatóprofesszor is, amennyiben a FOI a kutatóintézettel erre vonatkozó megállapodást kötött, de közülük legfeljebb két tag vehető figyelembe. Egy személy egyidejűleg csak egy DI-ben lehet törzstag.

Kezdetben a doktori képzés egy hároméves szervezett képzésből és a rákövetkező fokozatszerzési időszakból állt. 2016-tól a doktori képzés két szakaszból tevődik össze, a kétéves képzési és kutatási szakaszból, amelyet követően egy sikeres komplex vizsga után kezdődik a doktori fokozatszerzési eljárás, a szintén kétéves kutatási és disszertációs szakasz. A doktorandusznak a komplex vizsgát követő három éven belül az adott intézmény doktori szabályzatában leírtak szerinti doktori értekezést kell benyújtania. A fokozatszerzés nyelvvizsga-követelményei is változtak, korábban két nyelvvizsga kötelező volt, az egyik közülük legalább középfokú (komplex) nyelvvizsga, míg manapság elég egy középfokú, a DI által előírt valamelyik világnyelvből, ami egyébként a mesterdiploma megszerzésének szokásos feltétele is.

Tanulmányomban az ODT (URL1), az MTA köztestületi (URL2), az Oktatási Hivatal (URL3) és a FIRSTAT (URL4) adatbázisát veszem alapul. Tisztában vagyok vele, hogy az ODT adatbázisát jogos kritikák érhetik, főleg az első időkben történt

védések közül maradt ki néhánynak a rögzítése, illetve többes feltöltések is történtek, a fokozat odaítélésének dátuma néha hiányzik stb. Természetesen az eltelt évtizedek alatt megszűntek, összeolvadtak FOI-k és DI-k is, de a hiányosságok és változások ellenére véleményem szerint ez az adatbázis jól használható a folyamatok vizsgálatára és értékelésére.

A doktori képzésekről

Jelenleg doktori képzést nyolc tudományterületen, azon belül összesen 53 tudományágban lehet folytatni, érvényes akkreditációval 2023 őszén 157 DI rendelkezett (a Semmelweis Egyetemen 2023-ban egyetlen, hat tudományágas DI-be vonták össze a doktori képzéseket) (1. táblázat). A doktoranduszhallgatók létszáma 2023 októberében 10 730 fő volt, közülük 3110 fő külföldi állampolgárságú hallgató. DI-nként töltöttem le a megtörtént sikeres védések számát, közel 25 000 volt az adatgyűjtés időpontjáig, 2023 szeptemberéig.

1. táblázat. A doktori (PhD-, DLA-) képzések főbb jellemzői

Tudományterületek	Tudományágak száma*	Doktori iskolák száma**	Hallgatók statisztikai száma (2023. okt.)		Megtörtént sikeres védések	MTA köztestületbe belépett, %
			összes	ebből külföldi		
Agrártudományok	5	10	615	212	1 640	31
Bölcsészettudományok	9	32	2 164	598	4 566	25
Hittudomány	1	5	128	19	237	–
Műszaki tudományok	10	25	1 573	590	2 882	31
Művészetek	7	7	311	40	979	–
Orvos- és egészségtudományok	5	23	2 168	410	4 997	17
Társadalomtudományok	10	39	2 139	690	4 009	29
Természettudományok	6	34	1 632	551	5 241	30
Összes	53	175	10 730	3 110	24 551	30

Forrás: URL1, URL2, URL3 (az OH 3.1. táblázata) és URL4

Megjegyzés: az adatokat 2023. 09. 19–20. között töltöttük le;

* nem tüntettük fel azokat a tudományágakat, amelyekben nem adtak ki doktori fokozatot;

** a több tudományágas DI-k több tudományterületen szerepelhetnek

A tudományterületek között a doktori képzésben önállóan szerepel hittudomány és művészetek is, igaz, hogy ezeknél a tudományterületeknél viszonylag kevés a hallgató, és csak elenyésző számú doktori (PhD/MLA) fokozatot ítéltek oda. A többi hat tudományterület esetében a doktoranduszok száma egyedül az agrártudományoknál alacsony, míg a megtörtént sikeres védéseket tekintve a természettudományok és orvos- és egészségtudományok emelkednek ki. Megjegyzem, hogy 2023 őszéig 1044 honosított fokozatot adtak ki az egyetemek, elismerve a külföldi intézményben megszerzett PhD-t.

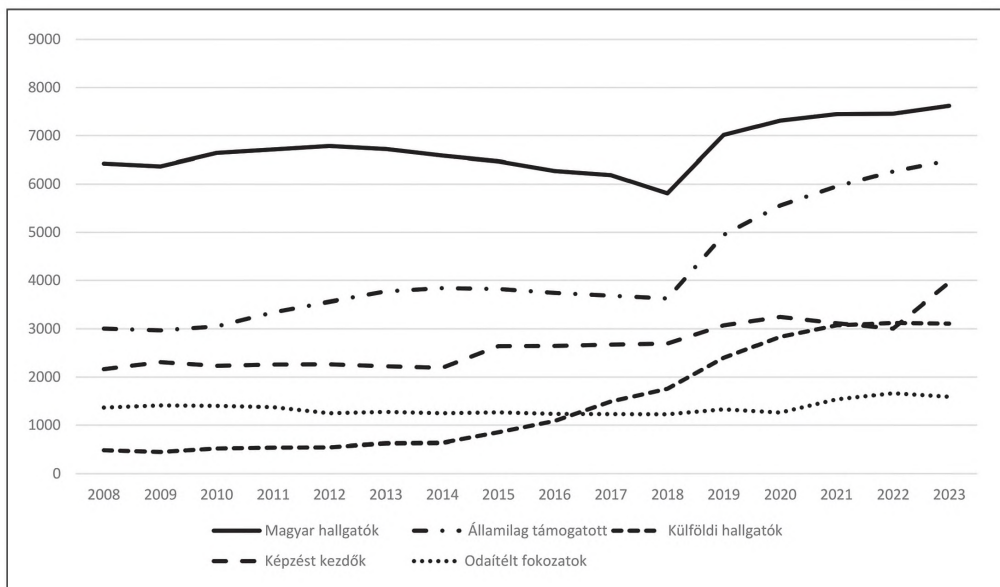
Egy tudományos fokozattal bíró egyén több szakmai társaság, tudományos egyesület tagja lehet, véleményem szerint közülük az egyik legfontosabb az MTA köztestületi tagsága, ahol az illető csak egy adott tudományos bizottsághoz nyújthatja be felvételi kérelmét. A fokozat megszerzését követően a köztestületi tagság elnyerése időigényes, emiatt a 2021-gyel bezárólag sikeres védéseket vettem alapul hat tudományterület esetében (a hittudományt és a művészeteket kihagytuk). A megtörtént sikeres védeken fokozatot elnyerők és az MTA köztestületi névsorát vettem össze (URL2), több esetben nehéz volt az egyeztetés, például névhasználat, névváltoztatás, külföldi nevek miatt, így ezek az adatok és arányok csak megközelítőleg pontosak, de véleményem szerint nagyjából tükrözik a valós helyzetet.

A DI-k adatai alapján 2021-gyel bezárólag 23 335 fő kapott doktori fokozatot (ezen belül kb. 10% külföldi), közülük 6088 fő az MTA köztestületének tagja, azaz a doktori fokozatot szerzett magyar állampolgároknak kb. 30%-a. Tudományterületenként hasonló a fokozatot szerzettek közül köztestületi taggá válók aránya, kivéve az orvos- és egészségtudományokat, ahol 17%. Ha a 2015-ig megtörtént sikeres védéseket tekintjük, akkor a fokozatot szerzők 35%-a vált az MTA köztestületének tagjává, ami az előzőnél csak kissé magasabb arány.

A doktoranduszok számának alakulása

A doktoranduszhallgatók létszáma az 1993-as induláskor 1500 fő volt, ezt követően fokozatosan emelkedett, a 2000/2001-es tanévben 6800 főre, majd 2018-ig alig változott, 7000–8000 fő között ingadozott (URL5). Ezt követően meglódult a létszámuk, 2023 őszére a már említett 10 730 főre. Természetesen azt is figyelembe kell vennünk, hogy 2016-ig hároméves, ezt követően négyéves a doktoranduszok hallgatói státusza.

A magyar állampolgárságú doktoranduszok létszáma 2012 után fokozatosan csökkent, 2018-ban 6000 fő alá (*1. ábra*). A kedvezőtlen trend megfordítására több intézkedés történt, például az államilag támogatott ösztöndíjasok számának és az ösztöndíj összegének megemlése, az említett nyelvvizsga-követelmények enyhítése, kooperatív doktori programok támogatása. A képzést kezdők száma 2008 és 2014 között 2100–2300 között mozgott, ezt követően fokozatosan emelkedett, részben az új képzési rendszer és az intézkedések következtében, majd a pandémia hatására visszaesett, amelyet követően újra megnőtt, 2023-ban 3956 főre.

1. ábra. A doktori (PhD-, DLA-) képzés hallgatói létszáma, fő

Forrás: 2008–2014 között URL3 (1.14. és 2.1. táblázatok), 2015-től URL4 alapján saját szerkesztés

Az odaítélt fokozatok száma fokozatosan csökkent 2020-ig, 2008–2020 között mindvégig 1200 és 1400 között ingadozott, majd kissé megemelkedett, 2023-ban közel 1600 főre. Úgy tűnik, hogy a 2008 után belépőknek kb. 55–60%-a fejezte be a képzést öt-hat éven belül, azaz jelentős a lemorzsolódás, aminek összetett okai vannak (Szigeti 2020).

Látványosan megemelkedett a külföldi állampolgárságú hallgatók létszáma is, főleg a 2013-ban létrehozott Stipendium Hungaricum program teszi lehetővé a szerződéssel bíró országok számára, hogy doktoranduszokat küldjenek Magyarországra (Pusztai–Fináncz–Tóth 2022). A külföldi állampolgárok aránya az összes hallgatón belül 2008 és 2014 között 7–8% volt, akkortól fokozatosan emelkedett a számuk, 2023 őszén a már említett 3110 főre (miközben 2828 hallgató vett részt idegen nyelvű doktori képzésben, köztük magyarok is), részarányuk pedig 29%-ra nőtt.

Doktori képzések egyetemenként

A tanulmány írásakor 63 államilag elismert FOI-ból 30 rendelkezett érvényes akkreditációval bíró DI-vel, 28 egyetem és két alkalmazott tudományok egyeteme (BGE, NJE) (2. táblázat). Az Nftv. szerint az egyetemmé válás feltétele, hogy az intézmény jogosult legyen doktori képzésre és doktori fokozat odaítélésére. A 2023 szeptemberéig megtörtént sikeres védések száma meghaladja az 1. táblázat értékét, mivel több egyetem a jelenlegi DI-khez nem sorolt védések számát is közli.

2. táblázat. Egyetemek érvényes akkreditációval rendelkező doktori iskolái

Egyetemek	Első védés éve	Dl-k (törzstagok) száma	Egyetemi tanár, fő*		Hallgatók, fő (2020. okt.)		Sikeres védések, fő	MTA, %**
			2008	2019	magyar	külföldi		
Állatorvostudományi Egyetem (ÁTE)	1998	1 (22)	23	16	55	0	171	21
Andrássy Gyula Budapesti Német Nyelvű Egyetem (ANNYE)	2011	1 (14)	7	8	3	36	46	11
Budapesti Corvinus Egyetem (BCE)	1999	4 (61)	60	66	219	119	695	36
Budapesti Gazdasági Egyetem (BGE)	2022	1 (11)	2	5	3	9	1	–
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem (BME)	1996	12 (126)	154	116	509	241	2211	37
Debreceni Egyetem (DE)	1995	23 (270)	173	179	859	348	3240	34
Debreceni Református Hittudományi Egyetem (DRHE)	2003	1 (7)	5	5	16	9	59	–
Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE)	1995	17 (230)	208	191	1422	456	4241	29
Eszterházy Károly Katolikus Egyetem (EKE)	2012	2 (17)	14	21	93	10	95	34
Evangélikus Hittudományi Egyetem (EHE)	2003	1 (8)	4	5	9	0	30	–
Károli Gáspár Református Egyetem (KRE)	2003	3 (35)	22	35	92	5	101	38
Közép-európai Egyetem (CEU)	2008	2 (14)	12	18	11	38	132	15
Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem (LFZE)	2005	1 (9)	29	17	71	2	288	–
Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem (MATE)	1996	9 (90)	124	90	368	347	1974	31
Magyar Képzőművészeti Egyetem (MKE)	2005	1 (12)	30	10	40	14	144	–

2. táblázat folytatása

Egyetemek	Első védés éve	DI-k (törzstagok) száma	Egyetemi tanár, fő*		Hallgatók, fő (2020. okt.)		Sikeres védések, fő	MTA, %**
			2008	2019	magyar	külföldi		
Magyar Testnevelési és Sporttudományi Egyetem (TF)	2005	1 (7)	10	6	35	5	129	14
Miskolci Egyetem (ME)	1996	7 (74)	61	60	171	129	698	51
Moholy-Nagy Művészeti Egyetem (MOME)	2003	1 (16)	13	9	52	5	145	–
Nemzeti Közszerzői Egyetem (NKE)	2001	4 (57)	36	46	309	54	362	29
Neumann János Egyetem (NJE)	–	1 (10)	2	4	0	0	0	–
Óbudai Egyetem (OE)	2011	4 (38)	15	24	99	51	142	26
Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem (OR-ZSE)	2004	1 (7)	4	8	11	0	29	–
Pannon Egyetem (PE)	2001	5 (50)	38	32	120	73	579	30
Pázmány Péter Katolikus Egyetem (PPKE)	2002	6 (61)	44	49	230	73	575	26
Pécsi Tudományegyetem (PTE)	1993	20 (192)	157	175	886	262	2805	26
Semmelweis Egyetem (SE)	2001	1 (97)	108	107	609	70	1921	18
Soproni Egyetem (SOE)	2000	3 (26)	36	19	79	31	368	29
Széchenyi István Egyetem (SZE)	2000	4 (56)	48	50	197	69	498	31
Szegedi Tudományegyetem (SZTE)	1998	19 (202)	185	178	693	373	3022	27
Színház- és Filmművészeti Egyetem (SZFE)	2002	1 (13)	14	10	48	5	159	–
Együtt	–	157 (1832)	1638	1559	7309	2834	24 860	30

Forrás: URL1; URL2; URL3 (3.1. táblázat)

Megjegyzés:

* egyetemenként az általunk elért legfrissebb adatok;

** a 2021-gyel bezárólag sikeresen védettek közül az MTA köztestületi tagok aránya, a művészeti és hittudományi intézmények nélkül

A harminc intézményből kilenc egyetemen már 2000 előtt is voltak sikeres védések, a jelentős oktatói és kutatói kapacitás lehetővé tette a PhD-képzések gyors megszervezését. Ezen a kilenc hagyományos egyetemen jelenleg is 112 DI működik, ami az összes 71%-át alkotja, a sikeres védéseknek pedig 77%-a itt történt. Közülük is kiemelkedik öt olyan egyetem (BME, DE, ELTE, PTE, SZTE), ahol legalább 12 DI található, az összes DI 58%-a itt működik, a törzstagok 56%-a és az egyetemi tanárok 52%-a itt dolgozik, a hallgatók 60%-a, a külföldiek 59%-a itt tanul, és a védések 62%-a itt történt, az MTA köztestületébe felvételt nyertek 62%-a is ezeken az egyetemeken szerezte fokozatát. Ezek az adatok jelzik a doktori képzések erős koncentrációját, véleményem szerint ezeken a tudományegyetemen van meg az oktatói és kutatói bázisnak, az intézményi háttérfeltételeknek az a kritikus szintje, amely elengedhetetlen a nemzetközileg is elismert tudományos színvonalhoz.

A másik végletet az a 12 intézmény alkotja (kivéve az SE-t), ahol egyetlen DI működik, és a törzstagok száma is viszonylag alacsony. Ezek főleg egyházi és művészeti intézmények, ahol a DI általában a többszintű felsőoktatási rendszer bevezetéséhez igazodva, az oktatói utánpótlás igényei szerint létesült. Az is megfigyelhető, hogy 2010 után hozta létre doktori képzését a korábbi állami főiskolák egy része (BGE, EKE, NJE, OE), újabb információk szerint további intézmények is szervezik és akkreditációra készítik elő a DI-ket.

A DI-k működtetésénél kulcspozícióban vannak az egyetemi tanárok, számuk 2008 és 2019 között minimálisan mérséklődött, 1696-ról 1614 főre, a fokozattal bíró oktatók között arányuk viszont 20%-ról 13%-ra csökkent, 96%-uk DI-vel rendelkező FOI-kban dolgozik.

A fenti adatokból látható, hogy a doktori képzés mint a többszintű képzési rendszer harmadik szintje kiépült Magyarországon, eddig közel 25 000 doktori fokozatot adtak ki. Egy doktori fokozatot szerzett személy végezhet tudományos munkát kutatóintézetben, oktathat FOI-ban, dolgozhat az üzleti szektorban stb. Kérdés, hogy a doktori képzésben elsajátított tudományos felkészültségüket hol kamatoztatják. Habár a doktori képzés erősen koncentrált, de a nemzetközileg is jegyzett egyetemek mellett kisebb intézmények is szerveztek és tartanak fenn DI-t, viszonylag kevés törzstaggal. Mi motiválja ezeket az intézményeket a viszonylag költséges és a kvalifikált humán erőforrásokat lekötő DI-k működtetésére?

A doktoranduszok elhelyezkedéséről

Várakozásaink szerint doktori fokozattal elsősorban kutató-fejlesztő helyeken dolgoznak, amely lehet intézeti és egyéb költségvetési, felsőoktatási vagy vállalati. A három szektorban 2000 óta a tudományos fokozattal bírók száma dinamikusan emelkedett, a két évtized alatt közel duplájára (3. táblázat). A Központi Statisztikai Hivatal (KSH) adatgyűjtésének változása miatt érdemben 2016-tól vethetők össze az adatok, amelyekből az derül ki, hogy 2018 után lényegében stagnál a fokozattal bíró oktatók, kutatók száma. A tudományos fokozattal rendelkezők több kutatóhelyen is számba-

vételre kerülhetnek, a kutató-fejlesztő intézetek és költségvetési kutatóhelyek alkalmazottai főleg a FOI-kban vállalnak másodállást, például a köztisztviselők (KSH, Magyar Nemzeti Bank, minisztériumok stb. alkalmazottai) csak a felsőoktatásban létesíthetnek újabb munkaviszonyt.

3. táblázat. A kutató-fejlesztő helyeken dolgozó, tudományos fokozattal és címmel rendelkezők száma szektoronként Magyarországon

Év	Kutató-fejlesztő intézetben és egyéb költségvetési kutatóhelyen, fő		Felsőoktatási kutató-fejlesztő helyeken, fő		Vállalkozási kutató-fejlesztő helyeken, fő		Összesen
	MTA doktora*	PhD**	MTA doktora*	PhD**	MTA doktora*	PhD**	
2000	563	1470	1280	5 252	60	335	8 960
2005	590	2064	1499	6 900	82	675	11 810
2010	575	2273	1385	8 305	149	1249	13 936
2016	542	3051	1225	10 232	159	1438	16 647
2017	527	3353	1328	11 246	172	1559	18 185
2018	517	3097	1330	11 557	174	1721	18 396
2019	547	3131	1290	11 960	125	1810	18 863
2020	538	3206	1241	11 803	167	1938	18 893
2021	506	3006	1154	12 195	135	2204	19 200
2022	434	3180	929	11 872	132	2110	18 657

Forrás: KSH Statdat 26.1.1.9. (URL6)

Megjegyzés:

* az MTA rendes és levelező tagjai, valamint az MTA doktorai és tudományok doktorai együtt;

** PhD és kandidátus együtt

A szektorok közül kiemelkedik a felsőoktatás, ahol 2016 óta a tudományos fokozattal bírók 69–70%-a dolgozik, az intézeti és egyéb költségvetési szektorban 19–20% és a vállalati kutató-fejlesztő helyeken 10–12%. A felsőoktatásban és a kutatóintézeteknél kissé csökkent 2017 után a létszám, csupán a vállalati szektorban emelkedett némileg. A felsőoktatásban a teljes munkaidős oktatók és kutatók száma 2015 óta lényegében változatlan, 16 600 és 17 200 fő között mozog, miközben a fokozattal bírók aránya 66%-ról 71%-ra nőtt (URL4). Az MTA doktorok száma viszont mindenütt csökkent, főleg a felsőoktatásban (erre még kitérünk).

Hivatalos adatgyűjtés nélkül nehéz megbecsülni, hogy a doktori fokozatot szerzők közül hányan dolgoznak kutató-fejlesztő helyeken kívüli egyéb munkahelyeken, hiszen figyelembe kell venni a nyugdíjazásokat, pályaelhagyókat, külföldre távozókat, halálozásokat stb. Várhatóan nem járok messze a valóságtól, ha szerintem a DI-kben fokozatot szerzett magyar állampolgárok mintegy harmada nem tudományos mun-

kával foglalkozik, legalábbis nem kutató-fejlesztő helyeken. A nemzetközi adatok is arra utalnak, hogy PhD-sokból „túltermelés” van, többen képzettségüknél alacsonyabb végzettséget igénylő munkát végeznek (Bógel–Mátyás 2022; Mészáros–Szabó 2009).

Másik kérdésünk, hogy kisebb FOI-k miért hoztak létre doktori iskolákat, holott a feltételek néha kérdésesek a színvonalas tudományos tevékenység végzéséhez. Szerintem az egyik fontos tényező az Nftv. alábbi előírása [28. § (1)]:

- „a) a tanársegédi munkakörben történő alkalmazás feltétele a doktori képzés megkezdése,
- b) az adjunktusi munkakörben történő alkalmazás feltétele a doktori fokozat megszerzése”.

A DI-k működtetésének egyik fő motivációja az oktatói utánpótlás háttérének biztosítása, mivel az anyagi és társadalmi megbecsültség hiánya miatt kevesen választják az egyetemi oktatói pályát. Ha nincs a saját intézményben megfelelő tudományágban DI, akkor a tanársegédnek egy másik, részben ellenérdekelt versenytárs intézménybe kell felvételizni doktori képzésre, témavezetőt felkérni, órákra és egyéb elfoglaltságokra járni, oktatást is vállalni, ami igen megterhelő, főleg vidéki intézmények esetében. Az egyetemek rá vannak kényszerülve arra is, hogy minél nagyobb számban vegyenek fel doktoranduszokat, mivel oktatási feladataikat – például szemináriumok vezetését – egyszerűen nem tudják megoldani a nappalis doktoranduszok óraadása nélkül. Erre a törvény is lehetőséget ad [Nftv. 44. § (5)], mivel az ösztöndíjas doktoranduszok havi 35 óra – ami közelítőleg heti nyolc órát jelent – munkavégzésre kötelezhetők.

Az Nftv. azt is előírja (9. §), hogy munkaviszony, illetve közalkalmazotti jogviszony keretében foglalkoztatott oktatók, kutatók esetében tudományos fokozattal rendelkezzen az egyetemekenél legalább hatvan százalékuk, az alkalmazott tudományok egyetemeinél legalább negyvenöt százalékuk és a főiskoláknál legalább harmaduk. Mivel fokozattal rendelkező egyént nehéz odacsábítani, ezért az intézmények saját mester-szakos hallgatóikat próbálják ösztönözni és benntartani a doktori képzésekben, ami pedig felveti a belterjesség, a kontraszelekció veszélyét (Lengyel 2015). De ez felpuhíthatja a fokozatszerzés tudományos elvárásait is, hiszen az intézmény alapvető érdeke, hogy a kollégaként számításba vett doktorandusz mielőbb fokozatot szerezzen.

Egyetemek kényszerpályán?

A hazai felsőoktatásban 2008 októberében a teljes munkaidőben foglalkoztatottak közül a tudományos fokozattal bíró oktatók és kutatók száma 8581 fő volt, amely fokozatosan nőtt, 2017-ben 11 193 főre, majd 2023 októberére 12 310 főre. Országosan 43%-os növekedésnek felel meg, de egyetemenként ez a bővülés igen nagy szórással valósult meg, főleg a korábbi főiskolák (NKE, OE, BGE, EKKE) és kisebb egyetemek (KGE, ATE, SZE) növelték minősített oktatóik számát. A részmunkaidős oktatók-

kutatók közül 2015-ben 997, míg 2023-ban már 2102 főnek volt tudományos fokozata (URL4).

A DI-vel rendelkező harminc egyetemen dolgozik teljes munkaidőben a tudományos fokozattal bírók többsége, 2023-ban 94%-a, míg a többi 33 FOI-ban másfél évtized alatt a számuk lecsökkent 825-ről 767 főre. Ez lényegében arra mutat rá, hogy saját DI nélkül igen nehézkes a tudományos fokozattal rendelkező oktatókkal kapcsolatos jogszabályi előírásokat menedzselni, formailag valahogy összeügyeskedve a minősítettek elvárt minimális arányát és a szak- és tárgyfelelősök körét.

További fontos tényező a DI-k létrehozásához [Nftv. 28. § (5)]: a sikeres egyetemi tanári pályázat feltétele a habilitáció megléte. Az említett 387/2012. (XII. 19.) Korm. rendelet pedig leszögezi [22. § (1)]:

„Habilitációs eljárás lefolytatására és habilitált doktor cím odaítélésére a FOI azon a tudományterületen, ezen belül abban a tudományágban és művészeti ágban jogosult, amelyben doktori fokozat odaítélésére jogosult.”

Amint említettük, az MTA doktora tudományos címmé vált, de a tudományos közösség továbbra is az adott szakma „elitjéhez” való tartozásként értelmezi (Bazsa 2017). A MAB 2001-es előírása szerint legalább hét minősített oktatóra volt szükség egy doktori iskola alapításához, közülük háromnak kellett rendelkeznie MTA doktora címmel, s e háromból legalább kettőnek (belső alapító tagok), közte a DI vezetőjének az egyetemmel teljes idejű foglalkoztatottságban kellett állnia (Róna-Tas 2003).

A MAB elvárásait módosította a 33/2007. (III. 7.) Kormányrendelet, mivel megszünt az MTA doktora címhez kapcsolódó külső és belső tagság, ezt követően csak törzstagokról van szó. Jelenleg nem előírás a DI vezetőjével szemben sem az MTA doktora cím, ennek ellenére néhány nagyobb egyetem továbbra is előírja saját doktori szabályzatában (Bazsa 2020). A fokozattal bíró oktatókat alapul véve az MTA doktorok aránya 12%-ról 7%-ra zsugorodott egy évtized alatt, 98%-uk DI-vel bíró FOI-kban dolgozik, 2008-ban az egyetemi tanárok 60%-a volt MTA doktora, 2019-ben már csak 53%-a.

A hittudományi és művészeti intézmények és DI-jeik nélkül 23 egyetem 150 DI-jét tekintve, a DI-vezetők közül 17 az MTA rendes vagy levelező tagja, 17 PhD-s, míg a többi az MTA doktora. A 23 egyetem rektorai közül három MTA-tag és hét fő az MTA doktora, azaz kisebbségben vannak az elismert tudományos tevékenységgel bírók. 2022-ben a hazai felsőoktatás kutató-fejlesztő helyein 130 fő dolgozott, akik az MTA rendes vagy levelező tagjai, csak 13%-uk vállalt DI-vezetést, ami szerintem alacsony arány. Az öt említett tudományegyetem közül is csak kettőn (BME, SZTE) legalább MTA doktora a DI-vezető mindegyike, de például az ELTE-n a 17-ből három DI-vezető nem rendelkezik MTA doktora címmel. Főleg két tudományágnál érhető ez tetten, a gazdálkodás- és szervezéstudományoknál 14 akkreditált DI működik, hét esetben rendelkezik a DI vezetője MTA doktora címmel (átlagos h-indexük 20, míg a másik hét főé 12), az állam- és jogtudományi tudományágban kilenc akkreditált DI-nél hat esetben (átlagos h-indexük 14, a többieké 10).

A doktori kormányrendelet lehetőséget ad arra, hogy több FOI közös DI-t hozzon létre (6/A. §), megteremtve a nemzetközi színvonalhoz elengedhetetlen háttérfeltételek és tudományos műhelyek kritikus tömegét. Ismereteim szerint itthon jelenleg nem működik közös DI, habár a hittudományi doktori képzésekről szóló sajtóhírekben 2010-ben megjelent több nyilatkozat (URL7), vagy a közgazdaságtani doktori képzéseknél is felmerült ilyen javaslat (Bögel–Mátyás 2022). A FOI-k rövid távú túlélési stratégiáit „fortélyos félelem” igazgatja, az intézmények közötti bizalomhiány az együttműködést ellehetetleníti (Lengyel 2021).

Főbb következtetések

A tanulmányban bemutatott részletes adatokból számos következtetés megfogalmazódhat, most csak néhányat emelek ki. Az egyik, hogy az egyetemmé, alkalmazott tudományok egyetemévé váló intézmények mindenáron doktori iskolákat hoznak létre, még ha a feltételek néha hiányosak is. De ugyanígy, a nagyobb egyetemek is minél több tudományágban működtetnek DI-ket, néha minimális számú törzstaggal. Ennek fő oka szerintem egyrészt a doktoranduszok által végzett „költséghatékony” kutatói és oktatói munka, másrészt az oktatói utánpótlás biztosítása, mivel szinte csak saját nevelésű hallgatók válnak oktatóvá, harmadrészt, a habilitáció intézményen belüli menedzselésének lehetősége.

Az is közzismert, hogy a felsőoktatásban országos szinten a teljes munkaidős állások telítődtek, emiatt csak üresedés esetén tud bennmaradni nívósabb egyetemen egy-egy fiatal. Komoly problémát okoz, hogy egy sikeres védelem után hol lehet tudományos munkát találni, amikor a kutatóintézetekben is csökkennek az állások, és a vállalati kutató-fejlesztő helyek is igen lassan bővülnek.

Megfigyelhető a felsőoktatásban az MTA doktora címmel bíró oktatók és kutatók számának visszaesése, ami összefügg a törzstagokkal, közte a DI-vezetővel szembeni elvárások lazításával. Az oktatók előtt a fő cél az egyetemi tanári beosztás elérése, aminél csak az egyik szempont a tudományos tevékenység. Úgy vélem, egy ilyen kis országban a professzori alkalmasság tudományos követelményeit minél szélesebb körű nyilvánosságot bevonva kellene megítélni, ilyen például az MTA doktora eljárás, akár külföldi bírálókat is felkérve, ezáltal is visszaszorítva az érzékelhető kontraszelekciót.

Az MTA köztestületi tagságába a sikeresen doktori fokozatot szerzőknek kb. harmada jelentkezik. Arról csak sejtések vannak, hogy a többiek külföldre távoztak-e, vagy nem találják vonzóknak az MTA köztestületét, esetleg nem végeznek tudományos munkát. A tudományos kutatómunka az ország felemelkedésének egyik záloga, a helyzet javításához megfontolandók a Fiala Kutatók Akadémiájának javaslatai (Wilhelm et al. 2023). A tanulmány címében található kérdésre a válasz szerintem az intézmények típusától függ – a tudományegyetemeken az elsődleges cél tudományos kutatók, míg a kisebb intézményekben inkább az oktatók képzése.

Irodalomjegyzék

- Bazsa György (2002). „Gondolatok a doktori (PhD) fokozatszerzés tapasztalatairól”. *Magyar Tudomány*, 163/5, 648–652.
https://www.epa.hu/00600/00691/00260/pdf/EPA00691_mtud_2002_05_648-652.pdf
- Bazsa György (2017). „Felfelé a pályán. Hazai oktatói-kutatói karrierállomások”. *Magyar Tudomány*, 178/5, 954–606.
https://epa.oszk.hu/00600/00691/00164/pdf/EPA00691_mtud_2017_05_594-606.pdf
- Bazsa György (2020). „Akadémiai doktorok – egyetemi tanárok: párhuzamosak ha találkoznak”. *Magyar Tudomány*, 181/3, 386–395.
<https://doi.org/10.1556/2065.181.2020.3.10>
- Bögel György – Mátyás László (2022). „Doktori iskolák zsákutcában? Néhány gondolat a magyarországi PhD-képzésről”. *Magyar Tudomány*, 183/12, 1541–1560.
<https://doi.org/10.1556/2065.183.2022.12.4>
- Kozma Tamás – Pusztai Gabriella (2009). „Kié a doktori iskola?” *Educatio*, 18/1, 64–74.
https://folyoiratok.oh.gov.hu/sites/default/files/article_attachments/kozma_t_pusztai_g_09_01.pdf
- Lengyel Imre (2015). „Vágyak és realitások közt vergődve: A közgazdasági doktori képzésekről”. *Közgazdasági Szemle*, 62/7–8, 819–834.
https://real.mtak.hu/25814/1/07_Lengyel_Imre_u.pdf
- Lengyel Imre (2021). „Láttelek a hazai közgazdasági felsőoktatásról az egyetemek fenntartóváltása előtt”. *Közgazdasági Szemle*, 68/10, 1055–1088.
<https://doi.org/10.18414/KSZ.2021.10.1055>
<https://real.mtak.hu/132849/>
- Mészáros Sándor – Szabó Gábor (2009). „A doktorképzés (PhD) elvei és gyakorlata hazánkban és az OECD országokban”. *Magyar Tudomány*, 170/1, 86–94.
<http://epa.niif.hu/00600/00691/00061/pdf/086-094.pdf>
- Michalkó Gábor – Havran Dániel – Galgóczi Eszter et al. (2021). „Doktori képzés 2.0: a hazai tudományos utánpótlás-nevelés verzióváltásának megszgyéjén”. *Magyar Tudomány*, 182/4, 449–461.
<https://doi.org/10.1556/2065.182.2021.4.2>
https://mersz.hu/dokumentum/matud202104__5/#matud202104_f57029
- Patkós András (2003). „Kutatás és egyetem kapcsolata Európában és Magyarországon”. *Magyar Tudomány*, 164/8, 1025–1034.
http://epa.niif.hu/00700/00775/00057/pdf/EPA00691_magyar_tudomany_2003-08_1025-1034.pdf
- Pusztai Gabriella – Fináncz Judit – Tóth Dorina Anna (2022). „A doktori képzés hazai és nemzetközi átalakulása”. *Educatio*, 31/1, 85–103.
<https://doi.org/10.1556/2063.31.2022.1.7>
- Róna-Tas András (2003). „A magyar doktori iskolák helyzete és jövője”. *Magyar Tudomány*, 164/10, 1298–1307.
https://epa.oszk.hu/00600/00691/00253/pdf/EPA00691_mt_2003-10_1297-1324.pdf#page=2
- Szigeti Fruzsina (2020). „A doktori képzésből lemorzsolódók vizsgálata”. *Educatio*, 29/1, 135–144.
<https://doi.org/10.1556/2063.29.2020.1.11>
- Wilhelm Imola – Dékány Éva – Hatvani István Gábor et al. (2023). „A Fialat Kutatók Akadémiájának javaslatai a magyarországi fiatal kutatók helyzetének javítására”. *Magyar Tudomány*, 184/12, 1544–1565.
<https://doi.org/10.1556/2065.184.2023.12.11>
- URL1: „Az Országos Doktori Tanács Adatkezelési Tájékoztatója”. *Országos Doktori Tanács* (letöltés: 2024. dec. 7.).
<https://doktori.hu/>
- URL2: „Az MTA köztestületének tagjai”. *MTA* (letöltés: 2025. jan. 5.).
https://mta.hu/koztestuleti_tagok

- URL3: „Felsőoktatási statisztikák. Felsőoktatási statisztikai adatok, letölthető kimutatások (2022.)”. *Oktatási Hivatal* (letöltés: 2025. jan. 5.).
<https://dari.oktatas.hu/firstat.index>
- URL4: „Köszönti önt a Felsőoktatási Információs Rendszer”. *Felsőoktatási Információs Rendszer* (letöltés: 2025. jan. 5.).
<https://firstat.oh.gov.hu/>
- URL5: „23.1.1.20. Felsőoktatás”. *Központi Statisztikai Hivatal* (letöltés: 2025. jan. 5.).
https://www.ksh.hu/stadat_files/okt/hu/okt0020.html
- URL6: „26.1.1.9. A kutató-fejlesztő helyeken dolgozó, tudományos fokozattal és címmel rendelkezők száma szektoronként”. *Központi Statisztikai Hivatal* (letöltés: 2025. jan. 5.).
https://www.ksh.hu/stadat_files/tte/hu/tte0009.html
- URL7: „Közös doktori iskolákat hoznának létre az egyházi egyetemek”. *Eduline* (2011. márc. 1.).
<https://eduline.hu/cimke/k%C3%B6z%C3%B6s%20doktori%20iskola>

A tudományosfokozat-szerzés és az egyetemi habilitációra bocsátás feltételeinek problémái

Problems Related to the Acquisition of Academic Degrees and the Conditions for Admission to University Habilitation

Prugberger Tamás

DSc, professor emeritus, Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Miskolc
prugberger.tamas@t-online.hu

Összefoglalás

A szerző a cikkben a tudományosfokozat-szerzés és a habilitáció hatályos szabályait kritikailag elemzi, és módosítási javaslatokat tesz.

Abstract

In the article, the author critically analyses the current rules on the award of academic degrees and habilitation, and proposes modifications.

Kulcsszavak: tudományos fokozat, tudományos cím, habilitáció, kinevezési feltétel, védés, doktori tanács, akkreditációs bizottság

Keywords: academic degree, academic title, habilitation, appointment requirements, defence, doctoral council, accreditation committee

Amióta a tudományos fokozat megszerzésével kapcsolatos előképzés és a fokozat odaítélésének joga a Magyar Tudományos Akadémia hatásköréből az egyetemek hatáskörébe ment át, a korábbi aspirantúra helyett, az angolszász tudományosfokozat-szerzés hatására az egyetemi képzés harmadik szintjére került a főszabály szerinti, előbb hároméves, majd négyéves doktorképzés és a tudományos fokozat odaítélésének a joga. Az egyetemi doktorképzés ideje alatt a doktorjelöltnek a képzést lebonyolító egyetemi kar doktori tanácsa által kijelölt bizottság előtt nyelvvizsgát és két szakvizsgát kell letennie, mégpedig olyan tárgyakból, amelyek kapcsolódnak a megvédésre kerülő értekezéséhez. Ezt követően a doktori értekezés megírásával és az egyetem által részben a képzést lebonyolító intézmény oktatóiból, részben pedig más egyetemek, valamint kutatóintézetek tudományos fokozattal rendelkező oktatóiból és kutatóiból a doktori tanács által összeállított bizottság előtt történő sikeres védést követően ítélteti oda a doktorjelöltnek a Doktori Tanács a PhD tudományos fokozatot.

E tudományos fokozat birtokában, miként a korábbi, az MTA által adott alacsonyabb kandidátusi tudományos fokozattal úgyszintén, elvileg egyetemi tanárnak is

kinevezhető bárki, bár a kialakult gyakorlat szerint erre ritkán került sor. Korábban is kevés volt a csak kandidátusi fokozattal rendelkező egyetemi tanár, és az ilyen kinevezésekre is általában az 1970-es éveket megelőzően került sor. Az 1970-es évek közepétől az egyetemi tanári kinevezéshez egyre következetesebben megkívánt cím, a „tudomány doktora” szintén az MTA által meghatározott védési folyamat alapján adható magasabb, második tudományos fokozat volt. A mai kialakult és jogszabályban is lefektetett gyakorlat szerint egyetemi tanárnak csak habilitált személy nevezhető ki, viszont docensnek olyan is, aki csak PhD-fokozattal rendelkezik. Vannak egyetemek, amelyek arra való hivatkozással követelik meg a docensi kinevezéshez a habilitációt, hogy az egyetemi docensi, vezető oktatói beosztás a korábbi rendkívüli egyetemi tanári beosztásnak felel meg. A legtöbb esetben azonban a liberális angolszász és ma már a kontinentális Európában is egyre terjedő gyakorlat alapján a docensi kinevezéshez nem igénylik a habilitációt, és ebből jelentkezik az első probléma, amely a doktorjelölti témavezetéssel függ össze.

Minden PhD tudományos fokozattal rendelkező személy a fokozat megszerzését követő naptól kezdve jogosulttá válik doktorjelöltek témavezetésére. Ezért a még nem habilitált egyetemi docensek annak érdekében, hogy minél előbb habilitálhassanak, és a habilitált doktori cím birtokában magasabb docensi fizetésű habilitált docensekké, majd professzorokká válhassanak, arra törekednek, hogy minél több doktorjelölt témavezetésére kapjanak megbízást. Ezért a kari és az egyetemi vezetésre sok esetben nyomást gyakorolnak, hogy elősegítsék minél előbbi habilitációjukat. Ennek egyik leggyakoribb megoldása az, hogy a folyamatban lévő doktori értekezést író doktorjelöltek témavezetőit – arra való hivatkozással, hogy nekik már volt egy vagy több sikeresen védett doktorjelöltjük – arra kéri, hogy az értekezését író doktorjelölt témavezetését adják át az újonnan fokozatot szerzett személy részére habilitációjának meggyorsítása érdekében. Ebből egyfelől az a probléma adódik, hogy az időközben témavezetőnek beugró személy elorozza elődje befektetett szellemi munkáját, másfelől pedig az így beugró személynek nincsen még olyan széles körű rálátása a saját doktori értekezésén kívül eső olyan területekre, amelyeket korábbi témavezetőjének segítségével kutatott a doktorjelölt.

A saját tapasztalataim alapján tudom, hogy az ilyen újonnan érkezett „elődleváltó” témavezetők többnyire felületesen ismerik az átvett személy témáját, különösen annak szakirodalmát. Ezért a műhelyvitákra igen gyakran meglehetősen gyenge értekezések kerülnek, amelyek szigorúbb bírálata nemcsak a doktorjelölt és újdonsült témavezetője, de gyakran még az egyetem vezetésének sértődését is kiváltja. Mindez megelőzhető lenne azzal, ha a korábbi témavezető mellé az ilyen beugrani szándékozó személy csak társ-témavezető lehetne. Ezzel viszont nem értenének egyet a gyorsan habilitálni akarók, mert ahhoz, hogy habilitálhassanak, nem elég egy társ-témavezetés, hanem kettő kell.

E visszasságok kiküszöbölése érdekében helyes lenne az ide vonatkozó jogi szabályozást akképpen módosítani, hogy a doktori fokozat megszerzését követően három éven át az e tudományos fokozat megszerzője csak társ-témavezető lehessen. E

három év leteltét követően is az válhasson témavezetővé, aki előzőleg két sikeres védésnél társ-témavezető volt. Ily módon biztosítható, hogy kellő rálátással legyen az általa oktatott és művelt tudományterületre. Nem véletlen, hogy egy ilyen szabályozás hiányában azt hallom akadémikusoktól, hogy a mai PhD-munkák többsége nem éri el azt a színvonalat, amelyet a korábbi kandidátusi munkák képviseltek. Az MTA Doktori Tanácsa gyakorlata is az, hogy a bírálóbizottság nem DSc-fokozattal vagy MTA doktori címmel rendelkező egy tagjának és opponensének elsősorban kandidátusi és nem PhD-fokozattal rendelkező személyt hívnak be a „nagydoktori” védésekre.

A másik probléma azzal függ össze, hogy a Magyar Akkreditációs Bizottság (MAB) olyan, egyre szigorúbb feltételeket kezd támasztani az egyetemi tanári pályázat feltételeiként, amelyek megegyeznek azokkal, amelyeket az MTA Doktori Tanácsa támaszt az MTA doktora címre pályázókkal szemben. Az MTA doktora cím a legmagasabb tudományos fokozat, amely a tudomány doktora fokozat helyére lépett. A legmagasabb tudományos rang az akadémiai tagság. Annak előfeltétele nem a habilitáció, hanem a tudomány doktora fokozat, illetve az MTA doktora cím. Akadémiai tagságot elérni habilitációval nem lehet. Ezért a habilitációhoz ugyanazokat a feltételeket előírni, mint amelyeket az MTA Doktori Tanácsa a professzori kinevezéshez előír, méltánytalan. Ezenkívül oda vezethet, hogy sok egyetemi kar nem fogja tudni teljesíteni azt a követelményt, hogy legalább hét professzorral rendelkezzen.

Ezzel összefüggésben kialakult már az az abszurd helyzet, hogy van olyan egyetem Magyarországon, amely a habilitáció feltételeként ír elő – csak azért, hogy a MAB-ot lekörözze – olyan követelményeket, mint amelyeket az MTA Doktori Tanácsa az akadémiai doktori cím pályázói számára, miszerint a professzori kinevezés előfeltételei között meghatározott mennyiségű, „A” besorolású külföldi szakfolyóiraton kívül hasonló számú Q1 és Q2 folyóirati publikációval rendelkezzenek. Hab a tortán, hogy felmerült a megszerzett jogok automatikus elvesztésének lehetősége is; amennyiben valamelyik ilyen folyóirat elveszti korábbi magasabb minősítését, akkor az a szerző is hátrébb kerül a rangsorban, aki ilyen folyóiratban publikált. Nem lenne jó, ha ilyen okok miatt idegileg tönkrement, ingerült oktatók foglalkoznának a jövő szakembereivel.

Mindezt más professzor kollégák hasonló észrevételeivel összhangban saját tapasztalataim alapján írtam le. Számos PhD-értekezését sikeresen megvédő, olyan doktorrá és egyúttal egyetemi vezető oktatóvá vált diáknak voltam témavezetője, akik közül több ma már professzor, egy akadémiai doktor, a többi pedig docens vagy vezető tudományos kutató, és akiknek jelentős része habilitált. Emeritusi címet adó egyetemem doktori iskolájának tagjaként most is az iskola oktatója és egy másik egyetem jogi kara doktori és habilitációs bizottságának tagja vagyok, rendszeresen működöm közre egyetemi doktori védéseken és műhelyvitákon levezető elnökként, bírálóbizottsági tagként vagy bírálólóként, valamint akadémiai doktori védéseken opponensként vagy bírálóbizottsági tagként. A tapasztalataim innen vannak, és velem is megtörtént, két ízben, hogy professzori kinevezés elősegítése érdekében megkértek arra, hogy adjam át a témavezetői helyem. Az egyik esetben egy nem habilitált docens kérte tőlem

el egy tehetséges doktoranduszomat, akinek nagyjából már kész volt az értekezése, amely azonban még csiszolásra szorult. Nem egészen tökéletes dolgozatát sikerült megvédenie az utód témavezető sikeres menedzselése mellett. Egy másik doktorandusz esetében, akit témavezetőként sikeresen menedzseltem, olyan értekezést engedett műhelyvitára, amelyet én vezettem le, és amelyen az egyébként tehetséges jelölt sok hiányt mutató dolgozata megalapozottan kemény bírálatokban részesült. Ez jelentős részben annak volt köszönhető, hogy a tőlem „elpártolt” témavezető még nem érett meg arra, hogy önálló témavezető legyen, pláne olyan helyzetben, hogy párhuzamosan a saját habilitációjával is foglalkoznia kellett. E doktorjelölt témavezetését kérte el tőlem az a kolléga, akinek praktikum iránti vénája erősebb, mint az elmélet irányában jelentkező fogékonysága. Így indulhat el egy leépülési folyamat, amely olyan jogi karon nem képzelhető el, amelyen a habilitációs feltételek megegyeznek az akadémiai doktorival. Ez viszont a másik túlzás.

TUDÓSPORTRÉ

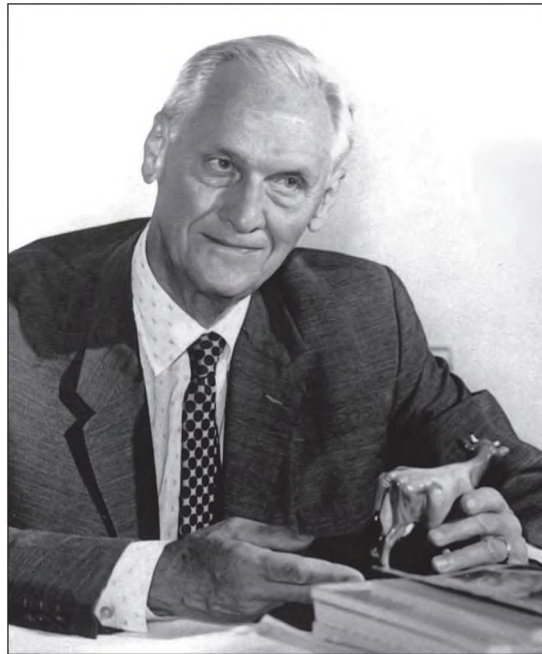
Horn Artúr, a korszerű alkalmazott állatgenetika és -nemesítés úttörője

Artúr Horn, the Pioneer of Modern Applied Animal Genetics and Breeding

Sütő Zoltán¹ – Szendrő Zsolt²

¹ PhD, Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem, Állattenyésztési Tudományok Intézet
suto.zoltan@uni-mate.hu

² az MTA rendes tagja, Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem, Élettani és Takarmányozástani Intézet
szendro.zsolt@uni-mate.hu

1. ábra. Horn Artúr
Forrás: Horn család

Horn Artúr (1. ábra) 1911-ben született Kairóban. Édesapja Horn Albert, hat nyelvet beszélő nemzetközi gazdasági szakértő és sikeres vállalkozó, édesanyja Beöthy Kata, Beöthy Zsolt irodalomtörténész, író, egyetemi tanár, akadémikus leánya.

Ausztiai és svájci iskolái után a Fasori Evangélikus Gimnáziumban tanult. A József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdasági és Állatorvosi Karának Mezőgazdasági Osztályán 1934-ben szerzett oklevelet. Ugyanitt 1935-ben kitűnő minősítéssel doktorált, majd 1952-ben kandidátusi fokozatot, 1954-ben mezőgazdasági tudományok doktora fokozatot szerzett. 1961-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1967-ben rendes tagjává választották.

1943-ban a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Állattenyésztési Tanszékén magántanárrá habilitáltak. 1947-től a keszthelyi, 1949-től a budapesti, majd a Gödöllői Agrártudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára és dékánja volt. Miután az 1956-os forradalom alatt tanúsított magatartása miatt fegyelmi úton eltávolították az egyetemről, két évre eltiltották mindennemű oktatási tevékenységtől. Hogy mit jelentett a hallgatóknak a személyisége, azt az 1958 tavaszán végzett évfolyam 120 hallgatójának megható levele mutatja (Dohy 1996):

„Professzor úr nem lehetett jelen, amikor átvettük a diplománkat, nem hallhatta, amint tanáraink felé köszönetet mondunk áldozatos munkájukért, de ezek a szavak Professzor úr felé is szálltak, és az a néhány arc, akiket letöröltek a tablóról erősebb kezek, nem fog eltűnni szívünkben. Mert odáig még a legerősebb kéz sem érhet el. Mi tudjuk, hogy mit köszönhetünk Professzor úrnak. Köszönjük azt is, hogy megtanított magyar embernek lenni, megtanított gerinces embernek lenni. Tanításait, oktatásait, emlékét szívünkbe zártuk...”

1957-től az Állattenyésztési Kutatóintézetben tudományos munkatársként dolgozott, ahol 1958-ban az általa alapított Jersey Klub mint Horn-iskola vált ismertté. 1963-tól 1980-as nyugdíjba vonulásáig az Állatorvostudományi Egyetem Állattenyésztési Tanszékének egyetemi tanára, 1968-tól annak vezetője volt.

Már fiatal korában méhészkedett, nyulakkal, tengerimalaccal, akvarisztikával és a Columbia Postagalamb Sportegyesület tagjaként postagalamb-tenyésztéssel foglalkozott. 1935-ös doktori értekezését is e témában írta. A galambtenyésztés iránti vonzalma egészen időskoráig elkísérte.

1939-ben előadóként mindössze három fiatal kutatót hívtak meg Európából a „VII. Baromfitenyésztési Világkongresszus és Kiállításra” (Cleveland, USA). Akkor hozta magával Jay Laurence Lush – aki a kvantitatív genetika állattenyésztésben való alkalmazásának legnagyobb tekintélye volt – *Animal Breeding Plans* (1937) című, forradalmian új szemléletű munkáját, amelyet jószerével még Nyugat-Európában sem ismertek. Ennek szellemében folytatta tudományos munkáját, ami felölelte az alkalmazott állatgenetika és -nemesítés számos területét a baromfi-, a sertés- és főleg a szarvasmarha-tenyésztésben. A korszerű tudás melletti kiállását mutatja, hogy az *Állattenyésztés* egyik 1950-es években készült kiadásában inkább nem volt hajlandó a genetika fejezetet megírni, mint hogy az a micsurini-liszenkói tévtanokra épülő genetika szellemében szóljon (Bodó 2011).

Szakmai ismertségének és tekintélyének volt köszönhető, hogy a világháborús pusztítás után a New Hampshire tyúkfajta az Amerikai Egyesült Államokból beke-
rült Magyarországra, de a mulard kacsra fajhibrid első kísérleti keresztezései is az ő
névéhez fűződnek.

Az igazán jelentős eredményeket a szarvasmarha-tenyésztés területén érte el. Meghatározó volt a gyakorlattal, a nagyüzemekkel kialakított, kölcsönös előnyökön
nyugvó kapcsolata. Országos méretű, évtizedeken át folyó kísérletek eredményeként,
munkatársaival közösen három elismert szarvasmarhafajtát nemesítettek ki, ezek: a
tejelő típusú magyar barna, a tejelő magyar tarka és a hungarofríz. Emellett szinte
minden gazdasági állatfajnál (baromfitól a sertésig) aktív közreműködőként és ötle-
tekkal, kísérleti tervekkel segítette a kutatók munkáját (Keserű 1991).

A 20. században a magyar állattenyésztési kutatás kiemelkedő, ha nem a legnagyobb
alakja volt, aki külföldön is méltán elismert szaktekintélynek számított. Csak néhány
nagy hírű egyetem, ahol angol, francia vagy német nyelven adott elő: a berlini Hum-
boldt, Cambridge, Colorado, Edinburgh, Indiana, Iowa, Maryland, Massachusetts,
Párizs, Urbana és Wageningen, de az Állattenyésztők Világkonferenciáján, a Jersey-
tenyésztők Világkonferenciáján vagy a Mariensee-i Max Planck Állattenyésztési
Kutatóintézetben tartott vitaindító előadásai csak néhány kiemelés a sok közül. Négy
évig volt a FAO szakértője, Kubától Indiáig számos ország állattenyésztésének korsze-
rűsítéséért dolgozott (Bodó–Bozó 2004).

Az alkalmazott állatgenetikában, különösen a keresztezés alkalmazásával a kor-
szerűbb és gazdaságosabban termelő állattípusok kialakítása terén ért el nemzetközi-
leg elismert eredményeket. Nevéhez fűződik a populációgenetikai szemlélet bevezet-
ése a magyar állattenyésztésbe és a gyakorlati kutatómunkába. Ennek során feltárta
és továbbfejlesztette a heterózis jelenségének egyes elméleti kérdéseit, leírta a típus-
heterózis jelenségét és gyakorlati hasznosításának lehetőségeit, továbbá kidolgozta az
állatpopulációk integrált – gazdaságossági szempontból meghatározó – értékelésének
módszerét, amely a Horn-iskola egyik kimagasló eredménye (Dohy 1996).

Üttörő módon korszerűsítette az állattenyésztési és alkalmazott állatgenetikai
ismeretek oktatását az agrár-felsőoktatásban. Kiváló, széleskörűen tájékozott, szak-
mai mondanivalóját mindig szemléletes példákkal alátámasztó, igen népszerű oktató
és szuggesztív előadó volt. Számos generáció tanult az általa írt és szerkesztett tan-
könyvekből, úgymint a korszerű ismereteket tartalmazó *Általános állattenyésztésből*
(1955), az öt kiadást megélt *Állattenyésztési enciklopédiából* (1959, 1961, 1963, 1966,
1971) vagy az *Állattenyésztésből* (1976) (Dohy 1996).

Munkássága elismeréseként az NDK Tudományos Akadémiája (1957) és a Belga
Királyi Orvostudományi Akadémia (1980) levelező, a Lengyel Tudományos Akadémia
(1975) és az Angol Szarvasmarha-tenyésztők Szövetsége (1965) tiszteletbeli tagjává
választotta. A Brnói Mezőgazdasági Főiskola (1965), a Halle-Wittenberg Egyetem
(1967), a Gödöllői Agrártudományi (1986) és az Állatorvostudományi Egyetem (1987)
honoris causa doktori címmel tüntette ki. Több nemzet tudósainak szavazata alap-
ján az egész világon elismert tudományos teljesítményéért megkapta a nemzetközi

állattenyésztés-tudományi elismerést, a Nemzetközi Aranytojás-díjat (1970), amelyet az állattenyésztők Nobel-díjának is neveznek. Itthon, többek között, Állami Díjjal (1978), Akadémiai Aranyéremmel (1990) és a MTESZ-díjával (1991) ismerték el munkásságát (Bodó–Bozó, 2004).

Horn Artúr rendkívül szerény, közvetlen, nemzetközi hírű tudós, iskolateremtő egyéniség volt. Mindennél többet mond róla, hogy a 100 grammos Aranytojás-díjat a Mezőgazdasági Múzeumnak ajándékozta. Nagypjával és legidősebb fiával nemcsak az a közös bennük, hogy mindhármukat az MTA rendes tagjává választották, hanem hivatásukat megalapozó, nyilvánosan deklarált nyilatkozatuk is: „Köszönöm az isteneknek, hogy tanítónak tettek.”

Minden generációnak ilyen tanítókat kívánunk. 2003-ban, 93 éves korában hunyt el.

Irodalomjegyzék

- Bodó Imre (2011). „Horn professzor életpályája: kutató, tudományos szervező és munkatárs”. *Animal Welfare, Etológia és Tartástechnológia (AWETH)*, 7, 15–19.
- Bodó Imre – Bozó Sándor (2004). „Horn Artúr”. *Állattenyésztés és Takarmányozás*, 53, 1–3.
- Dohy János (1996). „Horn Artúr életútja”. *Állattenyésztés és Takarmányozás*, 45, 530–534.
- Keserű János (1991). „Köszöntjük a 80 éves Horn Artúrt”. *Állattenyésztés és Takarmányozás*, 40, 193–194.

KÖNYVSZEMLE

Romsics Ignác

Hérodotosztól Harariig

A nyugati történeti gondolkodás korszakai, irányzatai és klasszikusai

Napjaink egyik legismertebb és legnépszerűbb magyar történetírója, Romsics Ignác a szakmai, valamint a szűkebb történészcéhen kívüli elismertségét egyaránt olyan fontos művek közzétételével alapozta meg, mint például a gróf Bethlen István miniszterelnökről szóló hiánypótló életrajza, vagy a hazánk 20. századi történelmét bemutató, nagy sikerű egyetemi tankönyve. A Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjának számító Romsics érdeklődése a kétezres évek elejétől fokozatosan kiterjedt többek között a historiográfia, az emlékezet és a politika összefüggései, továbbá a történeti gondolkodás kérdéseinek vizsgálata irányába is. Ez utóbbi kapcsán idén késő tavasszal *Hérodotosztól Harariig* címmel új kötetel örvendeztette meg szép számú olvasóközönségét.

A kemény borítójú, igényes kivitelezésű munka – miként az alcíme is utal rá – a nyugati, tehát alapvetően az európai és észak-amerikai történeti gondolkodás klasszikusait tekinti át. Persze kivételekről is olvashatunk a könyvben, hiszen a főcímben említett két historikus, Hérodotosz és Yuval Noah Harari is Ázsiában, a Földközi-tenger keleti medencéjének partvidékén látták meg a napvilágot. A szerző azonban a „történetírás atyjának” nevezett ókori Hérodotoszt, valamint a mai kor kétségkívül egyik „sztártörténészének” tekinthető Hararit is egyértelműen a Nyugat szellemi hagyományvilágának szerves részéhez sorolta, vitathatatlanul indokoltá téve helyüket e nagyívű áttekintésben.

Romsics az elmúlt mintegy 2500 esztendő történeti gondolkodását hat szakaszra osztotta, amelyek mindegyikét a rá mindenkor jellemző magas fokú alapossággal, a magyar mellett angol, francia és német szakirodalmi forrásbázisra támaszkodva dolgozta fel. A hagyományos időrenden alapuló fejezetek közül az első az antikvitással, tehát az ókori görög és római szerzőkkel foglalkozik, bemutatva azt a fejlődési ívet, amely mentén a történeti gondolkodás a közel-keleti ún. termékeny félhold mitológiáitól kezdve a világ racionális megértésére törekvő görög filozófián át egészen a hellén elődjeik munkáit és módszertanát csekélyebb mértékben követő római történetírókig húzódtott. Romsics értékelése szerint innen eredeztethető a nyugati civilizáció hajnala.

A második egység a középkori keresztény történetírást helyezi középpontba. A Nyugatrómai Birodalom bukásától a reneszánszig tartó időszakot a Biblián és a krisztusi tanításokon alapuló világnézet határozta meg, amely hatással volt a történetírásra is. Ekkoriban a régmúlt eseményeit főképpen a püspökségeken, kolostorokban,

továbbá az uralkodói udvarokban jegyezték le, a legelterjedtebb műfajoknak pedig az évkönyvek, a geszták, a krónikák és az életrajzok számítottak.

A 15–17. században aztán meghatározó gazdasági, társadalmi és politikai változások indultak el a kontinensünkön, melyek elsőként a középkori hagyományoktól elforduló és az antikvitás emlékeit, szokásait és kultúráját új életre keltő reneszánszban öltöttek testet. Ennek nyomában járt a reformáció, amely szembehelyezkedett a római katolikus egyházzal, illetve annak sok évszázados hittételeivel. Végezetül a 17. századra teljesedett ki a szerző meglátása alapján a tudományos gondolkodás azon forradalma, amelyre a modern világszemlélet támaszkodik.

A negyedik fejezet súlypontja a 18. század, a felvilágosodás és a francia forradalom kora. A korábbi évszázadok fentebb taglalt átalakulásai, karöltve a tudományos felfedezésekkel és a technikai újításokkal, ekkoriban már egyre gyorsuló ütemben folytatódtak. A történetírás is mindinkább szakszerűbbé és intézményesültebbé vált, amit az is jelzett, hogy 1764-ben, Göttingenben megalapították a világ első történeti tanszékét, ahol az eredetileg teológus végzettségű Johann Christoph Gatterer vezetésével már követelménnyé emelték a források megbízhatóságának ellenőrzését, illetve rendszeresítették a kronológiai, numizmatikai és címertani szemináriumokat is. Mindemellett Gatterer a friss tudományos eredmények és történetírói módszerek megismertetésére német nyelvű szakfolyóiratot indított.

A göttingeni tanszékhez hasonlóan a 19. század folyamán, mely Romsics kötetének következő egysége, tucatjával alakultak német földön új történészi szellemi műhelyek. Számuk a 20. század hajnalára elérte a 175-öt. A szerző amellett szállt síkra, hogy a történetírás a 19. században formálódott önálló akadémiai diszciplínává. Befejeződött az elszakadása a teológiai gondolkodás középkori sémáitól, és meggyökeresedtek a tudományos jellegét szavatoló módszertani eljárásai is. Ezt jelentős mértékben segítette elő a darwini evolúciós elmélet széles körűvé vált elfogadottsága, valamint a paleontológiai, régészeti, etnológiai és antropológiai kutatások fellendülése.

Az utolsó – és egyben legterjedelmesebb – fejezet a 20–21. századot tárgyalja, amikor a történetírás filozófiai és módszertani szempontból is sokszínűvé vált. A 20. század első évtizedeiben bontakozott ki, majd a második világháború végétől az 1970-es évekig elterjedt volt a társadalomtudományos történetírás. A század utolsó harmadában azonban megjelentek a „posztmodern történetírás” vagy az „új történetírás” irányzatai is, amelyek egyebek mellett a társadalmi nemek történetének kutatására, a mikrotörténelemre, vagy éppen a kontrafaktuális történetírássra helyeztek fokozottabb hangsúlyt.

S noha az elmúlt két és fél évezredben a történetírás számos változáson esett át, a történészek számára már a Kr. u. 2. században élt görög satíráíró, Lukianosz megfogalmazta az erkölcsi és szakmai iránytűt:

„Ha valaki történetírásba kezd, csak az igazságnak szabad áldoznia, semmi mással nem kell törődnie. [...] Legyen hát a történetíró bátor, megvesztegethetetlen, független, a szólásszabadság és az igazság barátja. [...] Legyen

igazságos bíró, jóindulatú mindenkihez, de egyik félt se részesítse méltatlan előnyben. [...] Ne azzal törődjék, mit gondolt ez vagy az, hanem azt kell megmondania, hogy mi történt.”

Jelen sorok szerzőjének véleménye szerint Romsics Ignác, akárcsak a korábbi műveit, úgy ezt a könyvét is a fentiek szellemében jegyezte. A rendkívül adatgazdag és világos stílusban megírt kötet ezért jó szívvel ajánlható a történelem iránt érdeklődő magyar olvasóközönség lehető legszélesebb körének.

✱

Romsics Ignác (2024). *Hérodotosztól Harariig. A nyugati történeti gondolkodás korszakai, irányzatai és klasszikusai*. Budapest: Helikon Kiadó, 536 o.

Gali Máté

kutatótanár, Mathias Corvinus Collegium
Társadalom- és Történelemtudományi Iskola

Mester Béla – Mészáros András szerkesztők *A magyar filozófia történetírása*

A Mester Béla és Mészáros András által szerkesztett tanulmánykötettel újabb fontos állomáshoz érkezett a Gondolat Kiadónál megjelenő, a magyarországi filozófia történetét bemutató Ergo sorozat. *A magyar filozófia történetírása* cím mind a metodológiai aspektust, mind pedig a konkrét historiográfiai vonatkozásokat megjeleníti, s a szerkesztők ennek megfelelően a kötet összesen tizenhat írását egy módszertani és két – kronológiailag elkülönülő – történeti fejezetbe csoportosították.

„A magyar filozófiatörténet-írás módszertana” című fejezet Perecz László tanulmányával kezdődik, aki – a legutóbbi összegzések szerzői szándékainak és strukturális sajátosságainak áttekintését követően – az elmúlt öt évtized fontosabb magyarországi kiadású filozófiatörténeteit is értékeli a narratívaalkotás, a kánonképzés és az ábrázolás módszertana szempontjai alapján.

Mészáros András átfogó tanulmánya a magyar filozófiatörténet-írás megvalósult narratíváit veszi sorra, s a kronologikus leírásokkal szemben az instrumentalizációs folyamatok és a művekben leképeződő diskurzusformák feltárását tartja leginkább alkalmas eszköznek a heterogén történeti jelenségek megragadására.

Mester Béla a történeti leírás konstrukciójellegét demonstrálja tanulmányában, több aspektusból is. Erdélyi Bojót esete kapcsán bemutatja a filozófiai személyiség megformálásának egy specifikus esetét, a továbbiakban pedig azt, hogy a nemzeti filozófiák milyen elvárásoknak, illetve önképeknek megfelelően alakították saját tárgyukat, például Almási Balogh Pál vagy Erdélyi János filozófiatörténetei esetében. A harmadik példa azt érzékelteti, hogy e szempontok miként érvényesülnek a jelenlegi kelet-közép-európai, illetve közép-európai (elvileg regionális szempontú) filozófiatörténeti szintézistörekvésekben, s hogy miként hátráltatják egy konszenzusos szempontrendszer létrejöttét, vagy akár a történetiség elvének érvényesülését.

Veress Károly a közelmúlt kánonképzésének problémáját az erdélyi filozófiatörténet aspektusából vizsgálja. A lábjegyzetek hiánya nemcsak az e résztemában kevésbé járatos olvasó helyzetét nehezíti meg, hanem az azonos hivatkozási apparátust alkalmazó kötet formai egységét is megtöri valamelyest.

Laczkó Sándor írása „A magyar nyelvű filozófiai irodalom adatbázisáról” ad a technikai részletekre is kiterjedő, s a filozófiatörténeteszek gyakorlatában hasznosítható módszertani ismertetést.

„A magyar bölcsészet múltja” című fejezet első két tanulmánya a magyar filozófiatörténetben jobbra kevésbé hangsúlyosként megjelenített angol hatásokat veszi számba. Smrcz Ádám a *sensus communis* fogalmának főként Laskai Jánoshoz köthető hazai recepciótörténete kapcsán nem csupán az ismertebbnek tekinthető Shaftesbury- és Hutcheson-vonatkozásokat tekinti át, hanem a fogalomkör antikvi-

tástól Justus Lipsiusig terjedő előzményeit is. Guba Ágoston Bayer János természetfilozófia rendszerkísérletének vizsgálata során mind a módszertani, mind a gyakorlati aspektusokat nyomon követi.

Simon József cikkében, Apáti Miklós és Bethlen Miklós műveinek elemzése során, rámutat arra, hogy a természetjogi tradíció és a posztkartezianus filozófiák együttes recepciója nyomán a nyugat-európaiától különböző, specifikus vonásokkal rendelkező lokális mintázatok alakultak ki.

Gángó Gábor nagy tényanyagot feldolgozó tanulmánya egyetlen intézmény, a sárospataki kollégium természetjog-kurzusai kapcsán ad képet a nyugat-európai tendenciákhoz való felzárkózás 18. század végére felgyorsuló üteméről.

Varga Péter András részletes interpretációját adja Pauer Imre 1892-es plágiumügyének, a botrányos afféron messze túlmenő tanulságokat is levonva. Egyik megállapítása szerint „a magyar kultúra »filozófiátlansága« [...] mintha jelentős részben egyszerűen valamiféle öngerjesztően *önsorsrontó viselkedés* eredménye lenne e szakterület privilegiált professzionális képviselői részéről” (174).

„A magyar bölcsészet a 20. században” című harmadik fejezet első írásában Ungvári Zrínyi Imre a konstellációkutatás módszertanát adaptálja Böhm Károly filozófiájának vizsgálatára, s az intellektuális terek fogalmi keretét alkalmazva kiemelt figyelmet szentel Rudolf Hermann Lotze hatásának.

Szabó Bettina Lukács-interpretációja a kultúra fogalmát tekinti a filozófus munkássága – nem csupán korai pályájára értelmezhető – egységtényezőjének.

Székely László tanulmánya egyszerre problémafelvetés és esettanulmány, amennyiben a filozófiai teljesítmények összemérhetőségének kérdését, illetve Palágyi Menyhért és Lukács György filozófiai teljesítményének összemérhetőségét állítja középpontba. A cikk meggyőző módon érvel Palágyi munkásságának jelentősége mellett, s bár kiemeli Lukács relatív túlértékeltségét, sokszorososan nyomatékosítja a lukácsi életmű értékeit is.

Az interdiszciplinaritás produktív jellegét leginkább Sándor Klára érdekfeszítő írása példázza. A tanulmány Karácsony Sándor fogalmainak tényleges jelentését az eredeti, nyelvközpontú kontextusból vezeti le, elosztatva azokat a félreértéseket, amelyek például az alá- és mellérendelő jelleg interpretációja kapcsán jelentkeztek, s Karácsony fogalomrendszerét éppen annak nyelvészeti aspektusú „lefordítása” révén emeli be a magyar filozófia történetének a kortárs nyugat-európai jelenségekkel (elsősorban a nyelv nem privát jellegű értelmezéseivel) szinkronban lévő, s egyedi vonásokkal is rendelkező teljesítményeinek sorába.

Kovács Gábor a kultúrkritika jelenségegyüttesének keretében tárgyalja Hamvas Béla és Németh László műveit, párhuzamba állítva azokat Lewis Mumford írásaival. E megközelítésben az esszé nem valamiféle negatívum az akadémiai filozófus kifejezőmódjával szemben, hanem a választott magatartáshoz illeszkedő műfaj. „Nem arról van szó, hogy Hamvas ne lenne képes az akadémiai tudományos normáknak eleget tenni. Korának egyik legolvasottabb magyar értelmiségije, elképesztő erudícióval” – szögezi le Kovács (295).

Szücs László Gergely kötetzáró cikke Heller Ágnes humanista morálfilozófia kialakítására irányuló törekvéseit vizsgálja, illetve a végül az e formában meg nem valósult program 1960-as évek közepén kialakult konceptuális kereteit rekonstruálja.

A sorozat egyik előző, Mester Béla által szerkesztett kötetéhez (Mester Béla, szerk. [2016]. *[Kelet-]Közép-Európa a [magyar] filozófiatörténetben. Régiók, határok, identitások*. Budapest: Gondolat) hasonlóan jelen esetben is jól érzékelhető a szerkesztőknek az a szándéka, hogy új témák és nézőpontok felvetése, illetve a határterületekkel foglalkozó szerzők felkérése révén a filozófiatörténeti szakmánál jóval tágabb olvasóközönséghez juttassák el a legújabb kutatási eredményeket. Talán a korábbiaknál is erőteljesebb az a tendencia, hogy a mostani kötetben a nem kizárólagosan filozófiai teljesítmények is a filozófiatörténeti értelmezés részeként jelennek meg. (Ennek a tágabb, a katedrafilozófiát, a szociologikus, a nyelvészeti, illetve az esszéisztikus megközelítéseket is magába foglaló filozófia-, illetve filozófiatörténet-értelmezésnek az elméleti kereteit a korábbi években jobbra éppen e kötet szerzői – elsősorban Mészáros András, Mester Béla, Perecz László és Varga Péter András – dolgozták ki.) Öröndetes a külső nézőpont szempontjának – a peregrinációtörténetnek, illetve a magyarországi születésű szerzők külföldi recepciótörténetének – erőteljes jelenléte is, hiszen a hazai filozófiatörténeti kánon és az egyes szerzők nemzetközi szakirodalomban való reputációja nem mindig van fedésben egymással. A kötet természetesen nem írja felül, de erőteljesen árnyalja a magyar filozófia megkésetttségével és követő jellegével kapcsolatos konszenzust. A megkésetttség mértékének és jellegének további felmérését nagyban elősegíthetné a kelet-közép-európai filozófiák – Mester Béla cikke által is szorgalmazott – komparatív vizsgálata, illetve a magyar filozófia történetének a nemzetközi diskurzusba való még erőteljesebb bekapcsolása, aminek fontos etapa lehetne e kötet angol nyelvű változatának kiadása.

A keménytáblás könyv imponáló megjelenése a Gondolat Kiadó munkáját dicséri. A borító (a Nagy-Tarpatak-völgyét ábrázoló Csontváry-festmény reprodukciójával, illetve az e tájrészletet ábrázoló fotóval) nemcsak a historiográfiai leképezés problémájának megjelenítéseként telitalálat, hanem – rímelve a korábbi Ergo-könyvek borítóinak képi megoldásaira – a magyar filozófia múltját feltáró kötetek sorozatjellegét formailag is tovább erősíti.

★

Mester Béla – Mészáros András, szerk. (2023). *A magyar filozófia történetírása*. Budapest: Gondolat, 348 o.

Gurka Dezső

PhD, habil., Gál Ferenc Egyetem

Hunyady György *Rendszerattitűdök a változó közgondolkodásban*

A kötet gazdag empirikus kutatási eredményekre építve kapcsolódik a szociálpszichológia aktuális tudományos diskurzusához, mely az érzelmek és a motivációk szerepét társadalmi kontextusban tárgyalja. Az egyetemes pszichológiai összefüggések keresésén túlmenő, jelenkortörténeti ambíciója is van azonban azzal, hogy a magyar társadalomban végbemenő gyökeres társadalmi változások személyes véleményekben, attitűdökben, értékválasztásban megjelenő lenyomatát részleteiben is rögzíti és elemzi. A nagy kutatói tapasztalattal rendelkező, a közgondolkodás történeti dimenziójára fogékony és komplex összefüggéseket kereső szerző mindkét célt maradéktalanul igyekszik megvalósítani ebben az összefoglaló kötetében. Hunyady György a bevezetőben maga is párhuzamot von korábbi monográfiájával (Hunyady [1996]. *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Budapest: Akadémiai Kiadó), mely egy másik tudománytörténeti és társadalomtörténeti korszakban nagyon hasonló vállalkozás eredményeként jelent meg emberöltőnyi idővel ezelőtt, és formálta akkor a hazai szociálpszichológusok fiatal generációjának szakmai horizontját.

A kötet hat nagyobb fejezetében a szerző kimerítő elméleti áttekintést ad a kortárs szociálpszichológia egyik klasszikussá vált, de még dinamikusan fejlődő területéről. A rendszerigazolás-elmélet szakirodalmát kiegészíti a társadalomról alkotott kép kapcsolódó elméleteivel, kutatási eredményeivel. Áttekintése nem is áll meg a szociálpszichológia szakterületi határainál, történettudományi, társadalombölcseleti elődöket is kedvvel idéz meg.

Az elméleti elemzéshez hasonló súllyal szerepel a saját kutatási eredmények bemutatása a kötetben. A társadalmi rendszerre irányuló attitűdök vizsgálatának évtizedes kutatásokra építő, több hullámban gyűjtött és elemzett eredményeit saját elméleti-fogalmi keretben foglalja össze. A társadalomhoz való személyes viszonyuláshoz további összefüggésként kapcsolja a társadalmi közérzet sokrétű mutatóit, az értékválasztásokat és a demokrácia jogállami alapjainak elemzését. Ezzel a nemzetközi szakirodalomban is egyedülállóan komplex társadalom-lélektani jelenségkörben és kutatási eredményekben kalauzolja el az olvasót.

John Jost rendszerigazolás-elmélete szolgál a monográfia elméleti kiindulópontjaként, mely szerint az emberek a biztonság iránti pszichológiai szükségletük miatt hajlamosak támogatni a status quót, még akkor is, ha az ellentétes az érdekeikkel. A rendszerigazolásra törekvés mellé állítja azonban Hunyady a rendszerkritika megjelenését, amikor az egyének elégedetlenségüket fejezik ki a fennálló társadalmi

renddel szemben. A rendszerkritika egyik jellemző megjelenési formájaként a szerző hosszabb ideje vizsgálja a kontraszelekció-élményt, amely nézetek, érzések komplex formájaként képviseli, hogy a társadalmi felemelkedés nem az érdemeken, hanem a hatalom által különféle céllal és eszközökkel megvalósított kivételezésen alapul. A jelenséget számos korábbi publikációjában tárgyalta, a kontraszelekcióval kapcsolatos nézetek bemutatását választotta akadémiai székfoglalója témájául is 2002-ben. Ebben a kötetben történelmi kontextusba helyezi a kontraszelekció megjelenését a magyar társadalomban, és megvizsgálja, hogy milyen hatással van a rendszerrel kapcsolatos átfogó viszonyulásra, a rendszerattitűdökre, de hogyan változik maga is a történeti-társadalmi kontextussal.

A rendszerattitűd Hunyady által javasolt fogalma integrálja a személyes hajlamot a rendszer támogatására és kritikájára. Közös modellbe foglalja így a társadalmi rendszer létének, működésének igazolását és megkérdőjelezését. Kibékíthetetlen ellentmondás feszül látszólag e két hozzáállás között, azonban a kötet részletesen bemutatja, hogy a rendszerattitűdök egymással összetett viszonyban lévő két dimenziójaként is felfoghatók. A kétféle viszonyulás dinamikáját különböző területeken követhetjük végig a kötetben.

A társadalmi rendszerre adott érzelmi reakcióik között a szerző nem személyes, hanem társadalmi összefüggésben tárgyalja a boldogság, elégedetlenség, a szuverenitás és a kiszolgáltatottság érzését. Eredményei azt mutatják, hogy a közhangulatot befolyásolja a tágabb politikai és gazdasági kontextus, sokan érzik magukat Magyarországon a 2010 után kiépülő társadalmi berendezkedésben kiszolgáltatottnak.

A magyarok értékpreferenciáit is vizsgálja a kötet a társadalmi rendszerhez való viszonnyal összefüggésben. Milton Rokeach értékelméletét felhasználva Hunyady feltárja, hogy a szabadság, egyenlőség és biztonság értékeinek fontossága hogyan változik a társadalmi és politikai környezettel. A közgondolkodásban a demokráciáról kialakult képet, annak változását is nyomon követi. Láthatjuk itt a növekvő szkepticizmust a demokratikus intézményekkel szemben. Ehhez kapcsolva a jogi intézmények hatékonyságáról és a magyarországi igazságszolgáltatásról alkotott véleményeket is elemzi a szerző.

A könyv nagy részét a 2010 és 2013 között végzett közvélemény-kutatások eredményeinek bemutatása és elemzése teszi ki. Ezeket az adatokat kordokumentumként is olvashatjuk. Talán a szerző szándéka is volt, hogy ha valaki a 2010-es évek magyarországi történetét kívánja megérteni, ahhoz a kötetben találjon adatokkal alátámasztott, de a társadalmi működés politikai és történeti értelmezésére is nyitott, részletes képet.

A kötet empirikus eredményei egy olyan társadalmat mutatnak, amely mélyen megosztott a fennálló rendszert igazolók és a rendszert kritizálók között. Az emberek egy része úgy érzi, hogy elszakadt a rendszertől, és elidegenedett tőle, míg mások kényelmet és stabilitást találnak benne. A nagyobb igazságosság iránti igény növekszik,

de a bizonytalanságtól való félelem akadályozza a társadalmi változásokat. Akötetben leírtak alapján ez a külső és belső megosztottság valószínűleg meghatározó szerepet fog játszani az ország jövőjének alakításában.

✱

Hunyady György (2021). *Rendszerattitűdök a változó közgondolkodásban. Pszichológiai kutatások és módszerek 2*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 472 o.

Kiss Paszkál

habilitált doktor, egyetemi docens
Károli Gáspár Református Egyetem Pszichológiai Intézet, Budapest
kiss.paszkal@kre.hu

Pléh Csaba

*Laying the Foundations of Independent Psychology
The Formation of Modern Psychology Volume 1.*

*Diversification and Professionalization in Psychology
The Formation of Modern Psychology Volume 2.*

Végre megjelent a várva várt angol nyelvű pszichológiatörténeti mű Pléh Csabától! Évek óta tudtuk, hogy dolgozik rajta, s nagy érdeklődés és kíváncsiság övezte a két kötet kiadását. Várakozásainkban nem csalódtunk, s valóban Pléh Csaba magnum opusáról beszélhetünk a két vaskos kötet kapcsán. A fő mű szerzőjének az életműve alapvetően három nagy tudományterületet érint: pszicholingvisztika, megismeréstudomány és pszichológiatörténet. A két angol nyelvű kötet segítségével voltaképpen a szerző kognitív tudományi és történeti munkássága válik elhelyezhetővé. Pléh Csaba ezeket a területeket érintő korábbi könyvei és cikkei szépen beilleszthetők a két angol nyelvű kötet narratívájába.

Az első kötet első fejezete részletesen kitér a különböző pszichológiák beazonosítására. A szerző az alábbi pszichológiákat különbözteti meg: implicit pszichológia, explicit pszichológia (tudományos pszichológia), népi pszichológia (ezen belül naiv pszichológia), pop-pszichológia. Megítélésem szerint ezekhez még hozzá lehetne adni az úgynevezett pszichofolkloort, ami a szólásokban és közmondásokban rejlő pszichológiai ismereteket jelenti, például: Akit a kígyó megmar, az a gyíktól is fél. Természetesen lehet úgy érvelni, hogy ez is voltaképpen a népi pszichológiába tartozik. A naiv pszichológiát szokás vágy-vélekedés pszichológiának is tekinteni. Ez utóbbi sokszor központi szerepet kap a történeti bemutatásban. Például a 2. kötet harmadik fejezetében egy igen izgalmas és informatív táblázat mutatja be jó néhány tudományos pszichológiai elmélet lényegét a vágy-vélekedés pszichológia szempontjából.

Az első kötet első fejezete egy vitatott kérdések szövegdobozban tárgyalja a tudományos paradigmák és a pszichológia kapcsolatát. Bemutatja, hogy sokak szerint a pszichológiatörténet is lineáris paradigmák sorozata (korai introspektív tudatlélektan, behaviorizmus, kognitív pszichológia), míg mások szerint a pszichológia multiparadigmatikus tudomány (például egyszerre van jelen napjainkban az evolúciós pszichológia, a kulturális pszichológia és mondjuk a konnektionizmus). Létezik azonban még egy felfogás, amelyet Pléh nem említ meg, ez pedig az lenne, hogy a pszichológia még egyszerűen úgynevezett preparadigmatikus tudomány. Nem létezett és nincs még napjainkban sem olyan átfogó paradigma, amely az összes pszichológus munkáját irányítaná, megszabná. Az optimisták szerint majd valamikor a jövőben kialakul egy ilyen mindent meghatározó paradigma.

Pléh Csaba a lélektan történetének tényleges bemutatását Descartes-tól indítja. Fontos azonban megjegyezni, hogy számos remek pszichológiatörténeti mű az ókori

gondolkodók implicit pszichológiájának az ismertetésével kezdődik. Természetesen a szerző által választott kiindulópont és a jelen közötti történet is hatalmas anyag. Eből kiindulva minden fejezethez megadható olyan további szakirodalmi forrás, amely hiányzik a műből. A két kötet így is imponálóan terjedelmes irodalmat dolgoz fel. A Descartes-fejezetből például hiányzik Farkas Katalin angol nyelvű könyve, amely tekinthető egy neokarteziánus műnek is.

Az első kötet harmadik fejezete a felvilágosodás implicit pszichológiáját tárgyalja. Ebben a fejezetben kerül sor többek között Locke munkásságának az értékelésére is. Pléh itt Locke-ot mint az empirista mozgalom egyik paradigmaticus képviselőjét mutatja be. Miként az számos pszichológiatörténész szerint kimutatott, ez egy igen egyoldalú olvasat. Jóllehet Locke valóban nem hitt az innát ideák és alapelvek létezésében, azonban hitt az elme műveleteinek (például emlékezés, gondolkodás, összehasonlítás stb.) veleszületettségében. Ebben a fejezetben tárgyalja Pléh Csaba Kant munkásságát. Természetesen itt is lehet további szerzőkre és irodalomra hivatkozni, amelyek hiányoznak a műből. Például a szerző nem érinti Peter Strawson könyvét Kantról vagy éppen a későbbiekben Strawson személyfogalmát, amely téma pedig központi jelentőségű a 2. kötet 2. személyiség-lélektannal kapcsolatos fejezetében.

Az első kötet további izgalmas fejezetei bemutatják a korai idegtudomány hatását a modern pszichológia kialakulására, különös tekintettel a reflexekre és az idegrendszeri lokalizációra. Ezt követi a mérés megszületése a pszichológiában és az első kísérleti pszichológiai laboratórium megalapítójának, Wundtnak a tárgyalása. A könyv részletesen bemutatja az angolszász pszichológia kialakulását is az evolúciós gondolat és az amerikai strukturalizmus, valamint funkcionális megjelénésén keresztül. További fejezetek tárgyalják az új pszichológia terjedését a 20. század fordulóján Európában, valamint a kísérleti pszichológia bírálatait (platonizmus, irracionizmus, embertudományi alternatíva, szellemtudományok) is. Az első kötet a három nagy pszichológiai iskola, a behaviorizmus, az alaklélektan és a pszichoanalízis bemutatásával zárul.

A második kötet a különböző szakpszichológiák kialakulását részletezi. Itt kerül sor a különböző mélylélektani mozgalmak és a neofreudizmus tárgyalására, valamint a személyiségpszichológia, a motivációs és dinamikus pszichológia, illetve a fejlődés-lélektan történeti jellemzésére. Ebben a második kötetben két fejezet is foglalkozik a társas és társadalmi aspektusokkal. A szociálpszichológia történetét feldolgozó fejezetből hiányoltam Nisbett és Wilson mára klasszikussá vált közös munkájának az említését az introspekció korlátairól. Nisbett újabb felfogását a kultúra hatásáról a megismerésre már tárgyalja a könyv.

A szociális fejezeteket a szovjet-orosz pszichológia történetének, valamint a neobehaviorizmus bemutatása követi. Egy külön fejezet szól a mai kognitív pszichológia kialakulásáról. Itt aránylag jelentős figyelmet kap Roger Brown munkásságának méltatása. Sajnálatos módon azonban a szerző ennél a méltatásnál nem említi Brown és Fish közös munkáját a nyolcvanas évek elejéről, amely pedig mára az úgynevezett interperszonális igék vizsgálatának klasszikusává vált, elindítva egy

egész nagyszabású kutatási programot a szociálpszichológia és a pszicholingvisztika érintkezési pontján.

Az ezredforduló pszichológiájának bemutatása is sokrétű, azonban itt is hiányzik több fontos mozzanat. A főemlősök mentalizációs képességének korlátai kapcsán a szerző Call és Tomasello 2008-as helyzetjelentését idézi szó szerint, amely szerint a primáták nem képesek hamis vélekedést tulajdonítani. Azonban éppen ezek a szerzők később, 2016-ban Krupenye vezérletével kimutatták, hogy az emberszabásúak is képesek hamis vélekedés alapján anticipálni a viselkedést.

E fejezet további hiányossága, hogy jöllehet részletesen kitér a neurális darwinizmus ismertetésére, azonban az alternatív megközelítéseket nem említi. Itt tehát hiányzik az úgynevezett neurális konstruktivizmus bemutatása, amely pedig napjaink egyik vezető kognitív idegtudományi irányzata. A második kötet a millennium után a jövő pszichológiájának az elővételezésével zárul.

Összességében elmondható, hogy Pléh Csaba angol nyelvű, kétkötetes, s így mintegy ezeroldalas munkája kiemelkedő szellemi teljesítmény; hatalmas szakirodalmi dzsungelben vág rendet, s megkerülhetetlen olvasmány a pszichológiatörténet iránt érdeklődő diákoknak, szakembereknek és a laikus olvasóközönségnek is. A két kötet minden egyes mondata rendkívül informatív, és a szerző egyáltalán nem vádolható szószátyársággal, megfogalmazásai mindig tömörek, ugyanakkor sokatmondók.

✱

Pléh Csaba (2024). *Laying the Foundations of Independent Psychology. The Formation of Modern Psychology Volume 1*. London: Routledge of Taylor and Francis Group, 516 o.

Pléh Csaba (2024). *Diversification and Professionalization in Psychology. The Formation of Modern Psychology Volume 2*. London: Routledge of Taylor and Francis Group, 582 o.

Kiss Szabolcs

PhD, habil., Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Pszichológiai Intézet

Xavier Barral i Altet – Lövei Pál – Vinni Lucherini – Takács Imre
szerkesztők

Művészet a középkori Magyarországon

Az ismertetett kötet első, angol nyelvű kiadása 2018-ban jelent meg a Római Magyar Akadémia kiadványaként, a Viella Kiadó gondozásában (*The Art of Medieval Hungary*. Studia, 7. Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma). Felismerve, hogy a középkori Magyar Királyság töredékességében is jelentős művészeti öröksége és annak szakirodalma elsősorban nyelvi korlátok miatt kevésbé hozzáférhető a nemzetközi szakmai közönség számára, a szerkesztők egy, a művészettörténeti kutatás legújabb eredményeit tükröző összefoglaló munka megjelentetésével kívántak enyhíteni a hiányon. A törekvés időszerűségét és egyben sikerét az angol nyelvű kötet nagyszámú recenzióban tükröződő nemzetközi fogadtatása is visszaigazolta.

A könyv magyar kiadása örömteli, egyben kézenfekvő döntés volt; a felfrissített, küllemében is megújult kötet a szakemberek és a szélesebb olvasóközönség számára egyaránt haszonnal forgatható, a középkori magyarországi művészet egészét átfogóan és korszerű szempontok szerint tárgyaló kézikönyvként magyar nyelven is hiánypótló.

A nemzetközi szerkesztői összefogáshoz hasonlóan a huszonöt nevet számláló szerzőgárda is rangos és sokszínű. A tanulmányok és a rövidebb, szócikkyszerű összefoglalók szerzői javarészt a középkori és reneszánsz művészettörténet magyarországi szakemberei; névsoruk a tárgyalta emléktanyag egyes részeit magukénak tudó szomszédos országok és a tágabb nemzetközi művészettörténész szakma képviselőivel, valamint a társtudományok (történelem, régészet) kutatóival egészül ki.

A kötet magvát húsz tanulmány alkotja, melyek Xavier Barral i Altet bevezetőjét követően a hagyományos kronologikus, stílustörténeti szervező elv helyett hat tematikus egységbe rendeződnek. Az egyes egységek hívószavai jellemzően mellérendelő fogalompárok (művészet és liturgia; kultusz és hatalom), néhol ellentétpárok (város és vidék; személyes és publikus), amelyekben tetten érhető az előszóban (Takács Imre) megfogalmazott szerkesztői szándék, hogy a megszokott történeti és stílustörténeti elbeszélés a középkori művészet kutatásában újabban felmerülő, a műalkotások funkciójára vagy befogadására irányuló kérdésfelvetésekkel és interdiszciplináris szempontokkal (így például várostörténet, liturgia- és kultusztörténet) egészüljön ki.

A megközelítések sokfélesége mellett a tanulmányok a felölelt emléktanyag tekintetében is változatosságot mutatnak: egyes írások egy adott műfaj történetét a teljes középkorra vagy egyetlen korszakra vonatkozóan követik végig (előbbire például Boreczky Anna könyvfestészetéről, utóbbira Havasi Krisztina román kori szobrászat-ról írt összefoglalója); más szerzők egy adott korszakról nyújtanak általános művészeti körképet (így például Lövei Pál és Takács Imre az Anjou-kor művészetéről). Jékely Zsombor kézikönyvhöz képest is tömör és információgazdag tanulmányban tekinti át

a középkori falusi templomok építészetét, díszítését és felszerelését, egy olyan emlékananyagot, amely a ma ismert művészeti örökség számbeli többségét teszi ki.

Tudatos szerkesztői koncepció eredményeként az első és az utolsó szekció mintegy keretként funkcionál. Míg a bevezető egység tanulmányai a középkori magyarországi művészet írott forrásanyagáról (Szovák Kornél) és 19–20. századi kutatástörténetéről (Marosi Ernő [†]) adnak áttekintést, az utolsó egységben a kötet kronológiai keretét adó mintegy fél évezredes időszak késői szakaszát fémjelző két uralkodó – Luxemburgi Zsigmond és Hunyadi Mátyás – művészetpártolásáról olvashatunk (Takács Imre, Mikó Árpád), majd a középkori formák tovább éléséről a 19. század építészetében (Papp Gábor György).

A tanulmányrészt követő első függelék huszonegy, magas kvalitása és történeti jelentősége folytán reprezentatívnak ítélt épület és egyéb műalkotás rövid és informatív ismertetését tartalmazza a tihanyi apátságtól az esztergomi Bakócz-kápolnáig, illetve a koronázási palásttól a kassai Szent Erzsébet-templom főoltáráig. Hasonlóképpen hasznos összefoglalókat olvashatunk a második függelékben öt magyarországi és egy erdélyi múzeum középkori gyűjteményéről, valamint a történelmi Magyarország középkori épületeiről származó kőfaragványokat őrző lapidáriumokról. A tanulmányokat és rövidebb összefoglalókat az angol nyelvű kiadás megjelenése óta frissített bibliográfiák kísérik, a kötet végén hely- és névmutató segíti az eligazodást.

A kötet írásait gazdag, csaknem 350 reprodukciót tartalmazó képmelléklet egészíti ki, az építészet, szobrászat és kőfaragó-művészet esetében jellemzően fekete-fehér, a táblakép-, falkép- és kéziratfestészet, az ötvös- és textilművészet emlékeiről színes fotókkal, valamint a megértést nagyban elősegítő számos térképpel, alaprajzzal, felmérési és rekonstrukciós rajzzal. Az első kiadáshoz képest több friss fotót (Horváth Domonkos és Mudrák Attila munkái) és megújult térképeket tartalmazó illusztrációs anyag a gyakran nagyobb képméretből és magasabb reprodukciós minőségből adódóan még jobban érvényesül.

A tekintélyes mennyiségű tudásanyagot összegző, tartalmi gazdagsága mellett igényes kivitelű, gazdagon illusztrált kötetet öröm kézbe venni. A kutatás jelenlegi állásáról láttelepet nyújtó, historiográfiai reflexiókat tartalmazó, egyúttal a további kutatások irányait is kijelölő összefoglalók a szakma és a felsőoktatás céljaira is jól felhasználhatók. A kötet ugyanakkor joggal tarthat számot a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére is, amely a történeti háttérmagyarázatokkal ellátott, alcímekkel világosan strukturált, tartalmas írások alapján átfogó képet kaphat a középkori Magyar Királyság mintegy fél évezredes művészeti örökségéről, egyúttal pedig az arra irányuló kutatások kérdésfelvetéseibe és dilemmáiba is betekintést nyerhet.

★

Xavier Barral i Altet – Lővei Pál – Vinni Lucherini – Takács Imre, szerk. (2024). *Művészet a középkori Magyarországon*. Budapest: Martin Opitz Kiadó, 623 o.

Kónya Anna

PhD, művészettörténész, tudományos kutató
Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Kutatási Osztály, Budapest
konyaanna@gmail.com

Tituli Aquincenses, Vol. IV–VI.

Az új évezred legnagyobb hazai felirattani vállalkozásaként indult a 2011-ben elhunyt Alföldy Géza heidelbergi professzor kezdeményezésére a Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL) új pannoniai kötetének előkészítése. Ennek folyamányaként került sor a *Tituli Aquincenses* első három kötetének kiadására (2009–2011), amely hiánypótló munkaként a korábbi, hazánk egyébként teljes területét lefedő Die römischen Inschriften Ungarns (RIU, 1972–2001) hatkötetes német nyelvű sorozatból kimaradt aquincumi feliratokat adta közre. Csaknem tíz esztendő után a város territóriumának területét feldolgozó kiadványokkal folytatódott a sorozat, ami egyúttal a RIU 3–6. kötetének revíziója is, mivel a három új corpus lefedi ezek nagy részét és a barbaricumi anyagot is magában foglaló *Tituli Romani in Hungaria reperti* című supplementumát (2005). Az Intercisa (Dunaújváros) feliratait közlő V. kötetet egy magyar nyelvű kiadás (2016) előzte meg.

A kötetek latin nyelvűek, a feliratok közlésénél a CIL szigorú szerkesztési elveit, az átíráshoz pedig a leideni kulcsot alkalmazták – praktikus okokból nyilván azzal a szándékkal, hogy az új CIL-kiadás alapját képezzék. A kiadványok elején Kovács Péter szűkre szabott, mégis lényegre törő előszava olvasható. A feliratok számozása az előző kötetekét követi (nr. 1547–2378), az időbeli határokat pedig értelemszerűen a római foglалás kezdete és a tartományi közigazgatás megszűnése szabta meg (Kr. u. 1–4. század). A RIU-hoz hasonlóan itt sem szerepelnek mérföldkövek; ezek remélhetően a CIL tervezett XVII. kötetében jelennek meg a közeljövőben.

A feliratokat a modern települések földrajzi rendjében, típus szerint csoportosították (Intercisa esetében is): vallási, építési, tiszteleti, sír- és bizonytalan eredetű feliratok. Minden esetben részletes leírást adnak a felirat és hordozója előkerülési körülményeiről, jellemzőiről, amit diakritikus jelekkel és kiegészítésekkel ellátott szövegközlés, valamint a korábbi kiadásokra, eltérő olvasatokra vonatkozó szakirodalom, végül rövid kommentár, keltezés követ. A feliratokat általában egy-egy monokróm fénykép kíséri a köemlékekről, többségüket Ortolf Harl készítette, de előfordulnak – különösen elveszett vagy megsemmisült tárgyak esetében – korábbi publikációkból átvett fényképek, rajzok, ábrázolások, esetleg leírások is. Indokolt esetben egy-egy feliratról külön részletfotó vagy rajz is szerepel (például a bölcskei palimpsestus oltároknál), de átrajzolt feliratok csak elvétve fordulnak elő. A köteteket egységesen epigráfiai név- és tárgymutató, a közlések összehasonlító és konkordancia táblázata, rövidítésjegyzék zárja. A kiadványokat a belső borítókön a köemlékek előkerülési helyét jelölő színes térkép keretezi.

2020-ban jelent meg a sorozat IV. kötete, amely az Aquincum territóriumának északi területéről ismert 435 feliratot és két bizonytalan eredetű feliratos követ tartalmaz. A RIU 3. szerkesztői katonai diplomák adatai alapján feltételezték, hogy az egykori Cirpi (Dunabogdány) a 214-es határkiigazítás előtt még Pannonia superior-

hoz tartozott. A *Tituli Aquincenses* szerkesztőinek véleménye az északi határt illetően már egyértelmű, mivel jelen kötet a leányfalui kőemlékekkel kezdődik; a feliratokat a Balatonfőkajár–Rácalmás vonalig ismertetik. A fenti RIU kötetekhez képest több mint félszázszal bővült a területen ismert feliratok száma, ebből 11 darab új feliratközlés.

A Visy Zsolt szerkesztésében 2021-ben megjelent V. kötet 257 intercisai feliratot tartalmaz, amelyet a sorozatszerkesztők megjegyzései, kiegészítései követnek: Kovács a L. Marsigli metszetén fennmaradt 2002. sz. építési feliratot illetően tesz két, bővebb kiegészítési javaslatot, illetve a 2003. sz. tiszteleti felirat kapcsán Szabó szakirodalomból kimaradt újabb olvasata szerepel. Itt kaphattak volna helyet a *Senio Comatonis f.* sírfeliratánál (nr. 2202) kimaradt újabb észrevételek és olvasatok is: például in *Ac(inco) d(efunctus)* (vö. Kovács Péter [2004]. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 55, 387 vagy Novotnik Ádám [2015]. *Studia Epigraphica Pannonica* 7, 109–115). A település topográfiáját bemutató térképekre a római kori temetők területére eső, 19–20. század fordulójának parcellái is felkerültek, ahol a feliratos kővek többsége – túlnyomórészt másodlagosan, sírláda részeként – előkerült.

A 140 feliratot tartalmazó VI. kötet (2023) Aquincum territóriumára déli felének anyagát közli a Györköny–Dunakömlőd vonalig, amely – ha a másodlagos felhasználásból előkerült, eraviscus törzsi előkelőhöz köthető bonyhádi sírkövet (RIU 1011) nem vesszük figyelembe – az úgynevezett civitas Eraviscorum déli határával eshetett egybe. Itt kaptak helyet az egykori – elsősorban szarmata – Barbaricum területén, kizárólag másodlagos felhasználásból előkerült feliratok is.

A *Tituli Aquincenses* hat kötete a laikus olvasó számára már önmagában latin nyelve miatt is száraz olvasmány lehet, de a római provinciális régészettel, az ókori Pannonia történetével és a latin epigráfiával foglalkozó szakemberek (régészek, klasszika-filológusok, ókortörténészek) számára felbecsülhetetlen értékű, sokat idézett forráskiadvány, amely a magyar és a nemzetközi ókortudomány segédkönyvtárát gyarapítja.

*

Alföldy, Géza – Péter Kovács – Ádám Szabó – Bence Fehér (2020). *Tituli Aquincenses. Vol. IV. Pars septentrionalis agri Aquincensis*. Budapest: Pytheas Könyvmanufaktúra, 447 o.

Kovács, Péter – Ádám Szabó – Zsolt Visy (2021). *Tituli Aquincenses. Vol. V. Tituli Intercisae reperti*. Budapest: Pytheas Könyvmanufaktúra, 267 o.

Kovács, Péter – Ádám Szabó (2023). *Tituli Aquincenses. Vol. VI. Tituli partis meridionalis agri Aquincensis et in Barbarico reperti*. Budapest: Pytheas Könyvmanufaktúra, 181 o.

Novotnik Ádám

PhD, régész-történész
Pest Vármegyei Kormányhivatal Építésügyi és Örökségvédelmi Főosztály
Örökségvédelmi Osztály, Budapest
novotnikadam@gmail.com

Kovács Péter

*Fontes Hunnorum I. Az európai hunokra vonatkozó antik forrásaink I.
A kezdetektől Kr. u. 395-ig*

*Fontes Hunnorum II. Az európai hunokra vonatkozó antik forrásaink II.
Kr. u. 395–434*

Bármelyik korszak történeti kutatásának alapját az elsődleges források adják, már amennyiben ezek a kutatók rendelkezésére állnak. A források kiadása így elengedhetetlen a kutatás számára, ami alól természetesen az ókori Pannonia sem jelent kivételt, ám ennek ellenére a szisztematikus forrásfeltárás és kiadás csak a 2000-es évek elejétől kezdődött meg. E hatalmas feladatra Kovács Péter vállalkozott, aki a latin és görög nyelvű források világában biztos nyelvi ismereteinek köszönhetően otthonosan mozog. Míg a kezdeti kutatásokat az MTA Bolyai János Ösztöndíja támogatta, addig az azt követő munkák folytatását és a kötetek megjelenését már a szerző volt kénytelen biztosítani. Ennek ellenére az elmúlt közel húsz év alatt tíz kötetben kerültek kiadásra a Pannoniára vonatkozó antik források (*Fontes Pannoniae Antiquae*). Az utolsó – éppen már a hunok megjelenését is érintő – kötet Theodosius császár uralkodásának (Kr. u. 378–395) forrásait tárta az olvasó elé. Kovács konzekvensen követi a már első kötetre is jellemző kiadási elveket, melyek alapján az írott források mellett az epigráfiai és numizmatikai feliratos emlékanyagra is kiterjesztette az anyagfelvételt, illetve a latin és görög szövegek mellett azok magyar fordítása szerepel. E fordítások többnyire a szerző munkái, azonban az esetleges mások által történt fordításokra való utalás, valamint azok átvétele ugyancsak megfigyelhető.

A *Fontes* régi adóssága volt a magyar kutatásnak, amelynek elkészítését már Alföldi András felvetette, majd pedig Mócsy András vállalkozott tanítványai bevonásával az összeállítására, ez azonban nem valósult meg. A források összegyűjtése és kiadása mellett a szerző ezek felhasználásával és a szakirodalom bevonásával az adott korszak pannoniai történetének bemutatását is elvégezte. E köteteket hivatkozva és hivatkozatlanul is nagy haszonnal forgatják Pannonia régészetének és történetének kutatói.

A késő római és kora népvándorlás korszaka Pannoniának ugyanolyan rejtélyes, mint a provincia megszervezése. A hunok megjelenése a közép-európai Barbaricum-ban komoly népmozgásokat váltott ki, melyek a Római Birodalomra is kihatottak. A gótok vándorlása, a hadrianopolisi csata a barbárproblémát a Birodalom belső problémájává tették. Kovács Péter jól érezte meg, hogy e korszak forrásait máshogy kell közreadni, így rendező elvévé nem egy terület, hanem egy népnév – a hun – vált. Amint a szerző első kötetének előszavában (*Fontes Hunnorum I.*, 7) ismerteti, a hunokra vonatkozó forrásokat öt kötetben jelentetné meg, melyek közül az első és második már megjelent kötetekben a források a kezdetektől Kr. u. 395-ig, valamint a Kr. u. 395 és Kr. u. 434 közötti események szerepelnek. A harmadik az Attila uralkodására

(Kr. u. 435–453), a negyedik a hun birodalom felbomlására, míg az utolsó az európai hunokra vonatkozó keleti (szír, örmény) forrásokat tartalmazná. Az első két kötetben az Attila hatalomra kerüléséig tartó időszakra vonatkozó forrásokat vehetjük kézbe, melyek azonban az eseménytörténet mellett geográfiaiak, etnológiaiak és különféle kortárs és későbbi bizánci forrásokban maradtak fenn.

Az első kötet második felében Kovács Pannonia történetét és egyes kérdések bemutatását végzi el. Ezek közül kétségtelenül kiemelendő a pannoniai foederatíknak – Alatheus és Saphrax gót, hun és alán népének – a kutatásban régóta megtalálható kérdése (*Fontes Hunnorum I.*, 157–172), akik 376 után jelentek meg Pannoniában, és szerepükről, hatásukról közel 100 éve vita van a Pannonia-kutatásban. Ugyanez a vita jellemez egy másik, mindössze egymondatos forrást Marcellinus comes művében (Chron. Min. II, 76), amely a szerző fordítása alapján így szól: „Pannoniát, amelyet ötven éven keresztül tartottak a hunok megszállva, visszafoglalták a rómaiak” (*Fontes Hunnorum II.*, 57). A Kr. u. 427. évre vonatkozó adat értelmezésénél egyes kutatók felvetették, hogy Pannoniát már Kr. u. 377-ben elfoglalták a hunok, illetve kik voltak a rómaiak, akik visszafoglalták. A szerző részletesen bemutatja ezen elképzeléseket, megfogalmazva ugyanakkor a saját kétségeit is (*Fontes Hunnorum I.*, 173–175 és *II.*, 71–73; 110–115).

A második kötet forrásai közül kiemelendő egy egyiptomi, Kr. u. 450 körülre keltezett papirusz, amely említést tesz hun katonákról, akik Egyiptomban állomásoztak (*Fontes Hunnorum II.*, 134–135). Figyelemre méltó a szerző értelmezése egy verses sírfeliratról, amelynek leírata karoling kódexekben maradt fenn. A feliratot Constantius herosnak, egy római hadvezérnek állították, aki a rettegés tárgya volt a pannoniai népeknél (*Fontes Hunnorum II.*, 94–109). A szerző továbbá külön fejezetben foglalkozik Pannonia végével és a hunok szerepével (*Fontes Hunnorum II.*, 172–196), köztük az egyes tartományok hun uralom alá kerülésével. Ez bizonyosan további vitákat fog eredményezni, amelynek háttérében más kutatási területek (régészet, embertan, numizmatika) emlékeinek és eredményeinek vizsgálata áll.

Az írott források bizonyosan a történeti kép egy részét segíthetnek kiegészíteni, azonban használatuknál a kritika és az óvatosság is ajánlott, mivel egyrészt sokszor kérdéses az adataik eredete, másrészt gyakran jóval későbbi kompilációkban maradtak fenn. Összegyűjtésük, lefordításuk és közreadásuk azonban elengedhetetlen a hun kor vizsgálatához a többi kutatási terület számára is. Így csak remélhetjük, hogy Kovács Péter a megkezdett munkát folytatva a további három kötetet is el tudja készíteni, valamint meg tudja jelentetni.

★

Kovács Péter (2021). *Fontes Hunnorum I. Az európai hunokra vonatkozó antik forrásaink I. A kezdetektől Kr. u. 395-ig*. Budapest: Pytheas Könyvmanufaktúra, 199 o.

Kovács Péter (2023). *Fontes Hunnorum II. Az európai hunokra vonatkozó antik forrásaink II. Kr. u. 395–434*. Budapest: Pytheas Könyvmanufaktúra, 233 o.

Prohászka Péter

PhD, történész-régész, címzetes egyetemi docens, Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, Nyitra, Szlovákia
prohaszkapeter1975@gmail.com

Sonnevend Péter
Vörös és barna
Adalékok az európai diktatúrák könyvtárainak történetéhez
(Szovjetunió, Német Birodalom, Magyar Népköztársaság)

A Gondolat Kiadó 2024-ben ritkán tárgyalt, könyvtártörténeti témájú tanulmánykötetet adott ki. A könyv három ország, három diktatúra: a Szovjetunió, a Német Birodalom és a Magyar Népköztársaság pótolhatatlan könyvtári veszteségeket okozó időszakát tárja föl. A tanulmánykötet hatalmas forrásanyagot feldolgozó írásai fontos adalékokkal járulnak hozzá a 20. századi könyvtártörténet történelmi mélypontot jelentő korszakának megismeréséhez.

A kötet első része az orosz könyvtárak történetét mutatja be az 1830-as évektől a „vörös” bolsevik-sztálinista korszak végéig. A második rész a „barna” náci uralom alatt a német könyvtárügyben végbement radikális változásokról szól. A magyar olvasók számára különösen érdekes a harmadik fő fejezet, amely a hazai művelődés- és könyvtárpolitika kényszerpályái mentén kierőszakolt szovjetizálást taglalja 1944 végétől az 1956-os forradalomig. Az utolsó részben a „barna” könyvtárügyről, köztük a náciizmus könyvtáros áldozatairól készült lexikonról olvashatunk. A jegyzetek és a felhasznált források adatai az egyes fejezetek végén találhatók, a könyvet névmutató zárja.

A három diktatúra könyvtárügyét jellemző közös vonások közül az első helyen az úgynevezett közkönyvtárak, vagyis a nagyközönséget olvasnivalóval ellátni hivatott könyvtárak totális kiszolgáltatottságát említhetjük. Miután a diktatúráknak is szükségük volt az ideológiai nem megkérdőjelezett tudományok terén a kutatásra és fejlesztésre, a kismértékben látogatott tudományos és szakkönyvtárak kevésbé kerültek azok politikai célkeresztjébe. A közkönyvtárak azonban mindinkább a propaganda eszközévé váltak: számukra egyrészt előírták, milyen műveknek kell feltétlenül meglenniük az állományban, másrészt kötelezték őket az ideológiai szempontból nem elfogadható kötetek kivonására. A listára azonban nemcsak a nemkívánatos könyvek, de könyvtárosok is fölkerültek – köztük a legnagyobb tudású szakemberek többsége – pusztán amiatt, hogy ők a régi rendszerben tanultak és kezdték szakmai pályájukat.

Az 1917. évi oroszországi forradalom után kibontakozó bolsevik proletárdiktatúrában a könyvtárfejlesztés legfőbb célkitűzésére a „könyvet a tömegeknek!” szlogen volt jellemző. E törekvést különleges fénytörésbe helyezi, ha mellé tesszük az akkor írni-olvasni tudó népesség számarányát. Az első világháború idején az ország európai területén a lakosság 30–40%-a, a többi térségben csupán 5–10%-a tudott írni-olvasni (14).

„A sztálini önkényuralom áldozata: a szovjet közkönyvtárak” cím alatt megjelent két tanulmány a rendszer hatalmas ellentmondásaira mutat rá. Az egyik olda-

lon a számszerű adatok állnak: a második világháborút megelőző évekre kialakították „a »világ legnagyobb könyvtárhálózatával rendelkező ország« mitologemáját”. A Szovjetunióban akkor 277 000 könyvtár – ebből 95 000 úgynevezett közkönyvtár – működött, az 56,5 millió olvasót 527 milliós állomány várta. 1941-ben a sztálini éra eredményeiről értesülő náci propagandaminiszter, Goebbels ezt írta naplójába: „a legkisebb faluban is [...] példaszerű könyvtár és filmvetítő működik. Ezen a téren a bolsevizmus figyelemreméltót alkotott” (95–96).

Az érem másik oldalát a bolsevik forradalom előtt kiadott könyvek „ideológiai amortizációja” néven illetett hatalmas arányú állománykivonás jelentette. A tisztogatás első nagy hulláma a 18–19. században kiadott művek Nyugatra szállítása volt az 1920-as években, amikor évente 150–200 tonna könyvet adtak el külföldre. A nem eladható könyveket viszont tömegével pusztították el: 1936–1937-ben a korábbi közkönyvtári állomány 15%-át, sok millió kötetet semmisítettek meg. A sztálinizmusra kevésbé veszélyesnek ítélt műveket a könyvtárak zárt gyűjtemény részébe száműzték. Az átlagolvasó kezébe csak az ideológiai célokat szolgáló, pártvonalas könyvek kerülhettek.

Németországban már Hitler 1933. januári hatalomra jutása után néhány héttel megkezdődött a „nem-német”, főleg zsidó vonatkozású könyvek elégetése a horogkeresztes máglyákon. Bö évtizeddel később aztán valóra vált Heine jóslata: „ahol könyvet égetnek, ott végül embereket is fognak” (143). Az életbe léptetett cenzúra következtében sok író teljes életművét és további 8000 művet tiltottak be – kivonva ezeket az alapvetően megváltozott szerepű könyvtárakból, ahol a tájékoztatás helyét a nevelés, vagyis a hatalmi propaganda súlykolása vette át.

A magyar könyvtárak szovjetizálása már 1945-ben elkezdődött. A koalíciós pártok egyetértettek a kultúra demokratizálásában és abban, hogy „a keresztény középosztály művelődési monopóliumának véget kell vetni” (214). A hatalmat 1947–1948-tól átvett proletárdiktatúra célja mindenütt, így a kulturális életben is a múlt eltörlése lett. Meghatározták a könyvtári munka politikai céljait: a marxista–leninista ideológia terjesztése, a „munkásosztály és a dolgozó parasztság politikai öntudatának és kulturális színvonalának emelése”, harc az ellenséges polgári befolyás ellen. Halaszthatatlanná vált a könyvtárosok átnevelése, illetve a könyvtári állományból mindazon művek kiselejtezése, amelyeket „a magyar demokrácia nem adhat a nép kezébe”. A selejtjegyzékre 6000 könyv címe került föl (222).

A pártállam komoly energiákat fordított az üzemi könyvtárakra: sok ezer munkahelyi és szakszervezeti könyvtárat létesített, ahonnan több száz ezer beiratkozott dolgozó sok millió kötetet kölcsönzött ki – a központi pártlap szerint a könyveket el is olvasták.

„A könyvtár a »kultúrforradalomban«” című tanulmányt olvasó idősebb generációnak vissza-visszatérő érzése lehet, hogy bűvópatakként a mai napig érvényesül némelyik régi szlogen hatása, mint például: „meg kell húzni a határokat a régi társadalomból ránk maradt durva és előkelő giccsel (sic!) szemben” (283); „a művelődés, a kulturális felemelkedés nagyszerű, gyönyörködtető eszköze, a könyv” (288); „aki más területen nem bizonyult alkalmasnak, [...] jó lesz könyvtárosnak” (289).

1952-ben adták ki minisztertanácsi határozatként az első könyvtári törvényt, melynek legfontosabb célja volt, hogy „megyei és járási könyvtárak felállításával gondoskodjék a tömegkönyvtárak támogatásáról” (286). A Központi Statisztikai Hivatal közlése szerint 1952 augusztusában az országban „8500 nyilvános tömegkönyvtár működött, 4,3 millió kötettel”, az év során 400 új népkönyvtár létesült (287).

A Rákosi-korszak vége felé az ideológiai harc új erőre kapott, merthogy a jobboldal a kultúra demokratizálása jelszava mögé bújva nem a szocialista kultúrát akarta felkarolni, hanem a polgári kultúrát kívánta restaurálni. A diktatúra alatt a pártállam direktíváinak hatására a könyvtári szakterület elveszítette a demokratikus elvek-re épülő kultúraterjesztő arculatát, és a pártpolitika propagandaeszközzé silányult. A könyvtárak által biztosított egyik alapvető emberi jog, az információhoz való szabad hozzáférés helyére a totalitárius rendszerek által irányított politikai tudatformálás tolakodott.

✱

Sonnevend Péter (2024). *Vörös és barna. Adalékok az európai diktatúrák könyvtárainak történetéhez* (Szovjetunió, Német Birodalom, Magyar Népköztársaság). Kovács Katalin – Rácz Ágnes szerk. Budapest: Gondolat Kiadó, 352 o.

Tószegi Zsuzsanna

PhD, címzetes egyetemi docens
Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest